

tiszatáj

RODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

'88

5

tiszatáj

IRODALMI MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő

KAPOSI MÁRTON

A szerkesztőbizottság elnöke

TÓTH BÉLA

A szerkesztőbizottság tagjai

Berényi Bogáta, Borvendég Béla, Csatári Dániel,
Kaposi Márton, Szentpéteri István

A szerkesztőség tagjai

Belányi György, Csatári Dániel, Nikolényi István,
Tóth Béla, Zsoldos Sándor

Tartalom

XLII. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM

1988. MÁJUS

Köszöntjük a 75 éves Sötér Istvánt

SÖTÉR ISTVÁN: A válás (regényrészlet)	3
PAPP ZOLTÁN: „A valóságba bele kell ötvöznünk a valóságon túlit...” (Beszélgetés Sötér Istvánnal)	10
FERENCZI LÁSZLÓ: Sötér Istvánról (tanulmány)	24
Illés Endre négy levele Sötér Istvánhoz	34

*

PAKOLITZ ISTVÁN versei: Fullaszt; Induló; Fagyosszentek	37
BISZTRAY ÁDÁM: Kisváros (vers)	39
OZSVALD ÁRPÁD versei: Ciklámen; Ammoniták	39
GÁSPÁR KATALIN versei: Én csak csendesen állok; Csak én ülök dologtalan	40
VASADI PÉTER versei: Szép lány, fehér óriáskalapban; Eljár a költő városokba; Francia ágy; Askenázi harapdálja az ajkát	42
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Szépen gondoldj rám (regényrészlet)	45

TANULMÁNY

FRÁTER ZOLTÁN: Jelentés a völgyből. Áprily hanglírája (II., befejező rész)	52
--	----

MŰVÉSZET

FINTA JÓZSEF: A hagyománytisztelet erkölce és értelme	60
KLEIN RUDOLF: Entrópia és építészet	63
BORVENDÉG BÉLA: A megbicsaklott akarát	68
<i>Tiszatáj-galéria</i>	
VÁMOSSY FERENC: Finta József	80
NAGY IMRE: Színek és árnyak. Csongrád megye képzőművészeti egyenlege 1987-ben	82

KILÁTÓ

BALOGH ISTVÁN: Közép-európai kettős spirál ...	86
--	----

KRITIKA

KERÉK IMRE: Pákolitz István: Tűzbenéző.....	91
JOBBÁGY TIHAMÉR: Fönn a Jeruzsálemhegyen. Sarusi Mihály regénye	95
DÁNYI LÁSZLÓ: Filozófia „itt és most”. Balogh István: Árutermelés, szocializmus, történetiség ...	98
RÉVÉSZ MIHÁLY: Darwinisták üzenete. Ladányiné Boldog Erzsébet: A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből	101
<i>Híreink</i>	104

ILLÜSZTRÁCIÓ

FINTA JÓZSEF rajzai a 33., 36., 44., 79., 81., 90., 94. lapon és a borító III. oldalán, valamint a műmellékleten (I—II.)

A Csongrád Megyei Tanács lapja. Kiadja a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: Kispál Antal — 88-1546 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató.

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest XIII., Lehel u. 10/A. — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96-162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 16 Ft. Előfizetési díj negyedévre: 48, fél évre 96, egy évre 192 forint.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 0133 1167

SÖTÉR ISTVÁN

A válás

RÉSZLET EGY KÉSZÜLŐ REGÉNYBŐL

Suttogás az éjszakában, izgatott, el-elcsukló suttogás, könnyes szavak, vádak, vádak, megbánások. Jolán és Flóra az ikerágyban beszélgettek, Flóra mindent elmesélt. Jolán a hálóingből kinyúló két karját a feje alatt összefektette, Flóra félkönyekre dőlt, néha felemelkedett. Bécs olyan szépen kezdődött, különösen Rezső öröme miatt: a hosszú rejtőzködés, titkolódzás után itt végre szabad volt, megnyílt a lelke, fürdött a jóérzésben — társakra talált, barátsággal befogadták, feladatot kapott, és úgy érezte, egész élete boldog harc lesz az *ügyért*. Könyomatosságot új szerkesztését bízták rá, felszólalt a gyűléseken, s hosszú sétákon, és a Ring kávéházaiban beszélgetett elvtársaival. Flóra ritkán látta, és Bécsből is alig látott valamit, mert elfoglalta a gyermek. Mégsem maradt egyedül, asszonyok keresték fel, akik férjükkel, családjukkal ebbe a barátságos városba menekültek. Szomszédjukban laktak Bánék — a férj magas, jól öltözött férfi, aki mindig nyomdákkal tárgyalt, és Kassák Lajos verseit készült kiadni. Az asszony magával hozta két kislányát, akik Dóránál alig voltak idősebbek. Szép, barna kislányok, csillogó, nagy szemük akár az apjuké.

Ha tudnád, Jolán, milyen érdekes társaságot ismertem meg ott később! Vidéki fiatalasszonyként csöppentem közbük, csupa író, hírlapíró, festők, orvosok, — mindegyiknek neve volt már, s engem azonnal megszerettek, körülvettek — egy nő azonnal megérzi, ha tetszik. Én tetszettem, nagyon is tetszettem, de mit számítottak nekem más férfiak! Rezső olyan hódító volt mindig, magas, karcsú, férfias — ő volt a legszebb férfi. Az elvtársak közül senki sem szólt meg eleganciájáért, sőt, büszkék voltak rá — Rezsőn minden ruha jól mutatott, bár kezdetben alig tudtunk költeni öltözködésre.

Albérletben laktunk, a Donauzeilén, régi bérházban. Napfényes szoba volt, a ház udvarán díszes kocsifelhajtó, kiugró üvegtetővel, a lépcsőház üvegtetős, tehát mindig világos, az udvarban a régi, vörösmárvány kút megmaradt. A főbérlnő később, mikor dolgozni kezdtem, vigyázott Dórára. Nem sokat kellett vigyáznia, Dóra mindig az asztal alatt, a babáival játszott. Mikor már beszélni tudott, átjárt a szomszéd púpos szabómesterhez, aki nem volt magasabb nála, és körülményes udvariaskodással fogadta, ahogyan gyermeket szokás. Dóra szótlánul, elmerülten figyelte a szabómester férceléseit, tűzéseit, szabásait és vasalásait, s a mesternek jól esett a kislány figyelme, s már a jelenléte is.

— Te még mindig szereted Rezsőt, ez meglátszik — szól közbe Jolán.

— És ha szeretem? — vont vállat Flóra — Te senkit sem szeretsz? Csak a kölcsönkönyvtáraknak élsz?

Flórának mindig jól esett valakibe beleszúrnia. Csak Rezsőbe nem mert — tudta ezt Jolán — Flórának mindig kellett egy olyan férfi, akit ne merjen megszúrni. A szürkálódást Flóra idegrendszere igényelte. Jolán pedig szelíden hallgatott. Flóra őt sohasem tudta megbántani.

Nehéz, de szép élet volt! Rezső elvitte némelyik gyűlésre, meszelt falú alagsori helyiségbe, melyet egy Kokoschka nevű festő plakátja ékesített. Kedvesek voltak az elvtársak, komolyak: ilyeneket nem találsz itt, a mi egykori társaságunkban, a katonatisztek s a városi tisztviselők között. Szegény apánk baráti köre, azok a kártyázások, és azok az asszonyok! Bécsben Flóra még *megbízatásokban* is részesült, ami kitüntetésnek, a bizalom jegyének számított: *anyagokat* kellett átcsempésznie, Szlovenszkóba, Romániába. Egyszer még a magyar határt is átlépte: Rezső büszke volt rá. Az elvtársak nyájasan vették körül szelíd sörözésen, tartózkodón még udvaroltak is neki. Egy fekete, pattanásos fiú, legfiatalabb a pártszervezetben, a szemét le nem vette róla. Illés Béla fejből tudta Radó Antal Faust-fordítását (az első részt), Az ember tragédiáját, a János vitézt, Az apostolt, és néhány Szophoklész-szöveget, Csengeri János fordításában. Magas, fekete fiú volt, közlékeny, vidám, történeteket mesélt, néha megsértődött. Flóra leginkább a festőket szerette, Rezső segített rajtuk, ahogyan tudott, mindenféle igazolványokról gondoskodott, meg tartózkodási engedélyekről, még útlevelekről is. Uitz, Bortnyik, Derkovits és Mattis-Teuztsch a képeikkel viszonzták, melyeket amúgysem tudtak eladni — féltucatnyi festmény élénkítette az al-bérlet falait.

Flóra mesélt, mesélt a nyári éjszakában, ismeretlen neveket sorolt, Jolán illetődötten hallgatta. Künn a pusztákon éjszakai madarak keringtek, fehérlettek a tanyak, tehervonatok vonultak, a városház börtönfolyosójának ablakait kinyitották, hogy zárkájukban a rabok levegőhöz jussanak — a püspöknek is nehéz álma volt, könyvtárszobájában a nagy tengeri látkép hullámai nem hoztak hűvösséget. Az erkélyes szobában Dóra kitakaródzott, apródfrizurás, sötét haja a párnába gyűrődött. Nyitott ablakaik mögött Flóra és Jolán tovább suttogtak, az egyetemi épület fehér homlokzatáról hozzájuk verődött a holdfény.

Néhányukat fogadta a Báró is, Erzsébet királyné egykori nyári kastélyában, melynek álreneszánsz komorsága nem tudta megnyerni Erzsébet tetszését, ami a meglepetésül építettő császár-királyt elszomorította. A Báró pénzügyeit egy bécsi bank kezelte, ott is Arbájter Győző, távoli rokon, elvtárs, aki nem titkolta Flóra iránti rajongását, s nem vette észre Rezső időnkénti iróniáját, mellyel kezelte. Azaz: lekezelte, mert bolondnak, jóindulatú, lelkes bolondnak tartotta. Arbájter úgy viselkedett a pártban, mint új vallásukban a túlbuzgón áttértek. A Báró fogadásain Arbájter Győző mindig jelen volt és Flóra körül ügyetlenül csetlett-bottlott. Rezső és Flóra legjobban Gáspár Endrééknél érezték magukat: a villanegyedben laktak, fehér bóbítás szobalány szolgálta fel a teát és tejszínt, és a házigazda, amikor csak tehetett, kisebb kölcsönökkel támogatta emigrált honfitársait. Miből tudtak ilyen szinten élni? — Flóra

ezen el-eltűnődött, de sohasem tudakolta, mert szerette őket, és kívánta nekik. Gáspár fordított, lapoknak dolgozott, ezt mindenki tudta. A bécsiek közül egyetlen férfit fogadott közeli barátságába: Lukács Hugót, Ady egykori orvosát, akit monoklijával, sörényével bizonyos fensőbbiség jellemezett, és Flóra minden gondjával öhozzá fordult — többször fordult hozzá, mint a férjéhez.

Az iparművészi iskolába is Lukács Hugó vétette fel Flórát. A férfiakat ugyanis a feleségek tartották el, — ki kalaposnő volt, ki varrónő, ki fűzőket készített. A férfiak a Ring egyik kávéházában, de külön-külön asztalnál reggeliztek. Rezső is, kávéjához egy tojással, kötelességszerűen végigolvasta a nemzetközi sajtót. Senkivel sem beszélt Kassák — neki is külön asztala volt, állandóan lapot szerkesztett.

Komoly iskola volt az iparművészeti, Flórát átformálta, olyan ízlést és leleményességet fejlesztett ki benne, melyről sejtelve sem volt addig. Hímzést tanult, bőrmunkát, csipkeverést, bábukészítést, függönytervezést, aszúrt, batikot, mintanyomást, szitahúzást, és végzett gobelin-hímzést, petit-point-t, dolgozott selyemszállal és zsenilia fonállal. Kihimezendő mintákat tervezett, felvonulási és vadászjeleneteket, melyeken a kényesebb részleteket, — az arcokat, kezeket, a lovak fejét, stb. — túfestéssel ő dolgozta ki. Iparművészeti végbizonyítvány birtokában került a Lustig céghez, mint önálló kézimunkázó és lakberendezési tanácsadó. Lustig! Tudod-e, mi az a Lustig? Bécs iparművészeti luxusüzlete, a Kunstgewerbe iskola teremtménye és folytatója — előkelő cég, a Kärntnerstrassén. Bizonyos napokon Flóra a vevők rendelkezésére állt, lakberendezési tanácsaival, függönyterveket rajzolt, s mi több, az elegáns közönséghez alkalmazkodón kellett öltözködnie, kevés költséggel, de a legújabb divat szerint. Nincs sok ruhám, de a divatjuk évekkal előzi meg az itthonit.

Flóra legszívesebben bábukat készített, fényűző aprólékossággal öltöztetett — akkor terjedt el Bécsben az operai hősnőkről és hősököről mintázott bábuk divatja. Hány Brabanti Elzát, hány Lohengrint készítettem, és Trisztánokat, Izoldákat! Aidát és Traviatát sokkal kevesebbet. Méternyi bábuk voltak, szalonok kerevetein heverték, csipkébe, selyembe, brokátba öltözöttek.

Jolán itta hűgának minden szavát, boldog volt és büszke, Flórát eddig is csodálta, magát mindig alárendelte neki. Ez az alárendelés most kiterébenyesegett, izgalommal és örömmel telt meg, s kiváltság érzetével is, amiért ilyen kivételes egyéniségnek a nővére. Óvatosan megérintette Flóra vállát, mint aki örül a birtokának. Közben az éjszakában nesztelelenül utaztak a folyón terjedelmes tutajok, a kormányos a rúdra könyökölt előre tekintett a folyóra, várta, mikor tűnik elő árnyék fonal, a komp kifeszített drótkötele. A fűzesekben néha felverte valami a madarakat, a vízről is fehér madarak ereszkedtek a tutajra.

— És a férjed?

Mi tulajdonképpen boldogok voltunk. Rezső a kávéházban és az alagsori párthelyiségben. — én Lustignál. Május elsején mindig felvontunk, a mödlingi majálisra Dórát is mindig elvittük. Sokat dolgoztunk, de sohasem fáradtunk bele. — Flóra a válásról nem akart beszélni:

— Rezső egy napon váratlanul kijelentette, hogy más nőt szeret, el

akar válni. Nem akartam tudni, hogyan történt, azt a nőt sohse láttam, a nevét sem akartam tudni.

— Ilyen könnyen elváltál?

— Fél évig feküdtem szanatóriumban. Ott is Lukács Hugó helyezett el.

Flóra mindig ilyen kemény és büszke volt. Vad és akaratos — szatymazi udvarukban tilalom ellenére felült a csikóra, s mikor a ló az istállóba rohant vele, alig sikerült a ló nyakára hajolva, megmenekülni a szemöldökfától. Apja egyszer megfenyegette, hogy felpofozza, mire a kútkávéra állva fenyegetődözött, hogy beugrik, ha hozzányúlnak. Mindenki tudta, hogy megtette volna. Most pedig nem akarta tudni, hogy magára hagyták, gyermekével, — boldoguljon, ahogy tud! Rezső nem fizetett tartásdíjat: „az ilyesmi polgári szokás, a nő tartsa el magát, eddig is te tartottad el magad, sőt, engem is”. Bécsben az élet egyre drágult, a szanatórium miatt állását veszítette — nem maradt más kiút, csak a hazatérés. Kudarcc volt ez, szörnyű kudarc, de Flóra még ezt sem akarta tudomásul venni. Megél a maga erejéből, hisz eddig is abból élt, neves iparművészről válik belőle. „Addig a te nyakadon élünk. Elbírsz bennünket?” Hogyne bírná, — Jolán még örült is a tehernek. Csak féltette Flórát, tudta, hogy az itteni világba nem lesz könnyű visszailleszkesznie. Flóra valóban nem felejtette el Rezsőt. Reménykedik, álmodozik, s minél büszkébbet mutat, annál mélyebben ivódik belé Rezső emléke. Csak egyvalamibe nem tudott beleegyezni: abba, hogy egy idegen nő kerekedett fölébe. Ha elképzelte együttlétüket, nem fájdalmat, vagy féltékenységet érzett, hanem megaláztatást — sohasem szabadult férjének emlékétől. De akart-e szabadulni?

Mindez idegen volt Jolán nyugodt lényétől, de minél idegenebb, annál inkább töprengett rajta. Életében Géza jelentette az egyetlen szenvedélyt és azt a folyamatos, hosszan kitartott boldogságot, melyet nem lehet visszavárni. Jolán nem rettent vissza attól, hogy életrendje megváltozik, sőt, örült a nem várt változatosságnak. Egyszerre úgy érezte, hogy Dórának méginkább örül, mint a húgának. Mint a maga gyermekének, úgy örült a kislánynak. Vágyott rá, hogy újból lássa, hogy elhiggye ittlétét. „Nem kellene megnézni a gyereket? Idegen helyen alszik először, hátha nem tud elaludni?” — „Nézd csak meg — hagyta rá Flóra. — Aludt ő már idegen helyeken, a válasunkig intézetben volt.”

Jolán átment a sötét ebédlőn, benyitott az erkélyes szobába: csupa fehérséget látott, s csak egy fekete foltot, a kislány haját.

— Dolgozni fogok — jelentette ki Flóra, mikor Jolán visszajött. — Iparművészi munkákat vállalok. Hoztam néhány mintadarabot, holnap kiveszem a koffer aljából. Hátha eladhatom, vagy kaphatok megrendelést.

Egymás mellett feküdtek az ikerágyban, mint lánykorukban, melynek évtizede sincs, és mégis olyan távoli. Két özvegy — tűnődött Jolán. Mindketten ugyanoda jutottunk, de nekem a könnyebb. Mi a különbség halál és elhagyatás között? Aki meghal, az megmarad, aki elhagy, az visszatér, hogy kínozzon. Aki meghal, az szeret bennünket, aki elhagyott, azt mi szeretjük, átkozódva. Flóra szereti Rezsőt, és eszelősen, esztelenül visszavárja. Rezső csak elment, hosszú útra, s egyszer majd visszajön. De aki meghal, az velünk van. Jolán mindig magán érezte Géza figyel-

mét, tanácsot kért és kapott tőle, néha elmondta neki gondjait, és ilyenkor még a hangját is hallotta, gyengéden és bátoritón. Dóra szeméből az apja szeme néz, és Jolán félt ettől: Flóra nem *így* várja vissza Rezsőt, s a gyermek hasonlatosságával csak ki akarja játszani. Jelen van Flóra mellett, de kiderül, hogy nem ő az. Jolán félt, hogy Flóra végül is meggyűlöli a gyermekét, mert a pusztá rátekintés fájdalmat okoz neki.

Mi lesz Flórából? Jolán nem attól féltette, hogy férfi nélkül marad, és noha Flóra szóval sem említette, Jolán tudta, hogy a húga férfi után vágyik, nem tud meglenni férfi nélkül, mint ahogyan ő megvan és meg is fog maradni. A megaláztatás megkövesíti a szeretetlenséget. Flóra el fogja veszteni a szeretet képességét. Lelke sivataggá válik. A világra kiáradó szeretetben Flóra is bennfoglaltatik, de nem érzi, nem viszonzozza, nem lesz haszna belőle. Úgy él majd, mint a süket, akinek hiába zenélnek. Jolánnak leginkább az fájt, hogy Flóra majd gorombán és gonoszul elúzi magától a névtelenül reá áradó szeretetet — ha figyelmeztetné rá, ha megpróbálná rábírní, hogy elfogadja, még ki is gúnyolná. Arról a szeretetről beszélnie Flórának: mintha egy süketnek beszélne.

Nem tehet egyebet: ő szeretni fogja, mindenk ellenére, még ha megalázza is, ő csak kitart a szeretetében, fel nem adja, le nem mond róla, túri majd a visszautasítást, túr, túr — és reméli, hogy a húga egyszer majd megadja magát, lelkének kemény burka feltörik, és akkor már nem csak az ő szeretete áramlik belé, hanem az a másik, egyetemes, határtalan Szeretet is.

De akkor már úgy feküsznek egymás mellett, mint most, örökké és testvérien, egy láthatatlan világban.

Illatos hőség volt a reggeli konyhában, forralt tej illata és szelíd visszfény, — a legfelső emeletről üvegtető ugrott elé, a fényt az szűrte meg. Reggeliztek — Jolán még mindig teli az éjszakai gondolataival. A kis Dórát figyelte — most jobban féltette, mint eddig. Amit megérezett Flóra születő szeretetlenségéről, annak terhéből, tudta, Dóra fogja a legtöbbet viselni. Veszélyesen súlyos lesz ez a teher, a kislány veszélyben van, anyjának szeretetlensége veszélyezteti. Dóra gyanútlanul itta tejeskávóját, elfogulatlanul beszélt az anyjához, sokat beszélt, és Flórát ez már most is idegesítette.

Jolán megérezte, hogy felelősségek és kötelességek nehezednek majd rá, arcára kiült a gond, és Flóra ezt gyanakvón látta: talán megbánta, hogy a nyakába vett bennünket? Jolán azonban csak a gyermekre gondolt: hogyan védhetné meg az anyjától? Terveket szőtt — valami meleg, békés környezetet kellene keresnie a számára, ahol anyjának várható viharai elől meghúzódhatik.

— Nem gondolod, hogy a gyereket el kellene vinni Rezső szüleihez? Elvégre az unokájuk, igényt is tarthatnak rá, hogy lássák. Hidd el, Paalikék jószívű emberek. Etelka példás rendben tartja férjét a nyugdíjából, híres háziasszony, kemény asszony, hisz ismered. Dórának örülnének!

Jolán csodálkozott, hogy Flóra mindezt nem fogadta ellenkezéssel. Az elvált férj szülei! Közömbös arcot vágott Flóra, de Jolán kitalálta, hogy ezzel csak azt leplezi, hogy szívesen fogadja a tanácsot. Ezért is tért tüstént más tárgyra:

— Dórával bemegyünk a városba. Megvan még a Kék Csillag?

Hogyne lenne! Flóra nem árulta el, hogy hozott csekély pénzt magával, Jolán pedig nem mert kölcsönt felajánlani, elseje előtt. Flóra egyszerűen volt fukar és nagylelkű — most például arra készült, hogy maga hímezze, csipkedíszítéses abrosszal, s hozzá illő szalvétákkal lepi meg Jolánt, a vendéglátás viszonzásaként. Visszament a táskájáért, s Bánk bán ebédlőasztalát szorosabban szemügyre vette — tétovázott még a tűhímzés és a sodrott öltés aránya között, de a szélek aszúrozásában biztos volt. Arcát bepúderozta, hogy eltüntesse orra körül a szeplőket, behívta Dórát, ráhúzta a halvány-rózsaszín, háromfodros ruhácskát, melynek sima nyakkivágásából virágként emelkedett elő a kislány feje. A Petőfi sugárút hársfái alatt haladtak, Jolán velük tartott; ma kis késéssel nyitja a kölcsönkönyvtárat. A járókelők közömbösen, sőt idegenkedően tekintettek Flórára, mert ismerős volt, de idegen is, tehát szokatlan, és éppen ezért megzavaró. Flóra felvette a fejét, átnézett felettük. A kölcsönkönyvtár előtt búcsúztak, de Flóra megvárta a nyitást, éppen csak benézett a helyiségbe és visszahúzódott, mintha kissé lenézné.

A Kék Csillag mit sem változott: Holczer úr, a tulajdonos mégis megismerte Flórát, kimért kedélyességgel köszöntötte, és némán figyelte, hogy az első segéd szolgálja ki a vevőt. Úgy figyelt, mint aki maga is részt vesz a kiszolgálásban, de tartózkodik is, mégis, készen arra, hogy ha szükséges, közbelépjen. Dóra aprólékosan szemügyre vette a helyiséget, az olajozott hajópadlót, melyen fűrészpör csíkjai látszottak, a sárgára festett pultokat és polcokat, s már otthonosan érezte magát az üzlet hűvösségében, melyet a kirakatok fölé húzott ponyvasátrak támasztottak. A bejárati sátor alól a tér látszott, vad napfényben, füledt platánokkal, gőzölgő bronzszobrokkal — az egész tér a nyár gőzében fürdött. Flóra lenvásznak közt válogatott, szigorúan, néha elégedetlenül, s ez készítette Holczer urat, hogy tartózkodón közeledjék, halk utasítással a segédet a raktárba küldte, s közben Flórához hajolt, bizalmasan:

— Nemde nagyságos asszony látogatóba érkezett . . .

Flóra sietve adta meg a felvilágosítást, hogy túl jusson a kérdezősködéseken, melyek még rá ebben a városban várnak: igen, Bécsből, a nővéremhez, akinek a kölcsönkönyvtára van . . .

— Tudom, tudom, a kedves özvegy Robozné . . .

Amíg a segéd visszajött, Flóra már azt is tudtul adta, hogy elvált. És ez a szép kislány a gyermeke? Kedvesem, nem beszélsz magyarul? Szép a kicsi, és hogy hasonlít az apjára! Szegény főmérnök úrék, Isten a gyermekeikben sújtja a szülőket. De nagyságos asszonyt a gyermekében megáldotta.

Holczer úr, a könnyű, fekete lüszterkabátjában érezte, hogy a történelemhez jutott közel, ezért megilletődött. Azok a kommunisták! Jól tette nagyságos asszonyom, hogy elvált — ha megengedi, hogy beleszóljak a magánéletébe . . . Visszanyertük nagyságos asszonyt — valamikor az egész város rajongott a szép Galamb-lányokért.

Flóra idegenkedően fogadta a vallomást, valami tolakodást is érzett benne, pedig Holczer úr megtartotta a méltóságát. Ő volt a város első és legnagyobb textilkereskedője, Holczer Ármin, régi cég, a nagy árvíz előtti, ülését a zsinagógában kis réztábla jelölte. Flóra zavartan állt: Bécsben, az elutazása előtt, tartott a találkozástól szülővárosával, hallott az Etelköziek Szövetségéről, az Ébredő Magyarokról. Most értette meg, hogy a válás re-

habilitálja, visszaadja polgárjogát — szülővárosa visszafogadja, de ez neki örömet nem szerez. Sőt, szegyenkezik. Rezsőt ő sohasem csalta meg, még a válás kimondása után sem. Most először lett hűtlen, hozzá és az ügyhöz, melyet szolgált férjével együtt. Az ügy is összetartotta őket.

Bécsben elvtársnőnek szólították — most észrevette, hogy a tartásában, a beszédmódorában is kezd visszaváltozni — úriasszonyá. Azzá, aki a házassága előtt volt. Kellemes is volt ez a visszaváltozás, hasznos is: megszokott kellemesség — és ugyanakkor hűtlenség. Fejét felvetette, csak intett, hogy a segéd nyissa, teregesse a lenvásznakat, Holczer úr azonban kivette a segéd kezéből, maga teregette volna, de egyszerre feltekintett, otthagya a pultot, s még idejében ért a bejárathoz, ahol a magas, barna hölgy belépett. A főispánné volt. Holczer úr mélyen hajolt az asszony glacé kesztyűs kezére: „Méltóságos asszony, micsoda megtiszteltetés...” Flóra azonnal megismerte Tildát, aki a felső leányiskolában két osztállyal járt föllette. A főispánné fehér selyemkosztümöt viselt, széles karimájú, világoskék selyemkalapot, sötétkék rózsával a kalap szalagján, s a karima beárnyékolta az enyhe bajuszt felsőajka fölött. A főispánné is megismerte Flórát, kurtán biccentettek is egymásnak, de Tilda nem fordított hátat, sőt, mosolygó érdeklődéssel mustrálta Flórát, láthatólag most futottak át rajta régi értesülések, és villámgyorsan érlelődött benne a döntés a viselkedéséről. Tilda mindig higgadt és fensőbbes lány volt, gazdag lány, hatalmas birtokkal háta megett a határon túli Bácskában. Elindult Flórához és szinte láthatólag lépett át tilalmakon, előítéleteken: kezet nem nyújtott, de leereszkedő nyájassággal mosolygott. Ebben nem volt semmi sértő, mert Tilda mindig leereszkedett a városi középosztályhoz. „Nahát!” — csak ennyit mondott Flórának, fensőbbeséggel, de rosszindulat nélkül. Flóra pedig odaszólt a segédnek: „Ebből négy métert vágjon le.” Flóra talán e szavak hangsúlyával nyerte meg Tildát, mert a főispánné már helyeslőleg nézte, s kesztyűjét lehúzza, ujjával meg is érintette a lenvásznakat.

Ekkor lépett hozzájuk Dóra: „Mutti komm schon.” Tilda végignézett a kislányon, s Flóra ekkor örült csak, hogy ő is a bécsi ruháját vette fel, melyben tegnap a harmadik osztályon megérkezett. Tilda szakértőn, néma elismeréssel vette tudomásul mindkettejükön a bécsi divatot: „A te kislányod? Milyen szép kislányod van!” Flóra pedig, a gyermekhez: „Sag' schön Grüsgot, der Dame” — és Dóra térdhajlítással bókol, és alulról, mintha a mélyből, komoly, tisztelő, de vizsga tekintetet emelt a főispánnéra. Flóra ugyanekkor átvette a csomagot, érzékelte, hogy a német beszéd Tildában bizonyos tiszteletet ébresztett. Sőt, hajlamot, hogy társasági fölényével túltegye magát a „politikán”. Flóra vol az, aki kezet nyújtott, és Tilda érezhetőleg szívesen fogadta el, száraz, tiszta kézszorítása volt, és most már mosolyogva bólintott: „Nahát!”

Holczer úrnak Flóra éppen csak odabiccentett, s mikor kifelé haladt, magukon érezte a főispánné pillantását, s szinte hallotta is, amint a kereskedő Tildához tiszteletteljesen közelébb hajolva, beszámol az ő válásáról.

„Többé már igazán nem vagyok Palik Rezsőné” — mondta Flóra félhangosan, pedig Dóra úgysem értette.

„A valóságba bele kell ötvöznünk a valóságon túlit...”

ÍRÓ — A SZÜLŐVÁROS VONZÁSÁBAN

Hetvenöt éve, 1913. június 1-én született Szegeden Sötér István író, akadémikus, Kossuth-díjas irodalomtörténész. A szülőváros, majd Budapest, aztán Párizs voltak gyermek- és ifjúkorának fő állomásai. Taulmányai három iskolához — a szegedi piarista gimnáziumhoz, a budapesti Eötvös-kollégiumhoz és a párizsi École Normale Supérieure-höz — kötődnek. 1948 és 1952 között a szegedi egyetem professzora. Előtte és azóta Budapesten él. Az évforduló adott apropót, hogy e sorok papírra vetője a jubilánshoz kapcsolódó emlékeit újraelevenítse, majd a korabeli impressziókat, egy Sötér Istvánnal folytatott beszélgetés során az író önvallomásával szembesítse — így próbálva felvillantani valamit abból, ami Sötér-jelenségként él és hat a hazai (valamint a határainkon túli) köztudatban. (P. Z.)

1949, NYÁR

Az emlékezet mozigépe először a régi Somogyi Könyvtár nagy olvasótermét vetíti elém. Körös-körül könyvek, pácolt fafelületek. Falsíkokat megtörő hatalmas ablakok. Az üveg mögött a múzeumkert üdezöldje. Túlhan a híd-főljáró. Épp most kapaszkodik fölfelé-víz fölé egy sárga villamoskocsi. Mellette túlsúlyos társzekerek, stráfkocsik. De nem látszik belőlük más, csak a hajtó a bakon, meg a lovak szerszámdíszes feje. Úgy baktatnak a szélesvásznú látómezőben, mintha egy láthatatlan erő úsztatná őket Újszeged felé. Késő délután, a közelítő alkony első üzeneteivel. A nap már a Híd és a Vár utca felől tűz. Nyomában Tisza felé vetülő árnyékok.

Már nincs messze az idő, amikor egy író műveiben találkozom majd újra ugyanezzel a képpel, hangulattal. Az írot Sötér Istvánnak hívják. Egyelőre — 1949 nyara — annyit tudok róla, hogy Szegeden született. S kezembe került egy antológia — Négy nemzedék —, melyet ő szerkesztett. Két dolog kitörölhetetlenül megragadt akkor emlékezetemben: a kötet borítójára rajzolt sokágú fa; levelein költőnevek; Weöres Sándor A fogak tornácán című verse. Az előbbi — egyelőre — még nem több pusztá (és jelentéselen) ábrázolatnál. Utóbbi ellenben revelációszerű. Az Adyn, Kosztolányin, Juhász Gyulán nevelkedett serdülő ifjúnak (én lennék) valami eredendően újat sugall, mint amivel, amilyennel eleddig találkozott. Ám ez a novum az eddig ismerettkel-szeretettekkel sem rokotalan.

Rövidesen sor kerül a személyes találkozásra is. A később oly tragikus véget ért Ertsey Péter ekkoriban már szorgalmasan küldözgeti szét a négy égtáj felé hetenkénti meghívóit. A levlapok a Tiszatáj körül-köré szerveződött írócsoport összejöveteleire invitálnak. (Akkoriban épp a Kígyó utcába, a Bagolyvár nevezetű talponálló-műintézet tőszomszédságába, ahol adáz vitákat követően még adázabb nagyfröccsözések következhetnek.) Hogy az egybegyűltek íróknak nevezhető-k-e, afelől már saját ottlétem is kétségeket ébreszt. Az egész inkább afféle önképzőköri rendezvényekre emlékeztet. Felolvasások. Novellák után versek, majd újra versek. Néha egy-egy riport, persze „irodal-

mi” aspirációkkal. Arcok, emberek, „magánzók”. Bizonytalan egzsisztenciájuk — és kopott, ám emelt fővel viselt felöltőjük — többnyire költőt vagy titkos drámaírókat takar. Egy boltosnő hosszú novellát olvas fel, mit sem törődve a mind kevésbé titkolt ásitáshullámmal. Kénytelen-kelletlen tanúi vagyunk, mint sikerül leleplezni egy üzemi szarkát, aki a raktárban lopkod. A szőke loboncú vilamoskalauznő a városi közlekedés rejtelseibe — és buktatók konfliktusaiba — vezet be bennünket. Míg a főkönyvelő a döglött oroslánt (tévedés ne esék, mindvalamennyien annak tartjuk), Szabó Dezsőt bombázza az író merész fordulataira emlékeztető pamfletjével. „S ott állt előttünk Sz. D., szájában az igazság gombócéval.” Egy kiugrott apáca verseiből szaval. „Torkomra folyt a kék” sítja szemlesütve. „Ezt mintha már olvastam volna egyszer valahol” hajol közelébe hozzám Ertsey. „Szabó Magdánál netán?”, tűnődik még egy darabig, az exapáca lírai áramköréből immár kikapcsolódottan.

Diószegi András sötétbarna pilantása szemüvege mögül villan elő. Forgács István (később a Nemzeti Színház dramaturgja, a Szabó-család egyik szülője) az újszegedi Tanítóképzőből jön; Somfai László a tanárképző főiskola „gyakorlójából”. Szokolay Károly — Sz. Sándor zeneszerző fivére — az egyetemről, hallgatóként. Forgács tanárszelídségű mondatai a legdülőbb vihart is hamar elcsöndesítik. Somfai minden csinosabb menyecskében lokálliteratúrát megújító talantumot vél fölfedezni. Karcsi verseket hoz, szava halk, szenzibilitása már-már depresszióba hajló. Majd Lódi Ferenc következik. Még vasesztergályos, de már a szakérettségi — és a líra — vonzkörében. Egy Móra-városból jött újkiadású József Attila, aki előszeretettel olvassa a nagy Villont, természetesen a Faludy átköltötte ediciót, és szövőőinek álmai felett a Szalámigyár érlelőtornyának Tisza tükrére vetülő vöröscsillag-fénye virraszt.

Sőtér az asztalvégen. Tán ő az egyetlen, aki arcezenés és ásitás nélkül végighallgat mindent. Ha eljön, nincs alkalom, hogy ne hallatná szavát. Hol verset eleméz, hol meg novellát boncolgat. Egyik alkalommal vérre menő vita bontakozik ki egy elbeszélés-epizód körül. A nagy dilemma: leálljon-e (egyáltalán: leállhat-e) futballozni a grundon ugránczó gyerkőcök közé a párttitkár, kit épp arra visz útja (és az írói szándék)? A jelenlevők két táborra szakadnak. 1. Nem, mert az efféle „főlösleges cselekvés” egyszerre árt a titkárnak s a Pártnak, amelyet tevékenységével-funkciójával mintegy megtestesít. 2. Igen, mert részvétele a játékban — jelképesen — a néppel, az egyszerű emberekkel való kapcsolatot testesíti meg.

Aztán minden szem Sőtérre szegeződik. Mire ő: ha akar, hát álljon csak be nyugodtan futballozni a srácok közé a titkár; ha meg nem kíván, némi érdeklődő nézgelődést követően sétáljon csak zavartalanul tovább. De — mert a történetben úgyszincs ennek különösebb jelentősége — nem is szükségszerű, hogy a grund felé vigyen útja. Ellenben... És most egy hosszú okfejtés következik, melyben a szépen cizellált mondatok kézenfogva követik egymást. Okfejtés arról, hogy tulajdonképpen... És Sőtér körültekintően kifejti, miképpen is lehetne emberközébe hozni azt a bizonyos párttitkárt; kivezetni (tanulásokkal) a konfliktusból, melybe a bontakozó történet során keveredett. Tán mondani sem kell, hogy, eltekintve a kiindulóponttól, minderről egy szó sem esett — sajna — a terítéken levő opuszban. Ellenben a felszólalás végére a két tábor nem csupán meggyőzöttnek, hanem inkább győztesnek érzi magát. S még a piros füllel izguló szerző is meg van (lehet) győződve arról, hogy műve legalábbis reménykeltő, sőt már-már... koncepciózus.

Irodalom iránti érdeklődésemet ekkoriban két — középiskolai — tanár egyengeti. Vajtai István és Madácsy László. Közös szenvedély, gyökeresen különböző alkat. Vajtai a német kultúra és a tizenkilencedik századi magyar reformnemzedék eszméin nevelkedett. Szilárd erkölcsiség, kifogástalan jellem. Haladáspártolásában némi konzervativizmus, Madácsy külsejében is franciás jelenség. Afféle literátus bohém, aki előszeretettel kacsint ki olykor szerepe álcája alól, ám az illendőség határait soha át nem lépné. Ő hívja fel a figyelmet az író Sötérre, kezembe adva első nagy alkotói korszakának regényeit, a Fellegjárást, A templomrablót, a Kisértetet, utóbb a már felszabadulás utáni Hidszakadás és a Bünbeesés még nyomdászágú példányait.

Érettségi előtt ifjoncként egyszerre élhetem át a behatolás-felfedezés Kolombusz-szerű örömet s az áthatolhatatlannak tűnő falba-ütközés kudarcélményét. A Fellegjárásban a szerelem és a köréje simuló hangulatgyűrű ragad meg. (Mint ebből is látható, csupán az első, a felszíni rétegig hatoltam.) A templomrablóban a szegedi színtér. (S egy kicsit tán a történet fantaszitikuma.)

Ekkor még nem tudom, ami nemsokára kiderül: Sötér 1931-ben (ez évben születtem), tizennyolc esztendőskorában távozik szülővárosából. Gyermekei- nek színtere a Zerge (ma: Batthyány) utcai (19. számú) ház, amelynek „kapcsolt részei” a Petőfi sugárútra nyílnak. A sugárúton lakunk mi is (1935—1955 között), a 32. szám alatt, mindössze három háznyra a regényekben, novel- lákban oly sokszor megörökített épülettől. A mi konyhaablakaink is az egy- kori „leszámítoló palotából” egyetemmé avanzált hatalmas téglamostrumra néznek. Az Ady teret akkoriban még Szukováthy térnek hívják, de a betonfal- nál már ott sudárodnak azok a jegenyék, amelyeket már a húszas években is előszeretettel szohogatott a Tisza felől kerekedett szél. A Zerge utca egyik nevezetessége a Segesvári-család. Drogista apa, két nyurga fiú és egy ifjú szí- kárságában is vénlányságot sejtető hajadon. Petőfi sugárutunk — afféle lokális mikrokozmosz. Körút sarki gyógyszertár, tejszarnok (a húszas évek új keres- kedelmi találmánya), Arnoldék fűszerüzlete (a Nemes takács utca sugárúti tor- kolatában), Szecsődi vegytisztító, Sugár-boltos, és a kiskörút—sugárút talál- kozóhelyén a zenede sárga tömbje, mintegy a helyi színekép lezárásaként.

A harmincas évek Szegedjében igencsak lassacskán folydogál az élet. A változatlanág egyszerre testesít meg hagyományörzést és fejlődést vissza- szorító rendellenességet. A húszas évek — Sötér eszmélésének ideje — stílu- sában zajlik itt szinte minden még a harmincas évek vége felé is. Csaknem változatlan díszletek között. A Belvárosban sok évtizedes múltú üzletek: Meinel-kávés, Stühmer-cukorkabolt, Kék Csillag áruház, Danner-fűszerüzlet . . .

Kétszer vagy háromszor olvasom el — gyors egymásutánban — A temp- lomrablót. Az olvasás szüneteiben, vagy a napi penzum végeztével a környék- beli utcákat romom. S mikor aláereszkedik az alkony s a hold ezüstös tá- nyérja megcsillan a korcsolyapálya fölött, mikor a magasföldszintes lakások egy-egy ablakának függőnye ernyőslámpa-fényt szűr, hirtelenjében már nem is tudom egészen pontosan magamban eldönteni: most mindez kézzelfoghatóan valóságos-e, vagy inkább talán A templomrabló sorai elevenednek meg előt- tem, mintegy a szellemi produktum anyagi erővé válásának sajátos metamor- fózisaként? . . .

Az írócsoport legközelebbi összejövételén mellémsodródik X. (Nevére tényleg nem emlékszem.) Nem szívelem különösképpen, bár jó szándékú,

csak túlon túl lompos és hasonló viselkedésű fiú. (S néhány évvel idősebb nálam.) Úgyesen rajzol. (Egy szénrajzát ma is őrzöm — ő maga nyomtalanul felszívódott a letűnt évtizedek forгатagában.) — Tudod-e, hogy Sötér muszájból jött vissza Szegedre? — hajol közel hozzám a maga szokásos intimpistamódján. Akkor én már rettenetesen fölnézek Sötérrre. S nem csupán az íróra, a professzorra is. (A professzorok különben is afféle égi lényként röpködnek a korabeli gimnazisták képzelet-égboltján.) — Miket beszélsz te itt össze-viszsa?! — pillantok rá sértődötten, sőt már-már ellenségesen.

Utóbb aztán sok mindenre — igaz, csupán lassan, fokozatosan — fény derül.

1988. MÁRCIUS

Buda, Jégverem utca 5. I. emelet. Sötér István lakása.

— 1948 és 1952 között tanított a szegedi egyetemen. Tizennyolc évesen távozott e városból, harmincöt esztendősen tért vissza újra falai közé. Hogyan? Miért? Milyen körülmények között? Hisz akkor már ismert író (és neves irodalomtörténész) volt...

— 1948 után kiszorultam az irodalmi életből. Ebben az esztendőben látott napvilágot Hídszakadás című kisregényem. Háborúellenesség, az új életbe vetett hit — ez volt ennek a könyvnek a valódi témája, ám a Szabad Nép, a Csillag és több más folyóirat, napilap nagyon elutasítóan fogadta. A másik ekkor megjelent művem a Négy nemzedék című lírai antológia volt; ezt még 1947-ben állítottam össze és e kötet az élő magyar költészet akkori állagát tükrözve annak legfontosabb, legjellemzőbb műveit tartalmazta. Benne voltak a már klasszikusnak számító nagy költők, mint Illyés vagy Szabó Lőrinc, Füst Milán. De ugyanígy benne volt például Sinka, vagy a katolikus költők. Tehát mindazok, akik hoztak valami újat az 1940-es évek második felének magyar lírájába. Ezt elsőprő haraggal, dühvel fogadták, elutasították. Képtelenek voltak az akkori kultúrpolitikusok elfogadni azt, hogy nem csak egy irányzatot kell magunkévá tennünk; hogy az élet és az irodalom, a költészet többféle elemből, több áramlatból, több ágból áll, és csak úgy igazi, ha ilyen. A leszűkítés és a kirekesztés korszaka jött akkor el. Visszaéltek Petőfi, Ady, József Attila életművével. Hangsúlyozom: visszaéltek velem, mert ezeket az óriási költőket úgy akarták kiemelni, hogy a mellettük levő többi nagyot mintegy sarokba állították, margóra szorították. Vörösmartyt, Aranyt, Babitsot, Kosztolányit, Illyést, Szabó Lőrincet és másokat. Ezzel a szemlélettel én mindig szemben álltam — akkor is, most is —, és e szembenállásom következményeként kiszorultam az irodalomból.

De nem csak ez volt az oka. Talán nem is ez volt a legfőbb oka. Hanem, hogy azt a fajta irodalmat, amit annak a kornak a kultúrpolitikusai megköveteltek, nem tudtam becsületesen vállalni. Ez egy teljesen téves és hamis irodalomeszmény volt. És ezzel én most nem Lukács Györgyre célok, mert ő nem ilyen irodalomra gondolt, amikor meghirdette nagyrealizmus eszményét. Hanem a többiekre, a kisebbekre. Nos, ezt én vállalni nem tudtam. Vagy hazudnom kellett volna, vagy meghamisítanom, lefokoznom önmagammat. Tehát én akkor az irodalomból nemcsak hogy kiszorultam, hanem ki is léptem.

Ez azonban számomra egy új utat nyitott meg. Képzettségem folytán iro-

dalomtörténész voltam. És én irodalomtörténészként ugyanazt az irodalmi eszményt tudtam és akartam szolgálni, mint amit íróként szolgáltam.

A szegedi egyetemre kerültem, s éppen a világirodalmi tanszékre, ahol egy olyan széles irodalmi skálát tekinthettem át, amiben benne voltak a nagy tizenkilencedik századi francia realista írók, s az angolok, az oroszok is. Mind-az azt az irodalomszemélyt jelentette, amit én mindig képviselni, megtestesíteni próbáltam.

— Volt választási lehetősége, hogy hová, tehát, hogy Szegedre kerüljön?

— Én kifejezetten kértem, hogy idekerüljek. Aminek az az előzménye, hogy kilencszáz-nyvenhétben egy rövid látogatás során az egzisztencializmusról — ami akkor még egy nagyon új dolog volt — tartottam előadást. És akkor megkaptam engem ennek a városnak a légköre. Az emberek, a viszonyok; és hogy viszonyláthattam azt a helyet, kisvilágot, amelyben az ifjúkorom eltelt. Minden bizonnyal egy nagy adag nosztalgia is részes volt abban, hogy én Szegedre kértem a kinevezésemet. Meg is kaptam. Hát... jó sok csalódás is ért ezután. De egy nagy jutalomban is részesültem: a hallgatóimban.

Az évfolyamok, amelyeket én négy éven keresztül Szegeden tanítottam, jobbak voltak a későbbi évfolyamoknál. S itt egy kitérőt kell tennem. Ez a magyar társadalom igen furcsán tud reagálni a válságokra. Nagy válságokat élt át negyvennégyben, az ötvenes évek elején, majd ötvenhatban. És ma is egy válságban vagyunk. Mondjuk ki egész nyíltan. A válság a magyar társadalomból egészen különös erőket szabadít fel. Felszabadítja a romboló erőket, a feljelentőket és a rágalalmazókat az egyik oldalon. (Vegyük csak például: a Gestapo csodálkozott a leginkább, hogy egyetlen helyen se kapott annyi névtelen levelet és följelentést, mint ebben a mi szép országunkban.) De — és ez a másik oldal — felszabadít nagy pozitív fenntartó erőket is. Ez a válság képes a társadalmat, legalábbis annak jobbik részét — és a társadalmunknak a nagyobbik része a jobbik rész — mobilizálni, egymáshoz közel hozni az embereket. Bizalmat, segítséget, egymásra szorultságot, nagylelkűséget érzékeltetni. Minderre számtalan példát tudnék felhozni az említett válságkorszakokból.

Nos, a szegedi egyetemen a magyar társadalom válságának a pozitív oldala érvényesült. Tehát olyan gyerekek kerültek ide, akikben valóban nagy tudásszomj volt. Akik az irodalomban valahogy felszabadultak a maguk napi körülményeinek nyomasztó gondjai alól... Stendhal Vörös és feketéje az akkori viszonyok között... Egy tündérvilág volt valósággal. (Nem a különben). Tehát az irodalom nyújtott valamit e fiatal nemzedékeknek. Segített abban, hogy túljussanak a kor sötét, nyomasztó gondjain és tapasztalatain.

Tehát, hogy több kitérével visszaterjek a fő kérdéshez: én ezt az élményt ajándékba kaptam a szegedi hallgatóimtól, és később a budapesti hallgatóimnak egy nagy részétől is. A válságban levő magyar társadalomnak ezt a pozitív részét, a megtartó erőket, amelyek ezt a társadalmat továbbéltették.

Mármost én irodalomtörténészként — mert most irodalomtörténész lettem — nem éreztem különbséget az írói és a tudományos alkotás között. Ez talán nagyon furcsán hangzik, és lehet, hogy sokan kételkednek benne, egyáltalán lehetséges-e, de én nem mondhatok mást, csak azt, hogy amikor én Eötvös Józsefről egy nagy monográfiát írtam (elismerték, kaptam érte Kosuth-díjat, satöbbi, ez mind nagyon szép), akkor számomra mindig a jellem, az ember, a lélek problémája volt a fontos. Hogy ezt illusztráljam: egy tudományos monográfiában úgy írtam Eötvösről, mint egy regényalakról. Tehát

én az irodalmat regénytémának fogtam föl. Most nemrégiben pedig drámát írtam Eötvösről. Számomra a monográfia vagy a dráma ugyanazt jelentette. Egyik műfajban ugyanaz érdekelt, mint a másikban. És van egy nagy irodalomtörténeti szintézisem, a Világos után, amelynek első kiadása Nemzet és haladás címmel jelent meg, és amely Aranytól Madáchig a múlt század ötvenes, hatvanas éveinek az irodalmát tárgyalja. Nos, ezt úgy írtam meg, mint egy nagy korszakbemutató regényt.

Írói mivoltom benyomult valami módon a tudósi mivoltomba; azt, hogy úgy mondjam, színezte, segítette. És még valamit nyújtott nekem az íráság a tudományban. Egy írónak konkrét ismerete, elképzelése van magáról az írói műhelyről. Az írói műhely egy nagyon fontos probléma, kategória. Hogyan, miként jön létre a mű, és hogyan viszonylik az az emberhez? — ez magában az írói műhelyben játszódik le. Nos, nekem személyes tapasztalataim voltak minderről, tehát amikor egy íróról, költőről irodalomtörténetileg írtam, az ő műhelyébe bele tudtam helyezni magamat. Egyszerűen azért, mert író létemre tisztában voltam vele, milyen is az írói, költői műhely.

Így nem éreztem törésnek azt a változást, amikor a fordulat éve után az irodalomtörténetre tértem át. Hiszen benne is ugyanazt kerestem, mint valamikor (annakelőtte) az irodalomban, a regényeimben, novelláimban. Az emberi lélek, a jellem, az egyéniség, a sors ugyanúgy érdekelt az irodalomtörténetben, mint egy regényben. És ugyanígy vagyok ma is. Egyszerre írok regényt és tanulmányt.

— *Most közbekérdeznék: ha nem szorul ki az irodalomból, akkor elképzelhető, hogy nem foglalkozik ilyen mértékben és szélességben irodalomtörténettel?*

— Elképzelhető. Bár tanulmányaimban és 44 előtti munkásságomban voltak előzményei az irodalomtörténeti munkásságnak. A Jókai-esszé, tanulmánykötetem, a Játék és valóság; Eötvösről tanulmányom is született, még mielőtt a könyvet megírtam volna... Hát... nagyon könnyen lehet, hogy kevesebb irodalomtörténetet csináltam volna és több szépprózát. Bár nem hiszem, hogy semmifajta irodalomtörténetet nem műveltem volna, ha normális körülmények között haladhatok előre pályámon.

— *Ejtsünk szót a szocialista realizmus irányába az ötvenes évek elején tett tapogatózó kísérleteiről. Szegeden, ugye, a textilkombinátban...*

— Ez egy nagyon érdekes kérdés. Amióta azt a szegedi textilkombinátbeli fonónőről szóló írásomat (Női arckép most a címe) megírtam, azóta eltelt több mint harminc esztendő. Most állítottam össze az életműsorozatomnak a kisregény- és novellakötetét. A kiadónál van. Ha minden jól megy, akkor jövőre kellene megjelennie. Ebből eredetileg kihagytam ezt az írást, gondolván, hogy az ötvenes évek elejének bélyegét viseli magán. Nemrég újra elolvastam. Kisebbszámúakat kellett tennem. Inkább a kor frazeológiáját tartalmazó-kifejező két-három félmondatot... De végül mégis bevettem az új kötetembe. Tehát ma is vállalom. Egyszerűen azért, mert úgy érzem: akkor jól figyeltem meg azt, amiről az az írás szól, azt a női arcot, életsorsot, amelyik a szegényparaszti sorból ívelt föl egy nagyon magas szintre, a szakmunkás szintjére. Ezt elég pontosan figyeltem meg, és magának a textilkombinátnak a beindulását. Anélkül, hogy én akkor ott valamiféle kritikai realizmusra törekedtem volna: leírtam a nehézségeket, a lazaságokat, az anyagihiányt, a szervezetlenséget, amivel beindult ez az üzem. Úgyhogy én ezt nyugodtan merem vállalni. Egy részt érzek nem kellően kidolgozottnak, nem eléggé va-

lóságihitelűnek: annak a bizonyos iskolának a leírását, ahol ezeket az asszonyokat fonónőnek képezték. Ezt nem ismertem eléggé. Leírását vázlatosnak érzem. S azért sajnálom, mert nagyon érdekes lett volna ezt az iskolát ismerni.

— *Eredeti címe Egy özvegyasszony élete volt...*

— Igen, de későbbi köteteimben már mindenütt Női arckép címmel szerepel... Nem tudod különben, hogy ezzel az asszonnal később mi történt? Mindig érdekelt volna, mi lett ebből a Paragi Mihálynéből. Hogy mi lett a további sorsa?

— *Hány éves volt akkor?*

— Hát olyan negyven... felé. És én azt hiszem, ha meg tudnám találni ezt az asszonyt, és megismerném az életének a további útját — ami, nekem az a sejtelmem, egy nagyon nehéz út lehetett —, és ezt meg tudnám írni, akkor ez egy valóban jó írás lenne. És kiegészítené, sőt megemelné az elsőt.

— *Nos, e kísérlettel megpróbált integrálódni a korabeli irodalomba* — (S. I. közbeszól: — Nem is annyira az irodalomba, mint inkább az akkori életbe) —, *de aztán a folytatás elmaradt. Miért? Nem tudta vállalni? Úgy érezte, nincs kifutási lehetősége?*

— Nem volt olyan hosszú a kihagyás, mert ez valamikor ötvenkettőben jelent meg és 1957-ben már megírtam az Édenkert című novellámat (kisregényemet), ami szintén benne lesz az új kötetemben, és ami szintén erről az ötvenes évekbeli hangulatról szól. Tehát a kiesés nem volt több három-négy évnél.

Ekkor írtam meg viszont a Nemzet és haladás című nagymonográfiát. Ez egyetemi előadásaimnak a foglalata. Tíz évig adtam elő ezt az anyagot a budapesti bölcsészkaron, és eme évtizedben az előadásaimmal tulajdonképpen a könyvemem írtam.

— *Írói stílusa a realizmus és szürrealizmus elegyének egy érzelmesebb, hangulatibb változata. Nem a „vad” francia szürrealistákéhoz hasonló. Inkább a látomás, a valóság és játék egymásba való átjátszása jellemezte. Amikor rájött, hogy ez így ebben az új világban nem folytatható, a fölismerés hogy hatott Önre?*

— Hát... úgy hatott rám, hogy folytattam. És az összes újabb írásom folytatása annak...

— *De akkor, akkor hogy hatott?*

— Két szürrealista novellám jelent meg (amikhez én ma is nagyon ragaszkodom) a Válaszban. A Szőlőművesek és a Bakator. Ezek telivér szürrealista novellák. De előtte voltak olyan írásaim, amelyekben ilyenfajta szürrealizmus nem volt. Én a Játék és valóság című kilencszáz-negyvenhatban megjelent tanulmányomban írtam, hogy a valóság ábrázolása igényli a valóságon túlinak a tudomásulvételét is. Ez nagyon furcsa. Mert van a valóság és van valami, ami a mi látóhatárunkon kívül fekszik. Ha az utóbbiról nem veszünk tudomást, akkor szerintem a valóságot szűkítjük. Ha megpróbálunk annyit, amennyit lehet ebből a láthatárunkon túli világból behozni a láthatárunkon inneni világba, akkor azzal a valóságot gazdagítjuk. Ez a regényeimben, a novelláimban a módszerem. Szokták ezt úgy is hívni, hogy költői realizmus, meg szürrealizmussal vegyített realizmus, tündéri realizmus... Ezek mind nagyon kedves elnevezések, terminusok. A lényeg nálam: mindig számolok azzal, hogy a látásunknak határai vannak, és hogy valamit sejtjenünk

kell abból, ami a látásunk határain túl van. Ez volt a szürrealizmusomnak, hogy is mondjam, a forrása. És ma is ugyanígy írok...

1950, KORA ŐSZ

A mi évfolyamunk — közel ötvenes létszámmal — 1950 őszén startolt a szegedi bölcsészkaron. Az igazi nagy áttörés még 1948—1949-ben történt. Mi már — a többséget tekintve — a középiskola padjaiból érkezünk. Végigjártuk a nyolcosztályos gimnázium minden grádicsát. A szakérettségisek aránya viszonylag alacsony volt. „Osztályösszetételünk” is ennek megfelelő. A többség a kisemberek világából érkezett, vidéki-kisvárosi gimnáziumok legátusaként. (Szegedi a közel félszázból mindössze három akadt közöttünk.) A küldő intézmények minden szép erényével és mellékhatás-szövödményével. Citoyen-polgár sarjadék már nemigen akadt sorainkban, de „igazi” munkás és paraszt is csupán elenyészően kevés. Utóbbiak többnyire néhány holdas kisbirtokosok (esetleg középparasztok) soraiból regrutálódtak. 49—50-re már a gimnáziumok is a bizonytalan jövő szköllái és kharübdiszzei közt hánykódtak. Így a falaik közül kikerült diákok épp tanulmányaik két legdöntőbb esztendejében kényyszerültek afféle szellemi vákuum-létbe: a polgári kultúra értékei már a gyanússág bélyegével jutottak el hozzájuk — ha egyáltalán eljutottak —, az új, szocialista (vagy annak kikiáltott) alkotások pedig még csak úton voltak felénk, amikor mi már maturáltunk.

Tanáraim ambíciója — s a merő véletlen — segít hozzá, hogy némi ízelítőt kaphassak a huszadik századi polgári kultúrából. Tizennyolc esztendősen nekirugaszodom — kevés sikerrel — Proustnak, majd — sikertelenül — Szentkuthy Miklós Praejének, aztán — teljességgel sikertelenül — Joyce Ulyssesének. A Mars téri zsiptiacon néhány Márai-kötetre bukkanok. Az M.-stílus hatása — mondhatni — elementáris. Hamarosan méternyi mennyiséget gyűjtök össze a félvászonkötéses, Révai-edíciójú Márai-regényekből, esszékből, útirajzokból. Közben a Somogyi Könyvtár nagy olvasójában Lukácsal ismerkedem. Előbb A polgári filozófia válságával, majd A realizmus problémáival. A számomra való (tehát személyhez kötötten viszonylagos) érthetlenség ezúttal is különös fenséget kölcsönöz a megközelíteni kívánt produktumnak. Bár keveset értek a szövegből, rettenetesen tetszik az egzisztencializmusra — akkor még egzisztencializmusnak írták — oly leleménnyel átkokat szóró Lukács, aki — más helyütt — olykor (hirtelen leereszkedve a teoretikus fejtegetés magasságaiból) egy-egy triviálisan hétköznapi hasonlattal (például: pocsolyatükrön ringatózó olajfolt) hozakodik elő.

Mikor Sötér megszólal a katedrán, menten úgy érzem: ime, itt áll előttünk egy ember, akiből Vajtai István szilárd erkölcsisége sugárzik; aki precíz és elegáns, mint a franciás attitűdű Madácsy László; aki hasonló cizellált tökéletességgel fűz mondatot mondathoz, akár Márai Sándor; és végül, aki pont oly magvas tartalmat prezentál, miként Lukács György, ám nálánál — keresgélem a zavaró felhangok nélkül ideillő szót — vonzóbban, érzékletesebben.

Akkoriban még divat ellátogatni más karok előadásaira is. A bölcsészjelöltek, jogászpálánták, tétékások közül legtöbben a belgyógyász Hetényi Géza előadásaira kíváncsiak. Hogy ne legyünk túlon túl szem előtt, az emeletes előadótermek hátsó padsoraiba húzódunk. Néha már csak a fal mellett, a földön jut (ülő)hely. Hátunkat a kemény és hideg falnak nekivetve hallgatjuk

Hetényi profot. A hűvös tárgyilagosságú, már-már száraz mondatokat, amelyek mögött azonban ott parázslik egy legendás hírű diagnoszta (egy ízben különrepülő viszi konzultációra a pápai betegágyhoz) minden empirikus tapasztalata.

A bölcsészkaron — az orvos- és jogászjelöltek, tétékások — csupán egy előadót érdemesítenek ily kiemelt figyelemre. Sötér óráján zsúfolásig telt a terem. A levegőben izgalom vibrál. A professzor — szokása szerint — pontosan érkezik és — mint rendesen — udvarias meghajlással üdvözlí a hallgatóságot.

Már térdig gázolunk a micisapkás korszak iszapjában. A korábban oly hévvel kultivált nyakkendők molyirtószagú szekrények mélyebb bugyraiban várják a feltámadást. Már ott embrionálódik az idő méhében a lóden, hozzá hasonló dolgok társaságában. A legharcosabb kispolgárok — köztük szép számmal nők — a proletárálca fedezékében már puhaszárú csizmában járnak belvárosunkban a Széchenyi téri sztyeppét... Sötéren remekül szabott zakó. Inge makulátlan. Nyakkendője szolidan elegáns. Mintha ez az ember — jelenség — épp most érkezett volna a menetrend szerinti zürichi géppel, egy távoli, ködbe vesző helyséből, aminek most ugyan neve sincs, de valamikor talán mintha úgy hívták volna, hogy... Európa.

Óráit többnyire délután tartja. Már fárad a fény és a tanterem-enteriőrre fátylvóként ereszkedik a félhomály. Sötér mindig szabadon beszél, sosem szorulva rá jegyzetek, pláne nem eleve preparált szöveg mankóira. S mindezt azok után, amit néhány nap alatt ennekötte tapasztaltunk... Motyogás, akadozva felolvasott papírízű mondatok... És akkor hirtelen jön egy ember, mondatai elegánsak, nem csupán tájékozottság és szellemi fölény, hanem atmoszféra is árad belőlük.

S ahogy múlnak a beszéddel bélelt percek, akként erősödik bennünk a meggyőződés: a gondosan kialakított, ápolt külső tulajdonképpen egyfajta megjelenési formája — szinte már jelképe — annak, amit ez az ember képvisel. A maga módján a gondolatok tisztaságát, eleganciáját is példázza.

Madácsy kezembe adja a Játék és valóság kötetet is. Amikor a címadó esszét elolvasom, sok mindent megértek abból, amit jobb szó híján korabeli Sötér-attitűdnek is nevezhetnénk. „A szürrealizmus mániái és feszültségei bizonyonnyal új értelemmel és gazdagsággal ajándékozzák meg e realizmus céltudatos fegyelmét, melynek kemény falai közé a gőz sistergésével és túlradó szenvedélyével berontanak; a valóságba bele kell ötvöznünk a valóságon túlit, hogy egyik a másikat feszítse, dagassza” — vetette papírra 1946-ban.

1988. MÁRCIUS

Buda, Jégverem utca. Beszélgetés Sötér Istvánnal.

— 57-ben íróilag újra startolt...

— Az Édenkert című nagynovellámmal indultam újra. Az ötvenes évek sajátos nyomott hangulatát, kuszált életviszonyait és társadalmi összeborzolt-ságát próbáltam érzékeltetni. Akkor kerültem az MTA Irodalomtudományi Intézetének az élére, és akkor kezdtem el nagyobb irodalomtörténeti szintézisekre törekedni. Ekkor teremtettem meg a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatait, amelyek azóta virágzóak és gazdagok.

Számomra 57 tulajdonképpen visszakanyarodás ahhoz, amit a beszélgetésünk elején a magyar társadalomnak erről a nem romboló, megtartó erejé-

ről mondtam (mely erőben én hiszek, és az ország helyzetének javulását elsősorban ezektől az erőktől várom). Tehát 56 után ájult állapotban volt az ország. Akkor a legkisebb pozitív jelenség — egy színházi előadás, egy jól berendezett hivatal vagy egy jó újságcikk — számunkra nagy élményt, magát a reménységet jelentette. Tehát azt, hogy ebből az ájulatból az ország előbb-utóbb magához tér. S a csoda — e magyar csoda — megtörtént... (Kár, hogy azóta megint inkább az ájulat felé közeledünk...) És éppen olyan nagy élmény volt az ötvenhétől a hatvanas évek elejéig ívelő korszak, mint a felszabadulás utáni két-három év (amely csodálatos időszak volt). Tehát különös módon mi nagyon szépen tudunk újra talpraállni. (S bár így maradna továbbra is.)

— *Úgy érezte, hogy ekkor, ötvenhétben íróként azt folytatja, amit negyvennyolcban abbahagyott?*

— Tulajdonképpen... valami ilyesmit éreztem. Persze erősebb volt az irodalomtudományi érdeklődésem. És én ilyenként azt az irodalomeszményt szolgáltam, amit negyvennyolc előtt is vallottam magaménak: tehát a magyar irodalom sokszínűségét, sokrétűségét, sok elemből összetettségét. Nem pedig a redukciót, a kirekesztést, amire az ötvenes évek elejének irodalompolitikája törekedett.

Hetventől kezdve kezdtem újra regényt írni. Az elveszett bárányt. És most fog megjelenni a könyvnapra ennek a trilógiának a záróköteté.

— *Hogyan bukkant elő, és milyen inspirációra annyi év után 1970-ben a regényíró?*

— Egy személyes tragikus esemény hatására, amiről nem szívesen beszélek. Az ember néha megrendül. És ha megrendül, akkor magábaszáll. Próbálja megérteni, mi az, amit tett, amit jól, illetve rosszul tett, és ez a regény ennek a mérlegezése.

— *Ez az emberi oldala. És az írói? Úgy érezte, hogy ezt csak ebben a műfajban tudja kifejezni?*

— Igen. Ezt határozottan állítom: amit erről én el akartam mondani, azt csak a regény műfajával lehetett elmondani. Tehát adott az összefüggés a műfajok, formák és a közölni szándékozott tartalom között. Van olyan téma, amihez egy tudományos monográfia szolgál formául és műfajul. És van olyan mondanivaló, amit csak egy regény tud elviselni.

— *A regény írása közben nyilván nem csupán ezt fogalmazta, hanem korábbi esztétikáját is megerősítette, netán újraértékelte... Melyik történt? A Fellegjárás, A templomrabló, a Kisértet, a Bűnbeesés írója újra regényt ír... Ugyanabból az esztétikai alapállásból vagy pedig — az eltelt időszak hatására — változtatott az írói-esztétikai attitűdön?*

— Egy valamiben érzek változást a korábbi regényekhez képest. A kor érzékeltetését. Ezt éreztem én nagyon erős feladatommak. De persze ha visszagondolok a Fellegjárásra, melyben benne van a harmincas évek levegője; a Bűnbeesésre, amelyik harmincnyolcban játszódik, abban is benne erősen a kor... Hát legfeljebb azt mondhatnám, hogy a korábrázolás még nagyobb becsvágyammá vált az új regénytrilógiával.

— *Az első két részt — Az elveszett bárányt, a Budai Oroszlánt — olvasták, szeretném, ha a harmadik részről mondana valamit...*

— A harmadik rész összevonja az első kettő címét: Bárányt szoptató Oroszlán lesz a címe. Összefoglalja és lezárja az előző két kötetet. Egy epilógussal véget ér. Itt a cím maga az erőszakellenességre utal. Tehát az erőszak-

kultusz ellen írja meg pamfletjét a regény egyik szereplője, Fábrián Kristóf, a filozófus. Ezért a cím: Bárányt szoptató Oroszlán — erő és szelídség együtt. A regény a hatvanas évekről szól. Ez egy jó korszak volt, és jó dolgok kezdődtek ekkor, nagy remények támadtak föl. Majdnem olyan nagy reménykedő korszak volt ez, mint a 45 utáni. És sajnos később nem minden alakult úgy, meg kell, hogy mondjam, mint amilyenek a hatvanas években ígérkezett... Nos, ezeket az ígéreket, ezt az újjáéledést, ezt a normalizálódását a dolgoknak, gondolkodásnak — és vele a kort is, érzékelteti ez a regény.

— *A regény eszmei summája?*

— Egyrészt az erőszakellenesség, másrészt... az önmagunk megtalálásának a szüksége... Megközelítőleg ilyesmi...

— *Ez csak a lehetőség szintjén van meg a regényben vagy eljut a megtalálás szintjéig is?*

— Néha eljut odáig is. S ez nem csupán az egyes ember gondja-dilemmája, hanem a társadalomé is. Nemcsak az egyes embernek kell önmagát megtalálnia, hanem a társadalomnak is.

— *Tehát akkor fogalmazhatunk úgy: egy erőszakmentes társadalomban az ember előbb-utóbb megtalálja önmagát és ennek hatására valami hasonló történik majd a társadalommal is?*

— Igen... És mindenképp élesen erőszakellenes e regény. Kimondja: hazugság és veszélyes, embertelen bármifajta erőszakkultusz.

— *Lezárul ezzel a ciklus?*

— Igen. Most egy új regényen dolgozom, amelynek nagyon erős a szegedi vonatkozása: két nővérrel fog szólni. (Egyébként az Alföldben meg az Új Írásban már jelentek meg részletek.) Szegeden kezdődik és Pesten folytatódik, majd Szegeden és Pesten játszódik tovább a történet. A két nővér egyike kommunista, a másik pedig katolikus.

A történet 1919—20-ban kezdődik és be fog fejeződni... hogy mikor, azt még nem tudom pontosan, de mindenesetre a felszabadulás után. Két nővér útja; hol keresztezik egymást, hol meg párhuzamosak. De mindenképpen két egymást szerető, de egymással ellentétesen gondolkodó és érző asszonyé.

— *Úgy látja, ezek az értékek ambivalens formájukban is egzisztálhatnak egyszerre?*

— Föltétlenül. Sőt szerintem jó is, ha léteznek egymás mellett egy társadalomban, egy történelmi korszakban...

— *A szegedi vonatkozásokról ha mondana részletesebben is valamit...*

— A húszas évek Szegedét jelenítem meg. Kisdiákként sok mindent láttam és megértettem. És serdülő kamaszfiúként azért nagyon erősen ráéreztem bizonyos dolgokra. A szegedi hangulatra, az emberekre, akik egészen másminyenek voltak, mint a maiak. Jobbak is, rosszabbak is. Ahogyan az életben megpróbálnak elhelyezkedni egy vesztes háború után... Az egyik asszony emígy, a másik amúgy... És hát azok a kerülők, amik együtt járnak a húszas, harmincas évekkkel. Én egy nagyon erős szegedi hangulatot akarok itt érzékeltetni.

— *A figuráknak van-e reális alapjuk?*

— Igen, van. Nem kulcsregény. De két egykor élt asszónynak a habitusa, érzés- és gondolkodásmódja. Ezt szeretném érzékeltetni: se a gondolkodásukban, se a fölfogásukban, se az ízlésükben, a hajlamukban nincs semmi hasonlóság, sőt mindenben ellentétesek. És éppen ez utalja őket oly erősen egymásra.

— *Abba a korba ért, amikor a gyermekkor, az ifjúság nosztalgikus kísértetei újra és újra visszatérnek. Nos, Önél ez lényegileg Szegeddel függ össze. Milyen viszonyban van az író a Szeged-élménnyel? Változatlan intenzitású? Sűrűbben tér vissza? Netán halványodó?*

— Ez a furcsa az írói munkában, hogy amit egyszer megírtunk, az valahogyan... attól nem hogy eltávolodunk... az valahogy mögénk kerül. Egy zárt térnek lesz a része — hogy így fejezzem ki magam. Tehát ha én megírom a gyermekkoromat, márpedig most a gyermekkoromat írom ezzel az új Szeged-regénnyel, akkor ez a gyerekkor már egy... (jó szót szeretnék találni rá...) egy számon kívül maradó tényezővé válik. Nem azt mondom, hogy eltűnik vagy elvetem, eldobom magamtól; vagy hogy elszakadok tőle. De ez már nem él úgy, mint mielőtt írtam volna róla. Állóképpé szilárdul. Mert az írás olyan, akár a tűz: mindig fölemészt valamit. Azt emészti föl, amit írsz.

— *Gyermekkoráról nem először ír. Hogy most újra igen, ez azt jelentené: még mindig vannak, úgymond, fölemésztetlen tartalékai?*

— Igen. Még mindig maradt egy réteg. És ez most belekerül ebbe a regénybe. S amíg a regényt írom, addig elevenen él bennem a Szeged-élmény. Azt hiszem, amikor megírtam, akkor a gyermekkorom nosztalgiája lezárul, eltűnik, megszűnik ez a nosztalgia. Mert hiszen megteremttem újból és ez egyben automatikusan szinte megsemmisítette bennem az „eredetit”.

— *De a Szeged-élmény azért nem halványodik el?*

— Az a gyermekkor nál jóval szélesebb. Hiszen van egy másik rétege is, az egyetemi oktatás évei... a tanárságom Szegeden... Arról nem hiszem, hogy meghalványodna bennem. Érzek néha nagyon erős honvágyat. Föltámadnak bennem képek. És valahányszor lemegyek Szegedre, az a különös, hogy mindig felújul valami. Minden szegedi látogatásom felfedezett velem valamit, ami bennem volt, de nem tudtam róla. Tehát minden szegedi élményem kapcsolatos valaminek a felfedezésével. Valami olyannak a felfedezésével, amit tulajdonképp tudtam, de nem vettem tudomást róla vagy nem volt tudatos a számomra. Szeged nekem még mindig nyújt egy érdekes kombinációt: a mai és a réginek a kombinációját. Az új benyomás valamilyen módon összekapcsolódik a régivel, az emlékkel. S egy különös vegyület jön létre.

— *Milyennek látja a mai Szegedet?*

— Nagyon sokat rontottak rajta, de nagyon sokat javítottak is. Én nagyra becülöm a házak, a homlokzatok rendbehozatalát. Mert Szegednek egy igen értékes építészete van. Benne van a múlt század végének a Ring-stílusa, tehát az a városeszmény, amit Párizsban Haussmann, Bécsben a Ring alkotói megvalósítottak. Amit Budapesten Ybl csinált az akkori Sugárúttal meg a Nagykörúttal — ez mind megvan Szegedben. És megvannak nagyon merészen, a pestinél merészebben a szecesszió első kísérletei. Tehát én egy építészetileg igen értékes városnak érzem. Ami nekem nem tetszik a mai Szegedben: az az új építészet. Nem tudom, hogy elég gonddal, elég művészi érzékkel és elég jó városrendezési lelkülettel folytak-e az új építkezések. Én a nagyáruházat máshol helyeztem volna el. Mert a régi Dugonics téren volt egy egységes kis piacetta, egy egységes homlokzat... Sajnos a mai Szeged állandóan megbontja a teret. Holott a tér — üresen szép. A legnagyobb luxus a mai világban a térség. De itt valamiféle horror vacui működhet a szegedi városrendezésben, mert ahol egy kis hely van, oda rögtön berak valamit. Vagy egy bódét, pavilont, egy beton virágtartót. Kár. Mert Szegedben az volt a szép, a tágassága. Ami egyben harmóniát is jelentett. És ezt a nagyon értékes tágasságot feldarabolták. Ezzel a harmóniát is megbontották. És ez óriási hiba.

— Záróakkordként talán további terveiről...

— Most fejeztem be egy novellát. Ezt az egyik folyóirat kérte. Van még több novellatémám. Azonban félek és sajnálom felaprózni az időmet, mert úgy érzem, legfontosabb lenne most minden időmet a készülő, szegedi genezisű regényre koncentrálni. Ám nem ezt teszem. S ez rossz lelkiismeretet is szül.

— És mi készül az irodalomtörténész műhelyében?

— Egy nagy tanulmánykötetemet fejeztem be. Ez az utóbbi nyolc évben megjelent esszéket, tanulmányokat tartalmazza. Az esszék mind a huszadik századról szólnak. És van egy második fele, amely a romantikához kapcsolódik és Arany Jánossal függ össze.

— Távlati elképzelések?

— Hátralevő éveim főrészt a regény létrehozása fogja jelenteni. Ezenkívül a novellairás. Mert amit én a legszívesebben, mondhatnám, a legkönnyebben csinállok, az a novella. Ez az én valódi műfajom. És ugyanígy az esszé. Novellatémám még bőven van. És ha a regényt befejeztem, akkor csak novellát fogok írni...

Irodalomtörténeti feladatok többnyire körülményből, szükségletből adódnak. Külön tervem nincs. Most egy nagy Lukács-írást kell elkészítenem egy müncheni irodalomtörténet-kongresszusra. Lukács György és az irodalomtörténet-írás. Ennek rövidnek kell lenni és benne mégis az egész komplexusnak. Nagy feladat. Különben nincs olyan kutatási téma, ami igazán vonzana. Lehet, hogy írok majd nagyobb portrékat. Rónay Györgyről, Nagy Lajosról. De olyan becsvágyó irodalomtörténeti tervem, mint amilyen az Eötvös-monográfia vagy a Világos után volt, nincs. Egy irodalomtörténet és a történelem határhelyzetében levő valaki ellenben nagyon érdekel: Eötvös József barátja, Szalay László, a történész. Vele szeretnék behatóbban is foglalkozni.

— Hogyan telnek mindennapjai?

— Kettős életet élek... élünk. Van egy falusi házuk Kulacson, nagy kerttel. A község Dunaújvároshoz közel fekszik — ami nagyon előnyös —, a Duna partján. Jól dolgozni ott tudok leginkább. Nyári éjszakákon — mert ott éjszaka dolgozom, a városban délelőtt — kimegyek a kertbe és a mondatok úgyszólván maguktól jönnek... Nagyon szeretjük azt a helyet, és szeretjük Dunaújvárost, ezt az igen kedves várost. Télen viszont elég intenzív társasági, baráti körben élünk. Sok a vendégünk, mi is sokat járunk vendégségbe. Színházba keveset, operába többet. És igen-igen kedveljük az új Belvárost. Nagyon szeretünk oda átmenni. Már csak azért is, hogy benne legyünk egy ilyen élénk nagyvárosi közegben. El kell ismerni, nagyon szépen, ízlésesen csinálták meg. És azt, amit magyar életereinek neveznék — mert van egy nagyon erős életerő ebben a népből —, azt ott is érzem. De érzem tulajdonképpen falun is...

1988... 1950... 1988...

Ülünk a budai, Jégverem utcai lakás nappalijában, kopottságukban is elegáns bútorok, könyvek, rajzok, fényképek, emléktárgyak között. Halkan surrog a magnószalag. Hallgatom a szépen szerkesztett mondatokat. Éppúgy, mint közel négy évtizede, 1950 kora őszen, a szegedi egyetem Auditorium Maximumában. Zsúfolásig telt a nagyterem, hisz az előadói emelvényen Sőtér István áll. A hátsó sorokban, mint mindig, most is rendre fogadások szü-

letnek. És előre kell bocsátanom: sohasem az nyer, aki abban reménykedik, hogy az első pillantásra bonyolultnak tetsző körmondat befejezetlenül marad; hogy netán a zárószavak nem rímelnek majd a start szerkezeti struktúrájával. Sőtér úgy ad elő, mintha láthatatlan könyvből olvasna fel egy gondos munkával tökéletesített szöveget. Noha szó sincs erről. Mint hivatását szerető, hallgatóit tisztelő ember nyilván minden alkalommal alaposan felkészül óráira. Ám a konkrét szöveg, tehát minden mondat már hic et nunc, akárom mondani, akkor és ott születik. Közülük a legösszettebb is afféle szókatedrálisként hat — s mikor pont kerül a végére, a bonyolultságot hirtelen vilá-gosság váltja föl.

Épp a nők maradtak volna mindez iránt érzéketlenek? Akkoriban a legtöbb lány fülig szerelmes Sőtérbe. Afféle plátói rajongás ez az eleganciával prezentált intellektuális teljesítmény iránt. S az érzéshullám épp oly természetességgel ragadja magával a polgári otthonokból érkezettek, mint az egyetem padjaiba csöppent egykori munkás- és parasztlányokat. (Őket tán még elementárisabban, áttételek nélküli őszintébséggel.)

Hallgatom a hangot. Surrog tovább a magnó. Ezek a lányok most hány évesek is lehetnek? Már túl valamennyien a nyugdíj-korhatáron...

De az író másként méri az időt, mint az óraszerkezetek. Sőtér különös-képpen, aki legtöbbször nem a közönséges, a „fizikai” idővel dolgozik, hanem Bergson „tartam”-ával, a „durée”-vel. Ő is — mint a nagy francia gondolkodó — a „mérhető” idővel (temps-longueur) műveiben szembeállítja az úgynevezett „alkotó”-t (temps-inventeur). S ismeri-ábrázolja ő maga is a tiszta, igazi tartamot (durée réelle, vraie durée). Nem egyszer az idő mélyrétegeibe kalauzolja az olvasót. Az általa ábrázolt „tartam” nem egyszer sokkal hosszabb, mélyebb és többretegűbb, mint a cselekmény „külső” ideje. S ami Bergsonnál — filozófiaként — végül is idealista színezetű eszme, az Sőtérnél — írói praxisként, irodalomként — a valóság sokoldalúbb megközelítését, feltárását és ábrázolását segítő módszer.

Nemcsak mi tiszteljük és csodáljuk, ő maga is elismeréssel emlékezik meg rólunk az 1975-ös Évgyűrűkben: „Ez a nemzedék az új értelmiség megszületésének legnehezebb próbáit állta ki — néha tragédiák, összeroppanások árán. Tudják-e ma elegen, hogy negyedszázaddal ezelőtt az ő szerepük mit jelentett? Talán még évtizedek telnek el, amíg utódaik az ő szintjükre felhatolnak, s elődeikre ismerhetnek majd bennük, egy olyan szemlélet képviselőire, mely távoli jövőt előlegezett, de nem talált egyhamar azonos értékű folytatásra.”

Vajon tényleg így lenne? S most, magam is a pálya vége felé közeledve, eltűnődöm rajta: ugyan mennyi e majd négy évtizedből a csupán „mérhető”, s mennyi a valóban „alkotó” idő? (Kortársaink közül kinek-kinek a maga életében.) A magam részéről mindenesetre inkább elszalasztott lehetőségeink fájdalomt vélem kicsengeni e roppant dicséretből.

S mindeközben egy kicsit — vagy tán nem is kicsit? — irigylem a hetvenötödik születésnapját ünneplő Sőtér Istvánt. Hogy olyan szép egyensúlyú, alkotásokban, élményekben oly gazdag életet tudott magának — egyben szűkebb és tágabb közegének — teremteni.

PAPP ZOLTÁN

Sőtér Istvánról

I. AZ ÍRÓ

Sőtér István 1913-ban született Szegeden.

Kamaszkorában Flaubert tette íróvá, mindmáig legkedvesebb olvasmányai Pascal és Proust, a bibliai utalások átszövik regényeit és novelláit. *Júdás* című drámája modern újtestamentumi apokrif.

Szenvedélyesen szereti a zenét, legfontosabb regényhősei gyakran a zene segítségével tudatosítják, tisztázzák vagy szenvedik el problémáikat; ő maga a zene szerkesztési és hangulati lehetőségeit éppen úgy felhasználja regényeiben, mint a zenetörténet tanulságait irodalomtörténeti tanulmányaiban.

Sokat tanult képzőművészekről: talán leginkább a portréfestés technikáját kamatoztatta, amikor egy szín vagy egy vonal a jellem legrejtettebb tulajdonságaira utal; fikcióinak és esszéinek hősei szenvedélyesen-ösztönzően megrajzolt alakok. Természet- és tárgyleírásai egyfajta ‚vágások’ (is), melyek az elbeszélés tempójának felgyorsításához, vagy éppen lelassításához vezetnek.

Soha egyetlen verssort sem írt le, mégis ő állította össze a legjobb kortársi antológiát (1948-ban, *Négy nemzedék* címen), de ami egyéni fejlődési szempontjából ennél fontosabb: költők alakították stílusát, látásmódját. Életművének egyedisége talán leginkább ebből ered, noha a próza és a vers közlése nem csupán rá jellemző. Mondataiban van valami sajátos hangütés, regényeit, és esszéit, egyaránt átható dallam és pátosz. Különös, negatív pátosz ez, melynek következménye a távolságtartás és a mértéktartás.

A jó próza egyik sajátossága a távlat. Ha van egyfajta tér szöveg és írója, szöveg és olvasója között. Ha elég gazdag a szöveg, hogy az olvasót ösztönözze: eseményt, jelenetet vagy szereplőt az írói szándéktól függetlenül ítéljen meg. Mert az a mű, melyet csupán a szerző szándéka szerint lehet olvasni, aligha éli túl megírásának időpontját. Paul Valéry sem cinikus, sem frivol nem volt, amikor azt állította, hogy verseinek értelme az, amit belemagaráznak, csupán tárgyilagos és józanul gyakorlatias volt. És amikor Sőtér István arra sürget, hogy a kultúrát saját izomzatunként használjuk, a műalkotásokkal való alkotó, az olvasó érzékenységét fejlesztő párbeszédre nevel.

Sőtér az elfogulatlanságot tartja a líra „legfontosabb feltételének”, és ez a lírai elfogulatlanság jellemzi, élteni és bonyolítja szép prózai műveit, regényeit, novelláit és drámáit egyaránt. Kevés prózairót ismerek, aki olyan kevéssé próbálná befolyásolni olvasóit, mint ő; pontosabban szólva: Sőtér az olvasót nem egy-egy tétel elfogadására, hanem az önálló ítéletalkotás aktusára, és az aktus örömteli, felelősségteljes vállalására ösztönzi. Sőtér mesél, leír, jellemez, magyaráz, értelmez, sőt ítélkezik is — a végső tanulság levonását mégis az olvasóra bizza. Méliusz alakja első regényéből, a *Fellegjárásból* az egész életmű jelképe lehetne: mert ahány kollégista szereplője van a kollégiumi regénynek, Méliusz igazgató személyét annyiféleképpen látjuk, és az olvasó ily módon szinte rákényszerül arra, hogy a maga benyomásait fogalmazza meg.

Érdemes idézni Sőtér szavait az elfogulatlanságról teljes szöveggörnyezetükben:

„Pusztán az őszinteségekben látni a költészet legfontosabb feltételét — ahogy sokáig láttuk — aligha elengedő: az őszinteség oly elemi feltétel, hogy mégoly egyértelmű megléte sem kezeskedik igazi jelentőségéért. A lírának talán az elfogulatlanság a legfontosabb feltétele, melyben a lélek szabadnak érzi magát, mert nem szorong, nem riadozik, nem kötik dogmák és előítéletek, nem rontják meg önámítások és divatok, nem lágyítja meg a lelkendezés, nem alázza meg a számító konformizmus. Ezt az álláspontot nem lehet ajándékba kapni, a költőnek magának kell azt megszereznie.”

Az elfogulatlanság nem egyszer és mindenkorra megszerzett álláspont vagy tulajdonság. Mindennap megújuló, sokszor fájdalmas, nem egyszer az önértékelést sértő küzdelem eredménye. Amit élőszóval kimondani gyakran lehetetlen, kikényszeríti azt az írás, az ember párbeszéde készülő művével. A regényíró munkája: elfogulatlanul szemlélni, illetve elfogulatlanul mozgatni vagy mozogni hagyni alakjait, a maguk mégoly szélsőséges elfogultságában is. Egyébként az elfogulatlanság az őszinteség próbája. Mert lehet *őszintén* is hazudni, téves állításink, hazugságaink gyakran nem rosszakaratból, nem megtévesztési szándékból, hanem az ismereteink töredékességéből, elégtelenségéből fakadnak. Sőtér István írásainak legmélyebb rétegében, túl történeten, díszleten, jellemen és metaforán, az elfogulatlanságért való gigászi küzdelem zajlik. Egy-egy hős, akár a legnagyobb szeretettel megrajzolt, lehet elfogult, lehet az előítéletek rabja — a mű maga, regény vagy elbeszélés, elfogulatlan. André Malraux magyarázta meg a megfímesített regények csődjét: elveszik a legfontosabb, az írónak közvetlenül az olvasóhoz intézett szava. Sőtér teret teremtő negatív pátozsszal szól olvasóihoz, akik ebben a térben megtanulhatják, illetve gyakorolhatják az értelmezés és ítékezés aktusát.

Az *Édes Vitéz* rendkívül személyes elbeszélés, vagy talán inkább esszé — egy önéletrajz töredéke. Sőtér a *Komoly ének* kötetében a *Két életrajz* című ciklusba helyezi. (A másik életrajz, az *Évgyűrűk* a Sőtér család múltját, és Sőtér István pályafutásának legfontosabb mozzanatait beszéli el.) Minél többször olvasom, annál valószínűbb számomra, hogy az *Édes Vitéz* nem azért jó mű, mert egy ember és egy komondor történetét beszéli el, hanem mert a komondor egy ember hatalmának és magányának, az ember nagyságának és esendőségének a szimbólumává válik. A szenvedély ennek a novellának vagy esszének a főhőse, a nagyságot és esendőséget átható szenvedély, és egyszer csak megértem, miért éppen Pascalt nevezte kedvenc írói egyikének Sőtér: a távolságtartás terében a szenvedély egyoldalúságai és veszélyei is látszanak. A *Vidéki levelek* ironiájával és a *Gondolatok* kétségbeesésével beszélgeti az író az *Édes Vitéz* elbeszélőjét, aki a pascali éjszakában még arról is megfélemedezik, hogy a félelem a legelemibb szabadságjogok közé tartozik. De a mű, elbeszélés vagy esszé, helyreállítja az arányokat: mert az *Édes Vitéz*, miközben vádbeszéd, rejtelmes módon egyszerre védőbeszéd is lesz mindazok mellett, akik társul még egy komondort sem fogadhatnak. Sőtér végül is Tolsztojjal és Jókaiival tart, a világirodalom legkövetkezetesebb demokratáival, akik szerint mindenkinek joga van eldönteni, hogy mi a jó számára. Sőtér életművének talán legmeggrázóbb lapjai azok, első novellájától, *Az öregségtől* a minap megjelent *Aranyozott bútorokig*, melyek ennek az elvnek megsértése következményeiről számolnak be. Nyilván saját művének tapasztalata is segítette Sőtért, az irodalomtörténészt, hogy egyértelműen kimondja:

„A műalkotások jellemében bizonyos közöny rejlik aziránt, hogy különböző korok mit fedeznek fel benne, hogy értelmezik, mit választanak ki belőle

a maguk számára.” De fordítva is: a kritikus, az irodalomtörténész tapasztalata bátorította az írókat abban, hogy az olvasót ne meggyőzni akarja, hanem érezni, gondolkodni és érzékelni készítse. Mert „a kritika az emberi értelem legmagasabb tevékenységei közé tartozik”, és mert az „irodalom egyik legfőbb feladata, hogy kiritikai szemléletre neveljen bennünket”. Annyi látványos és látványosan megfakuló elmélet után ma is a legtöbb és a legbensőségesebb, amit az irodalomról elmondhatunk, hogy az élet kritikája, ahogy Matthew Arnold és kortársai a múlt században gondolták; Sőtér személyes hozzájárulása az egész életművét átható örömgény, amelyre tudatosan Jókai olvasása nyomán kötelezte el magát. Mert Pascalra tulajdonképpen Jókai a válasz, nem a „naiv” Jókai, hanem a kegyetlenül tisztán látó, aki udvariasságával tartja távol magától az embereket, és aki hasonlíthatatlan szelidséggel leplezi rendíthetetlen akaraterejét — tulajdonságok, amelyeket Sőtér 1941-ben ismert fel, és mert vállalni.

(ZÁRÓJELBEN NÉHÁNY LEXIKÁLIS ADAT...)

Sőtér István 1931-ben érettségizett a szegedi piaristáknál. Második regényének, *A templomrablónak* színhelye Szeged, szereplői — többségükben — piarista tanárok és diákok. A tulajdonképpeni elbeszélés az első világháborút követő hónapokban játszódik, az *Utójáték* mintegy negyedszázaddal később. Az 1943-as első kiadást a szerző 1983-ban gyökeresen átdolgozta. Az új változat *Második epilógussal* bővült. A főszöveg új szereplőkkel, és ennek megfelelően új történetekkel is gazdagodott.

Sőtér egyetemi éveit a budapesti Eötvös Kollégiumban töltötte. 1935-ben magyar—német—francia szakos tanári diplomát szerzett. Első regénye, a *Fellegjárás* (1939) az Eötvös-kollégiumban játszódik. A második (1977) és a harmadik (1986) kiadás árnyalatnyit változtatott a regényen.

Sőtér 1935—36-ban a párizsi École Normale Supérieure ösztöndíjasa volt. Itt játszódik a *Kisértet* című regénye, mely könyvalakban 1945-ben jelent meg.

Sőtér szakdolgozatát Corneille-ről, doktori disszertációját a 17. századi francia retorikaelméletekről írta, Az Eötvös-kollégiumról és az École Normale Supérieure-ről többször is szólt, így a *Két iskola* (1944) című esszéjében és az *Évgyűűrűk* (1976) című emlékiratában.

Első novellája a *Válaszban* jelent meg 1935-ben.

1941-ben megjelenik a *Jókai Mór* című esszéje.

1940 és 46 között három könyvterjedelmű tanulmányt szentel a magyar—francia kapcsolatoknak.

1948-ban kiadja a *Bűnbeesés* című regényét. Még 1943-ban kezdte el írni. 1938-ban játszódik, egy olaszországi epizódot nem számítva Budapesten, a háború felé sodródó, fokozatosan fasizálódó Magyarországon. A második kiadás (1961) alaposan, a harmadik kiadás (1983) lényegbe vágóan változtat a regényen.

1948-ban megjelenik válogatott novelláinak gyűjteménye, a *Sötétkamra*, valamint a *Hidszakadás* című kisregénye.

Hatalmas lendülettel kezdődött Sőtér pályája, melynek első szakasza 1948—49-ig tartott. Nemzedékének egyik legtöbbet vitatott, leggyakrabban említett írója, aki „átgondolt ars poeticá”-ja (Lovass Gyula) védelmében minduntalan polémiára kész. Vitapartnerei Halász Gábor, Németh László, Lukács György. Egyes kritikusai a magyar regény megújítójának tartják, mások sze-

rint „megálmodott álmokba” költözött, ismét mások a legszívesebben kitesékelnék irodalmunkból.

1948—49-től szépiróként lényegileg elhallgatott. Mintegy negyedszázad alatt a magyar és nemzetközi irodalomtudomány impozáns nagy teljesítményét hozta létre: *Eötvös József* (1953, 1967²), *Romantika és realizmus* (1956), *Világtájak* (1957), *Nemzet és haladás* (1963, 1986²), *Az ember és műve* (1971). Kevésszámú szépirodalmi műve, így az *Egy özvegyasszony élete* (1951) és az *Édenkert* (1960) című novella — a mából visszatekintve — későbbi művei előtanulmányául szolgált.

Sötér 1974-ben *Az elveszett bárány* című regényével tért vissza a szép-irodalomhoz. Azóta regényt, novellát, drámát és irodalomtörténeti tanulmányt éppen úgy felváltva ír, mint pályája első szakaszában. Az *elveszett bárány* egy trilógia első kötete. Szereplői számos új novellában, valamint *A templomrabló* és a *Bűnbeesés* új változataiban térnek vissza.

1978-ban adta ki a *Tiszta Emma* című novellát. Önértékén kívül két szempontból is fontos elbeszélés. Sötér itt alkalmazza először a szereplők visszatérésének módszerét, és itt kanyarodik vissza *A templomrabló* szegedi világához.

II. ... ÉS MŰVE

Az elfogulatlanságért folytatott küzdelemben Sötér István szakadatlanul módosítja műveit, regényeit, novelláit, monográfiáit egyaránt. Nem az átírás ténye az érdekes, hiszen a tökéletesítés jegyében írók, költők gyakran átírják műveiket, elég legyen csupán Füst Milán és Szabó Lőrinc példájára hivatkozni. Az átírás mértéke érdekes. Valéry csupán megfogalmazott valamit, amit művészek mindig is tudtak, hogy egy művet nem lehet befejezni, csupán abbahagyni. Az átírás, a módosítás csupán az abbahagyás időleges megszakítása. Sötér István évtizedeken keresztül maga is hagyományosan írta át műveit: tanulmányaiba egy-egy új adat került, novelláiból egy-egy jelző elmaradt. Azt már a *Játék és valóság* (1946) esszéi és a *Sötétkamra* novellái tanúsították, hogy Sötér nem megírásuk sorrendjében, hanem ciklikusan-tematikusan rendezte kötetéi írásait, azaz nem érdekli az úgynevezett írói fejlődésrend, annál inkább az egyes írások egymást kölcsönösen módosító játéka. A ciklikus-tematikusan elv mindmáig megmaradt, de az új és új novelláskötetekben (*Édenkert*, 1960; *Bakator*, 1975; *Tiszta Emma*, 1978; *Komoly ének*, 1984) más-ként helyezte el egyes elbeszéléseit Sötér. A ciklusok átrendezése szintén az átírás egyik nagyon finom fajtája volt, és erre főként az újabb novellák készítették a szerzőt. Egy-egy új mű ugyanis csaknem mindig módosítja a korábbiak egymáshoz való viszonyát. A *Komoly ének* című novelláskötettel új fejezet kezdődött Sötér novelláinak történetében. Sötér első ízben ebben csoportosította novelláit *Az elveszett báránnyal* kezdődő ciklus igényei és tanulságai alapján. E regény főszereplői Etre Ferenc és Eperjesi Klára. A *Komoly ének* egyik ciklusának *Etre Ferenc ifjúsága* a címe, egy másikban pedig *Eperjesi Klára utazásai*.

Régebben, még 1977—78 előtt, tehát a *Tiszta Emma* megjelenése előtt. Sötér két regényét is átírta, a *Fellejjárást* és a *Bűnbeesést*. A *Fellejjárás* 1939-ben jelent meg, nem sokkal azután, hogy Hitler megszállta Prágát. Színhelye a Csokonai Otthon volt (azaz az Eötvös-kollégium, a második kiadásban már ezen a néven szerepel.) Szereplői hivatásukat kereső diákok. Az első kiadás ugyan érezteti a Méliusz igazgató halála után támadt ürességet, de ezt

nyíltan nem mondja ki. 1944-ben a *Két iskola* című esszéjében Sötér egyértelműen kijelenti: az igazgató halála a „Kollégium halálának napja is volt számunkra, sőt, fiatalságunké, mely látszólag és anyagkönyvileg ugyan tovább tartott néhány évvel, de szintoly feleslegessé és feszélyezővé válva, mint az új Kollégiumban mi magunk: egykori tanítványai”. Az 1977-es új kiadásban Flórián, a regény egyik központi szereplője teljesen a *Két iskola* szellemében mondja barátjának, Mihálynak: „Ne maradj tovább a kollégiumban... Méliusz nélkül nincs értelme a kollégiumnak”. Jellemző Sötérre ez az alkotási-gondolkodási folyamat. Az 1939-es regény egyik motívumát az 1944-es esszé (tehát egy másik műfaj) némiként módosítja, némiként egyöntetűbbé teszi. 1977-ben az esszé szellemében változtat a regényen. Ugyanarról a regényről van szó, a két kiadás között csupán árnyalatnyi a különbség.

A másik, még 1977 előtt átdolgozott regény a *Bűnbeesés* volt. Az 1961-es kiadásra lényegesen megváltozott. Sötér lényegileg eltörölte szimbólumrendszerét, szigorúbb lett egyes figuráihoz, így mindenekelőtt Mervelhez, a nagykultúrájú bankvezérhez, egyik-másik alakjának, így elsősorban Andreának az életrajzát is megváltoztatta. Mégis, a lényeges változtatások ellenére is a *Bűnbeesés* ugyanaz a regény maradt, mint korábban volt, legfeljebb azon lehet vitázni, hogy az író tökéletesítette-e vagy netán rontotta művét. Füst Milán és Szabó Lőrinc kritikusan is vitakoznak azon, hogy az átírások használtak-e vagy ártottak-e a verseknek.

Az *elveszett bárány* megjelenésével Sötérnek új alkotási szakasza kezdődött. A fordulat radikális, *Az elveszett bárány* következményeként Sötér alapvetően megváltoztatja *A templomrablót* második, a *Bűnbeesést* pedig harmadik kiadására. A változtatás olyan méretű, hogy eltűnődhetünk, a régi regények módosításáról van-e szó, avagy új művekről.

Sötér István regényei 1949-ig az időben rendkívül zártak. A *Fellegjárás*, *A templomrabló*, a *Kisértet* ideje egy-egy tanév. A nem iskolai keretben játszódó *Bűnbeesés* sem több 8-10 hónapnál, a *Hidszakadása* csupán néhány hét.

Hőseinek — általában — nincs múltjuk, jövőjüket keresve, álmódva vagy rettegve, állandó jelen időben élnek. És ha olykor egy-egy mondat a múlttól is jelez valamit, életük a regény első lapjain kezdődik. Sötér mindig feltétlen jelen időben ábrázolja első regényei hőseit egy-egy cselekedetük, álmuk az olvasás pillanatában történik, olyannyira, hogy különösen a *Fellegjárás* mottójául nemzedéktársa, Alain Robbe-Grillet szavait írhatnánk: egy regény igazi időtartama olvasásának ideje. Noha a különböző regények különböző szereplői gazdag és mozgalmas életet élnek — gondoljunk csak a *Fellegjárás* kollégistáira, *A templomrabló* kisdíákjaira, a *Bűnbeesés* Merveljére, erre a nagy tudású és nagy tapasztalatú, széles látókörű bankvezérre — a cselekvés sűrítettsége miatt az idő nem önálló tényező vagy szereplő. Félreértések elkerülése végett: Sötér valamennyi hőse a történelemben él (súlyos félreértés volt regényei kapcsán „megálmodott álmok”-ról beszélni), de csupán egyetlen feladattal vagy feladatsorral, egyetlen döntéssel vagy döntéssorozattal kellett szembenézniük. Ezekben a regényekben egy „mágikus pillanatban” sűrűsödik össze az ember tevékenysége és sorsa — akárcsak a francia klasszikus tragédiában.

Ennek a zártágnak számos oka lehetett. Az egyik feltehetően az „iskola” volt. A francia 17. század elmélyült kutatója a még mindig bizonytalan értékű regényműfajnak a francia klasszikus dráma esztétikai méltóságát kívánta megadni. Ösztönözhetette ebben a törekvésében a Racine-ra figyelő André Gide regényelméleti problémája éppen úgy, mint a Márai Sándor pályáján beállt

látványos változás: a hosszú időtartamú, sok színhelyű, sokszereplős regényeket felváltotta a huszonnégy órás időtartamú, kevés szereplős, egy színhelyű regény.

A Sötér-regények zártságának másik oka a fiatal író élményanyagának korlátozottsága lehetett. A Budapesten és Párizsban képzett irodalomtörténész nagyon korán elhatárolta magát a történeti regénytől, azaz, hogy élményanyagát nem átélte eseményekkel gazdagítsa. Ebben a régi és az új Sötér nem különbözik: csupán arról ír, amiről közvetlen-érzéki benyomásai vannak. Sötér, az irodalomtörténész századokat kalandozik be. Sötér, a regényíró viszont csak arról szól, amiről konkrét-érzéki tapasztalatai vannak.

Hatvanadik és hetvenedik életéve között a már kellő tapasztalattal rendelkező Sötér „felrobbantja” korábbi zártságát. Ha valaha a regénynek a francia klasszikus dráma méltóságát akarta adni, most a mesét, a történetet és az időt, mint szereplőt kívánja visszaadni a regénynek. Az elfogulatlanságra való törekvés új fordulathoz jutott: az érett tudatosítás stádiumába jutott el.

Az *elveszett bárány* — egy trilógia első kötete — és folytatásai: a *Budai oroszlán* és a közeljövőben megjelenő *Bárányt szoptató oroszlán* a magyar értelmiség egy csoportjának életét beszéli el 1942 januárjától a hetvenes évekig. A hozzájuk társítható novellákkal (például a *Belső terek* és az *Aranyozott bútorok*) a krónika szinte napjainkig terjed.

Az *elveszett bárány* Sötér gyakorlatában korábban sohasem tapasztalt módon, pontos időmegjelöléssel kezdődik; a zárt drámai forma nem igényelte, sőt talán nem is tűrte volna a hasonló eljárást: „1942. január 7-én, délután 4 órakor született meg Etre Ferencék lánya a Vas utcai szanatóriumban.” Néhány oldallal később ezt olvashatjuk: „Klára az életük boldogságával és rendjével harcolt a háború ellen, melynek első évében Etre Ferenc történéssel, az Országos Könyvtár könyvtárosával lépett házasságra.” Néhány bekezdéssel később ez áll: „Minden percével, órájával, napjával az esztendő közelebb és közelebb lépett Sztálingrádhoz.”

Az 1949 előtti regények esetében az elbeszélés ideje azonos volt az olvasás idejével, nyilván azért is, mert a megírás ideje is (csaknem) azonos volt az elbeszélés idejével. A kétszeresen is pontos időjelzés — tehát az, hogy Etre Ferencék lánya 1942-ben, majd az, hogy Sztálingrád idejében született — az olvasót az időbeli távolság tudomásulvételére készíti, azaz arra, hogy tudatosítsa: az elbeszélés időpontja és a megírás (illetve olvasás) időpontja között időbeli távolság van. Az első oldalakon kétszer is visszatér a jelzés, hogy az esztendő Sztálingrád felé közeledik. Azaz, hogy a regénynek van egy olyan *története* is, amely független a hősök történetétől, de a hősök története nem független tőle. A regényíró tudja, amit Etre Ferenc 1942 januárjában nem tudhatott: Krisztina Sztálingrád évében született.

Az *elveszett bárány* és az egész trilógia során Sötér kétféle történetet mond el: azt, amit hősei észleltek, észrevettek — és azt, aminek részesei voltak. Az eseményeket kettős tükörből látjuk, a szereplők, mindenekelőtt Etre Ferenc szemszögéből — és a mindentudó regényíróéből, Sötér Istvánéből.

Tulajdonképpen félrevezető trilógiáról beszélni, valami másról van szó, aminek ezután kell majd nevet találni. A három regényhez főszereplőiken, elsősorban Etrén és Klarán keresztül szorosán kapcsolódnak novellák. Ezek közül egyesek Etre Ferenc, illetve Eperjesi Klára gyermekkoráról beszélnek, mások a *Budai oroszlán*nal egyidejű történeteket mondanak el, az *Aranyozott bútorok* pedig mintha a *Bárányt szoptató oroszlán* időbeli és tematikai foly-

tatása lenne. De nemcsak a szorosan kapcsolódó novellák miatt félrevezető trilógiáról beszélni. Hanem, és elsősorban azért, mert két korábbi regény, *A templomrabló* második és a *Bűnbeesés* harmadik változatával szervesen és szétválaszthatatlanul kapcsolódik *Az elveszett báránnyhoz*. 1974-ben, az utóbbi megjelenése idején, még azt lehetett hinni, hogy a krónika 1942 januárjában kezdődik. Az 1977–78 után írt novellák, illetve átdolgozások nyomán a krónika az első világháború után kezdődik. Két szálon fut a cselekmény, Ettore Ferenc és Eperjesi Klára történetét mondja el, a két szál a *Bűnbeesés* utolsó lapján közelít egymáshoz, majd *Az elveszett bárányban* szétválaszthatatlanul összefonódik.

(ZÁRÓJELBEN: A *TEMPLOMRABLÓ* KÖZELEBBRŐL...)

Az elveszett bárány és *A budai oroszlán* egy-egy hőse, így mindenekelőtt Ettore Ferenc felidézti olykor szegedi múltját és egy-egy társ emlékét. A *Tiszta Emma* Szegeden játszódik, nagyjából *A templomrablóval* egy időben. Nem a helyszín és az időpont volt a novella igazi meglepetése, hiszen gyakorta előfordul, hogy egy-egy író egy-egy élményét, tapasztalatát évtizedek múltán új szemzőgből újra feldolgozza. A meglepetés az volt, hogy megjelentek benne *Az elveszett bárány* hősei, gyermekként, noha csak a novella perifériáján. A *Tiszta Emma* ugyan nem Ettore vagy Sztösszel története, mégis, *Az elveszett báránnyhoz* képest többet tudunk meg róluk, megismerjük gyermekkoruk kereteit.

A templomrabló második kiadása kétszeres meglepetéssel is szolgált. Először azért, mert a regény alapszövegébe Sötér beillesztette *Az elveszett bárány* szegedi eredetű hőseit. Az új figurák új történetet is igényeltek, új epizódokat. A regény nemcsak új szereplőkkel, hanem egy második epilógussal is gazdagodott. Évtizedekkel a regényben elbeszélte történet, és ugyancsak évtizedekkel a történet leírása után a regény szerzője (és egyben narrátora) véletlenül találkozott egyik hősével, Paszkállal, a paptanárral. Krakói beszélgetésük során felidézik az egykori színhelyet és az egykori szereplőket. A regényhős (aki nem ismeri a róla szóló regényt) és a regényíró rendkívül szubtilisan vitatják egymás nézeteit. Ez a második epilógus a legnagyobb fordulat Sötér pályáján a *Fellegjárás* bármelyik kiadásához képest.

A *Fellegjárás* szigorú komponáltsága a francia klasszikus tragédiára emlékeztet. Vagy másként fogalmazva: a *Fellegjárás* írója levonta a klasszikus tragédiára figyelő Flaubert és Gide tapasztalatait. Bármennyire égető napi problémákat tárgyaljon is a *Fellegjárás*, nincs átjárás regény és valóság, műalkotás és nem műalkotás között.

A templomrabló második kiadásával Sötér visszatért az európai regény ősforrásához, a *Don Quijotéhoz*. Cervantes művének egyik legizgalmasabb fejezetében Don Quijote és Sanzo Panza a salamancai diákkal vitatják a regény írójának jóhiszeműségét, az elmondott történet hitelességét, képzelet és valóság viszonyát. *A templomrabló* második epilógusában a regényíró és a regényhős (pontosabban a regényhős megöregedett modellje) egy csaknem fél évszázaddal korábbi történetet vitatnak. Az első világháború utáni időről beszélnek a második világháború és azt követő társadalmi változások tükrében. A második epilógus valószínűleg a legdrámaibb és a legbátrabb, amit valaha Sötér írt, az elfogulatlanságért való küzdelem mesterműve. *A templomrabló* alapszövegét (mindkét kiadásban) egyes szám harmadik személyben

mondta el a szerző. A hajdani *Utójáték*ban (azaz a jelenlegi *Első epilógus*ban) egyes szám első személyre váltott át. Az *Utójáték* fikciója szerint a nagyanya sírját halottak napján meglátogató, szülővárosában csak rövid időt töltő névtelen férfi a temetőben találkozik egyik iskolatársával, aki közli a hazalátogatóval régi ismerőseik további sorsát (Paszskált áthelyezték, Fülöp karnagy és Róbert diák meghalt), és hogy ő maga Fülöp lányának, Veronikának a férje. „Akibe diékevemben én is szerelmes voltam” — mondja magában hangtalanul az *Utójáték* névtelen elbeszélője. Ezzel a mondattal kapcsolódik a történethez, ebből a mondatból, meg abból, hogy mindvégig egyes szám első személyben beszél, megértjük, hogy ő is ott volt az iskolában — ő volt a jeltelen, néma tanú. Az *Utójáték* beletartozik a zárt regénykompozícióba, Flaubert sem berzenkedett volna ellene. Hiszen nem történik más, mint hogy az író lezárja a befejezetlen történeteket, és megmutatja, hogy kinek a szemszögéből láttatta az eseményeket.

A *Második epilógus* viszont alaposan meglephette, sőt megbotránkoztathatta volna Flaubert-t. „Csupa előjátékból és epilógusból állna egész életünk?” — kérdezi Sötér első mondatában, és ezzel elvileg előkészít egy harmadik vagy egy negyedik epilógusra is. A hajdani *Utójáték* lezárt egy regényt, amit a *Második epilógus* kinyitott. Újabb találkozás lehetséges Paszkállal vagy valaki mással. A krakkói dialógus regényíró és hőse közt éppen úgy válhat a felnőttkor vonatkozási pontjává, mint ahogyan a szegedi iskola a gyermekkor vonatkozási pontjává lett. Ahogy a regényíró és a regényhős Szegedről beszélget, úgy beszélgethetnének most már a krakkói szállodában töltött estéjükéről, az újabb tapasztalatokról és tanulságokról. A *Második epilógussal* egyszerre több átjárópont is létesült regény és valóság, műalkotás és nem műalkotás között.

A második kiadás alapszövegébe Sötér beilleszti a kisdiák Etre néhány reflexióját, aki a *Második epilógus*ban meg is nevezi magát: „Én, Etre Ferenc, aki magamról néha harmadik személyben szólok...” A *Második epilógus* elbeszélője azonosítja magát a hajdani diákkal, és annak a regénynek a szerzőjével is, melynek Paszkál egyik szereplője volt, a „hozzám legközelebb álló”.

A hajdani városról a kisdiák Etre az első világháború után, és tanára, jóval a második világháború után Krakkkóban, azonosan beszél:

„Ilyenkor mindenki szomorú, gondolta Etre, és szomorú volt ő is. Utoljára ez elmúlt karácsonyest volt ilyen szomorú: akkor is ezen az úton tartott haza, zuhogott a langyos eső, mely azért hatott nyomasztóan, mert nem illett a karácsonyi estbe; a sarki kocsmák fényei az üres úttestre világítottak, s ő egyedül volt az egész utcán, az esővel. Néha, különös megérzéssel, érzékelésében egyszerre fogta át az egész várost; halódó várost érzékelt, s ugyan nem tudta, hová, de érezte, ha felnő, messzire kell kerülnie innen.”

Paszskál a krakkói Francia Hotelben így értékelt:

„Az a város poros, kicsinyes hely volt. A lelkek ott vastag zsírréteg alatt fülladoztak. Télen ott csak lucsok volt, nyáron pedig por és forróság. Szabadulni kellett onnan, hogy szabadabb lélegzetet lehessen venni.”

Etre Ferenc, a *Második epilógus* elbeszélője, így kommentálja tanárja szavait:

„A két világháború közt született regényekben olvashattunk ilyen mondatokat a vidéki városokról, és a regényeknek igazuk is volt, de én tudtam, hogy csak részben. Volt valami, amit Paszkál nem értett meg, és a regények sem. Szomorú lettem, ő ezt észrevette, de nem akart vigasztalni...”

A *Második dialógus* szereplői nem ellenségek, hanem ellenfelek, még in-

kább, akaratlanul is, tanúk. Ellenségek közt a vita egyoldalúsághoz, ellenfelek közt az árnyalatok felismeréséhez vezet. Sőtér talán soha egyszerűbben és nemesebben nem jellemzett senkit, mint a krakkói Francia Hotel látogatóját:

„Ezt a történetet megírtam, és a tanár úr is szerepel benne, mint meg-hasonlott szerzetes.« Bólintott: »Az voltam, de a meg hasonlásnak is megvan a maga ideje. Szükség van rá. Legyünk érte hálásak.« Írásomat nem olvasta, érdeklődést sem mutatott iránta, de nem is nygtalankodott.”

A két szöveg, az 1943-as és az 1985-ös nem ugyanannak a regénynek a szövegei. Akár külön nevük is lehetne. Az első kiadás Róbert, Tóbiás, Csamangó, Sebestyén, Veronika és még néhány személy regénye — a második kiadás már Etre Ferencé. Ne tévesszen meg, hogy a főszövegben, a tulajdonképpeni sztoriban, Etre még az új kiadásban is alig szerepel. Az *Eltűnt idő nyomában* első ciklusa című Swann nevét viseli. És a történet is főként róla szól. Mégis, ez a ciklus is az elbeszélő története, kiváltképpen a teljes mű összefüggéseibe helyezve. A *Swann* önálló műként is felfogható, mégis egy nagy egész része. A *templomrabló* valaha önálló mű volt. Ma is olvasható akként, de ma már egy nagyobb építkezés eleme.

Új regénnyé vált, és minőséggé a *Bűnbeesés* is, harmadik kiadása nyomán. Az új szereplők (*Az elveszett bárány hősei*) új jeleneteket igényeltek. Andrea múltja részben Klára múltja lett. Az alapvető változást a regény utolsó fejezete jelenti. Az új *Bűnbeesés* Klára és Etre házasságkötésének előkészületeivel zárul, és ily módon közvetlenül illeszkedik *Az elveszett bárány*hoz. A regényt most már nem Péter útja zárja a bolondok házába, hanem Klára mindennapi útja leendő otthonába. A *Bűnbeesés* egész karaktere megváltozott: a requiemet himnusz követi, a pusztulást az újrateremtés ígérete.

III. ÉS AZ OLVASÓ

Ahogy ma látszik, 1987 kora őszen:

Sőtér István szépirodalmi műveiben, regényeiben és novelláiban egy apátlan nemzedék történetét mondja el. A nemzedék tagjai közvetlenül az első világháború előtt vagy után születtek. (Az apa vagy meghalt a fronton, vagy fizikailag és szellemileg egyaránt távol van.) A mű hat évtized történetét mondja el. Színhelye két város: Szeged és Budapest. A többi város: Krakkó és Firenze, Párizs és Rio, Rouen és Carmel kilátók csupán, ahonnan más-más szögben lehet a Tisza-partra és a Duna-partra látni. A novellák és a regények két főszereplő, Etre Ferenc és Eperjesi Klára köré csomósódtak. Azt is mondhatnám, hogy a mű — a novellák és a regények együtt — a *Fellegjárás* kivételével egyfajta Bidungsromant alkotnak, kettőjük fejlődés- és nevelésregényét. Nevezhetném kétnemzedékes családregénynek is. De célszerűbb nem kísérletezni a definíciókkal, még nem jött el az ideje.

A különböző novellák és regények Balzac *Emberi színjátékánál* szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. (A szereplők visszatérésének a módszerét először Balzac alkalmazta.) A kapcsolódás nem is prousti módon történik, de Proust példája nyilván tanulsággal szolgált.

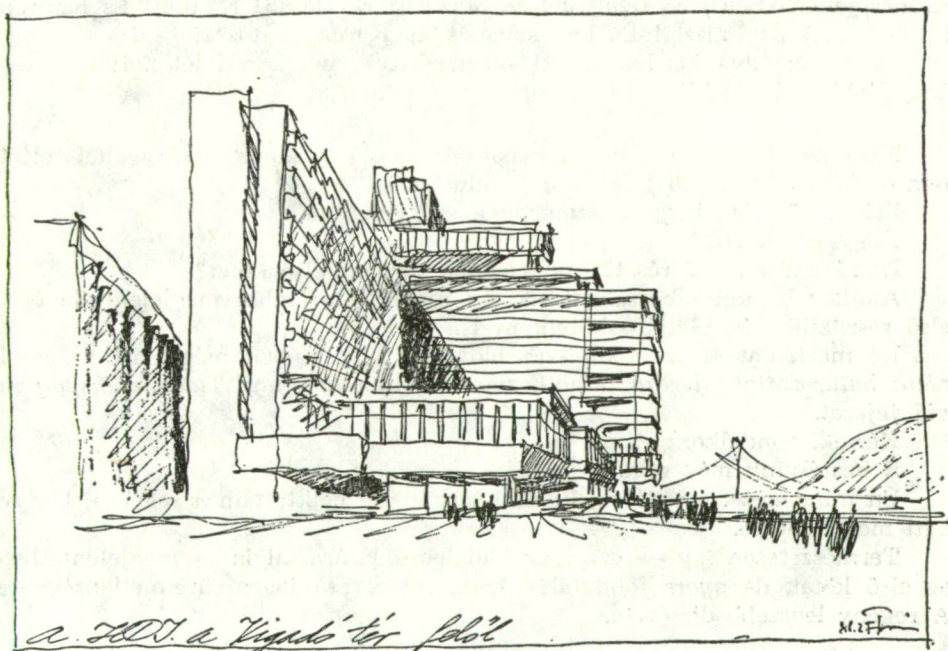
Amikor a *Fellegjárás* megjelent, 1939-ben Lovass Gyula így írt a huszonhat éves Sőtér Istvánról:

„Mintha újra kellene teremteni az irodalmat nyelvben és formában egyaránt, úgy indul neki a *Fellegjárás*, hogy a legmagasabb, legkomolyabb kérdéseket válassza, s újra és eltérően válaszoljon rájuk.”

Csaknem fél évszázad telt el azóta. Az elmúlt egy-másfél évtizedben Sötér mindent újrakezdett, új és eltérő válaszokat keresett saját műveire is, anélkül, hogy azokat vagy saját ifjúságát megtagadta volna. Sőt ennek az ifjúságnak újrafelfedezésére is most került sor: az arányok és részletek csupán kellő távolságból látszanak igazán. Az elmúlt 10-15 évben Sötér mesélőkedve megnőtt: a család- és nemzedéktörténet még el nem mondott részei várják elmondásukat.

A részletek nem öncélúak. A valóságban az elfogulatlanság próbája a részletekben van. Az elfogulatlanság tárgyilagosságot és egyetemességigényt is jelent, de annak tudomásulvételét is, hogy minden egyetemesség részleges. Az elfogulatlanság a részletekben és a részleteken keresztül érvényesül. Ha a hajdani Sötér-regények jellemzője a múlttalanság volt, akkor ma, *A templomrablótól* és a *Tiszta Emmától* az *Aranyozott bútorokig* terjedő nagy „egység” (jobb szó híján használom) jellemzője a múlt és jelen feltárása. Ahogy a múlt tovább él a jelenben, és ahogy a jelen áthatja, átleskesíti a múltat. A nagy „egység” időtartama hat évtized, 1919–20-tól 1980-ig. *A templomrablóba* és a *Bűnbeesésbe* illesztett új szövegek különös feszültséget teremtenek: kétféle tudás, kétféle szemlélet, kétféle tapasztalat és érzékelés (a hajdani és a mai) ellentétét. Minél gazdagabb a múlt, annál több lehetőséget kínál a jelen, és megfordítva: a jelen gazdagsága a múlt ismeretlen rétegeinek feltérképezésére készítet. Az átdolgozott regények (*A templomrabló*, *Bűnbeesés*) talán veszítettek önállóságukból, de a folyamat összefüggőbb és a történelem gazdagabb lett. Mert 1938 történetébe nemcsak a „bűnbeesés” tartozik, és nemcsak Péter örültsége vagy Andrea már-már öngyilkos szerelme, hanem Klára boldogságtudása is.

Az olvasó választhat: regényt olvas vagy nemzedéki krónikát. De bár-hogy is választ, olyan alakokra és olyan jelenetekre is bukkan, amelyek már inkább hozzá tartoznak, mint a szöveghez, amelyben találkozott velük.

Illés Endre négy levele Sőtér Istvánhoz

1.

Az elveszett bárány című regényről

1973. márc. 6.

Pistám,
nagyon tetszik a regényed! — hadd kezdjem ezzel.

Már a legelső oldalakon, s mindvégig: a *regényhangod* tetszik. Az a hang, amelyik oly jólesőn (a fülnek tetszőn!) különbözik a jelenleg divatos és jelenleg elavult, más hazai hangoktól. Erről legelőször. A hang megelevenítő erejéről. És a többi összetevőjéről: a szépségéről, méltóságáról, tisztaságáról. A színeiről, árnyalatairól. A férfias mélységéről. S ami valahogyan ide tartozik: a mondatok jó bonyolultságáról.

Főneveket, tulajdonságokat soroltam el.

Azután ...

Elbűvölő, megejtő tájaid vannak. Például Budabogdány. A kert, a nyarak. — Például a téli Vár. — Például a budai utcák, a más-más lüktetésük. — A lakások! A belső tájak.

És ...

Szorogató, nagy, drámai jeleneteket illesztesz be a regénybe. Például a dialógust Dáviddal. A látogatást Dávid elhagyott lakásában. Az első pesti utat az ostrom után. A zsák liszt útját. Bengyer Kohádiája — mindaz, ami ott történik, az események és az atmoszféra. (Ezen belül is külön remeklés: Bengyer búcsúja és a Bé-telefon.) A dialógus Fábián Kristóffal.

És ... Milyen remek figurákat rajzolsz! Megszólaltatod őket — de tanulmányt is írsz róluk. Hadd említsem legelőször is Klárát és Krisztinát (őt az eltűnés jelenetében!) És Bengyer! És Mazura! És Dávid! És Ilon! És Kármán Lenke! [...] És Párizsi! És Fabriciusné! És Karczagi Rózsa!

És ha aggódba kérdezed: hát maga Ettore? Sietek a felelettel: ő a legárnyaltabb, mindig hiteles. Ő a regény gyújtópontja.

*

Most kezdtem meg szabadságomat. Az első napokat a regényeddel töltöttem — köszönöm ezt a jó, frissítő indulást.

Szívből örülök, hogy visszatértél a szépprózához.

Hogy gondolod?

Itt zárnád az első részt? Így jelennék meg az első kötet?

Amikor legutóbb beszélgettünk, én ajánlottam: talán megjelentethető az első rész külön is, előljáró kötetként is.

De most, ennek az ötödfélszáz oldalnak ismeretében mégis azt tanácsolnám: *határozottabb lezárás kínálkoznék a külön kötethez. Talán csak egy rövid fejezet.*

Kérlek, gondolkozz ezen.

S beszéljünk még róla.

Én mindenesetre jövő évi kiadási tervünkbe beiktattam a regényt, könyvheti megjelenésre.

Természetesen így — ezzel az ideiglenes lezárással is — megjelentethető az első kötet, de *gyors folytatást kíván.* Az olvasó jogos türelmetlensége ez. A regény legszebb dicsérete.

*

Pistám, öllelek!

Bandi

És amiről nem írtam:

az ostrom is remeklés. De ezt már — részben a Hídszakadásból ismerem. Mégis, méltánytalanság volna, ha hallgatnék az ostrom félelmetes erővel érzékeltetett heteiről!

2.

A Budai oroszlán című regényről

1977. márc. 29.

Drága Pistám!

Összegyűrttem megkezdett leveletem — amit abban leírtam (s még le akartam írni): telefonon előszóval elmondtam már neked. A hangzó, élő szó mégis közvetlenebb, az ismétlés mindig langyosabb.

Mégis annyit, levélben is: *nagy regényt* írtál, Pista.

Amikor befejeztem, azt a meghatottságot és megrendülést éreztem, Babits regénye, a Halálfiatalt váltott ki bennem, az utolsó oldalhoz érve, egy régi-régi évben, a fiatalságban.

És még azt is meg kell írnom: regényed sok, nagyon sok részlete az elbűvölő költészet varázslatával kápráztat.

(Az első példány teljes, a hiányzó oldalakat megtaláltuk a másodpéldányban. Abban viszont — egyelőre — a 62. oldal hiányzik.)

Nagy szeretettel ölel régi barátod

Bandi

3.

A Bűnbeesés című regényről

1981. szept. 11.

Drága Pistám!

Elragadtatva olvastam a *Bűnbeesést*.

Mindenekelőtt: szorongató, szép, hiteles, költői, egyszerre légies és sűrű a regény atmoszférája.

Nagy látvány és ígázat: a magyar *anciem regime*.

Azután: a figurák gazdagsága. A hitelesség, a pontosság. Az érdekesség. Az összetettség. Andrea figurája remeklés. De Péter is. És Jankovits, Marton, Mervel. És Emília, Margit, és persze Teréz. Csontót kevésbé látom. László megint kitűnő. Éva hiteles.

A Vár — a legszebb geográfiák közül való!

Az idegen városok — megejtően szépek.

A valóságos időmúlás és a regényidő: tökéletes páros rím.

Budapest színhelyei; erkölce, modora, társasági élete — történelem.

S ami nagyon fontos: ez a zsúfolt építmény — mint egy ferde torony, a *ledőlés* előtti pillanatát éli.

Drága Pistám, érdemes volt ezt a regényt tovább gazdagítanod.

De hadd mondjam el azt is, amit nem tudtam teljesen elfogadni:

1. — Marton gyilkos indulata és tette — hősöd itt az *író parancsának* engedelmeskedik;

2. — Péter Rómában magára hagyja Andreát; megmagyarázod, miért — de „magyarázod”.

Ezt a teljesség kedvéért írtam le. Határozott kérésém: ne változtass egyetlen sort sem. Tévedhetek. És: ezt a regényt nem szabad többé megbontani.

Azaz mégis:

Feltétlenül Csontóval kell befejezni a regényt? Csontó éjszakája nem lehetne az utolsó előtti fejezet? S a többi záró fejezet közül valamelyik másik kerülhetne a végére. Ezzel a Csontó-forradalommal — a regény befejezésében — túlhangsúlyozott a torony ledőlése. A ledőlő torony árnyéka ott sötétlik minden fejezetben, figurában.

Befejeztem, Pistám.

Köszönöm a ritka olvasói élményt.

Mindkettőtöket nagy szeretettel üdvözöl, ölel

Bandi

4.

A templomrabló című regényről

1983. december 9.

Drága Pistám!

Nagy életszorításokban élek.

Megkötöttségeimben feloldozó volt A templomrabló! Milyen izalgamas, szívet szorító regényt írtál a régi vázból.

A régi változat sem volt az, amilyennek Örley István érzékeltette a Magyar Csillagban.

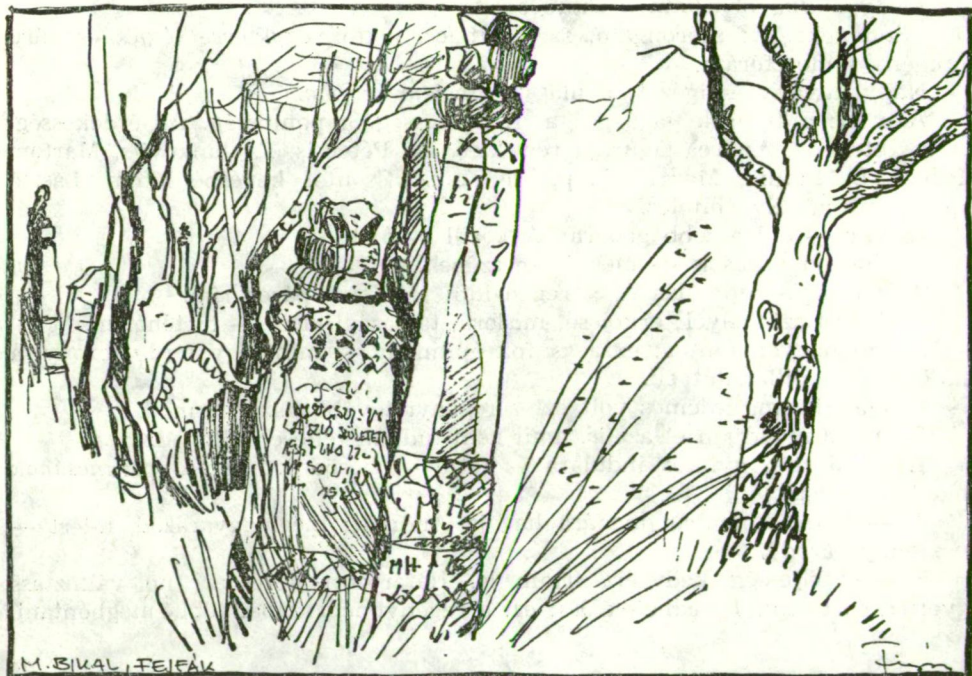
De ez egy új regény. Nagyon jó regény. Szép — és ismétlem: szívet szorítóan gyönyörködtető. A figurákért (regényed mellékszereplőieért): irigyellek!

Hadd írjak még ide egy részletet: különlegesen megkapott a regény „lezárása” (ami nem lezárás) — regényírói remeklés!

Drága Pistám, szeretettel ölel feleséged kezét csókolja

Endre

(koromhoz már nem illik a „Bandi”)

Fullaszt

*Ha Gyertyaszentelőkor, este,
pengőnyi hópehelyhullásban
a snájdig hadapródörmestert
választod, s én csak adjutánsa
leszek legyen, hát belehalok;*

*hideg verejték veri testem,
hahogy türkizes szemed ragyog
és fölbiztat, el ne eresszem
a visszáthatlan pillanatot:
jussom az üdvre-boldogságra;*

*szívszorítón-kétségbeesve
fullaszt ma is, mily közel álltam
ahhoz, hogy szíved elveszejtsem
és az enyémet se találjam.*

Induló

*Szanálják a garnizont
Szedd a sátorfádat
Vicsorog a Holtbizony
Vizözön utánad*

*Gubancos a gombolyag
Bogozhatod váltig
Legombolják zsoldodat
Kártyacimboráid*

*Mivel bukszád lelappadt
Kiteszik a szűröd
Ezt a csorbát ebadta
Ki nem köszörülöd*

*Jótét árok várja majd
Tetovált porsátrád
Melegít a lóganaj
Bársonyos palástja*

*Kardot csörtetsz álmodban
Szattyán csizmád glancolt
Mars istentől gyámoltan
Várnak a ribancok*

*Megkapod az obsitot
A legnagyobb sarzsit
Hol nem látnak ott szípojg
Az édenből mars ki*

Fagyosszentek

*Kápráztató-gyönyörűséges volt
a márciusi virágbaborulás,
jóféle szellők libegésében úszott
a kert illatpompája;*

*bözsge méhrajok dévajkodtak
a mézesbögrecsárdákban;
iparkodott az árpaéző körte,
hogy végre termőre forduljon;
a már-már veszésre álló mandula-
csemete is nekidurálta magát;
bőségről ábrándoztak kamránk polcain
a jelenésre váró üvegek, köcsögök — —*

*aztán minden különértesítés helyett
beállított a három kapcabetyár:
jéggyöngyustorral végigcsapkodta
a rügyezni induló gallyakat,
dercével permetezte be az epret,
a málnát, egest és ribizlít — —*

*a nyimnyám, tétova érlelődés napjaiban
törzsvendég feketerigóink kifütyülték
a foltos-gurugyvás cseresnyét;
ingyen se kellett nekik
a himlőhelyes szilva, meggy,
a bibircsókos kajszibarack;*

*sietősen elszelelték tőlünk
s hét határral odébb meglakták
a gyümölcs-eldorádók százait,
ahol nem garázdálkodtanak
az erőszakos-komisz fagyosszentek.*

1986. május

Kisváros

*Ezen a levágott sarkon volt a pék,
nyálcsurgató, meleg cipóillat
gömbölyűn-testesen kérte hátára
késheggyel a keresztet.
Ma is szállongó vaníliaszag,
mint gyermekkor kéken szitáló
téli délutánja, porcukros kifli,
kínaezüst kazetta,
amit hiába pattintanak be, kinyílik mégis.
Tél utóján, ha felbontják az utat,
holt lovak patkóját veti fel a föld,
csak az akácok mutatják az első időt.
Eddig s nem tovább értek a házak,
szőlő lugasa, tearózsáé,
előkertekben viola, bozontos fenyő.
Kaszáló nyújtózott a nádas tóig,
szárcsák paradicsoma.
A tengeriben estelente
fácán csörgette rozsdás kolompját.
Csak az arcokat nem látom többé,
hídfeben a magas házat,
L-ék lakták,
sütöttek farasangi fánkba aranypénzt,
melyik tanár úr harap rá.
Bölcsőnek jó, aztán szűkké válik a hely,
kötése megolvadt viaszé a Nap közelében,
szétesnek ragasztott tollai Ikarosznak,
és zuhan, zuhan, zuhan.*

Ciklámen

*Szégyenli magát a ciklámen,
lehorgasztja fejét,
gyönyörűt álmodott az éjjel
és most egészen belevörösödött.*

Ammoniták

*Ezek a kőbezárt ammoniták,
kagylók, csigák, tengerililiomok,
itt hevernek, kavarnak
a lábam alatt a kávéház
fényesre csiszolt kőpadlójában.*

Ki gondol rájuk rajtam kívül?

*Kit érdekelnek még
a tízmillió éves tragédiák?*

*A házaikat elhagyó lábasfejűek,
a partra sodort, gerincetört lilomok,
szétnyílt kagylók, összelapult csigák,
időt őrző, torz óraszámplapok.*

*Ezek a kőbezárt ammoniták
békésen tűrik a lábak taposását,
némának születtek,
de megkövesült szívükben
őrzik az őstengerek végtelen,
haragos hullámmását.*

GÁSPÁR KATALIN

Én csak csöndesen állok

Talán azt hitted, lehanyaglok, mint a fák.

Most a szomorúságtól félek, a titkolózástól.

Állok egyenesen, kifelé növekvő gyökereim árnyékában.

Szép tested alabástrom illatú körvonalait érzem az ujjaimban

Eltáncolhatnám neked a boldogságot, énekelhetnék, közben énekelhetnék

is, dúdolva mindarról, ami szent, mindarról, ami elmúlt,

s arról is, ami majd lesz.

Elhalmozlak jóindulatú kedveskedéseimmel, hiába.

Kacagnak a gyermekek, nézik, amint élünk.

*Én csak csöndesen állok, a Duna-part csöndjével borítom egyre
hangosabb szívdobogásom.*

Aztán elmúlik ez is.

Nézem, milyen egyszerű kínlódás tekeredik a szívedre,

mint a Dunába ömlő fények, úgy ragyog a csókom a szádban.

A nyelvem hegyével kérdeztelek rólam és kérdeztelek a hitről.

Válaszoltál. De lámcsak a percek

*belevesznek az állandóan hullámmzó boldogtalanságba, a fényekkel
szomjazó vízbe.*

Az elmúlt emberek fénye e víz.
A hallgatásé.
A félelemé, az agyonlőtt lélegzeteké.
Megmártóznék szívesen a szeretetben, lehunynám végre a szemem,
hogy beletekints a mélybe.
Én csak csendesen állok.

Csak én ülök dologtalan

Mind elmentek, a gyerekek az iskolába, és mostmár István is dolgozik.
Csak én ülök dologtalan, szemközt egy verssel.
Odébb, az asztalon, elemes autó moccan, ha ránézek, elindul.
Aztán megtorpan, leáll.
Kicsit furcsa, hogy így megmozdult ez az autó.
Tanítom ezt az autót járni?
Nyöszörögni, kedvesen mocorogni?
S a bejárati ajtó illedelmesen megreccsen, bölint.
Meg kellene már őt is javítani egyszer — elgondolom,
hogy asztalos is lehettem volna, ha nem gimnáziumba járok.
Nyelvet öltök most magamra: Te lusta!
Gondolj a mosni valóra, a csetres edényre, dolgozz!
De ha nem taníthatok mást, tanítom, tanítgatom magamat.
Például a hasamat, ahogy behúdom. Vagy a hüvelykujjamat,
[hagy ügyesedjen,
hiszen tegnap, ahogy szeleteltem a kenyeret, jól belevágtam.
Tudnia kell, hogyan vigyázzon, hogy nekem ne fájjon,
legalább ez a kis seb.
Ez biztos beheged, tudod?
És a tejre is gondolok, reggel kiömlött. Az asztalon eldőlt az a buta
zacskó.
Alaposan föl kell majd mosni mindent, mire megjönnek a gyerekek
az iskolából.
És Istvánnak is tiszta ing kell, friss simogatás, meleg étel,
Csak ülök dologtalan, szemközt egy verssel.
Figyel. A kezében az írást kicsit megigazítom.
Lassan leírja, amit mondok.

Szép lány, fehér óriáskalapban

*Elfoglalja bennem helyét az idő
leül a tonettszékekben kecsesen
mint szép lány fehér óriáskalapban.
Nem néz sehová. Vékony ujjait
összefűzi az ölében. Csuklóján nincs
lánc, nincs egyetlen gyűrű sem.
Lassú bizsergés terjed a bőre
alatt: ez a disze. Megadta magát
de feszül, hogy fölugorjon az első
jelre: ez a méltósága.
Nem láthatja a felhőt, mely fölötte
vonul, feketén, átszűrködve a fénytől;
sose látja.
Úl az időm, ázik zuhogó
vers-esőben, szeme zárt
tenyere fölfelé kinyitott.*

Eljár a költő városokba

*sütnek neki az asszonyok
csirkét és gyümölcsös lepényt
diószemekkel s ülnek padokban
szavát lesve a férfiak.
Nem szól a költő fennen
inkább alatt, a tények reves
szikláin lépegetve, melyek körül
fortyog a folyó, sodorva véres
fáslikat, a büntudat s a rossz
lélekismeret kacatjait,
A költő hangja hol magas
vércserikoltás, hol rekedt
mikor könnyörgéssel vegyes
haragját kidönti hallgatóinak
máskor megműveli
csokronként, szín s szírom
szerint, mint a virágórát.
Nem akar tetszeni. Haragja
hódol. Könnyörgése híveket
szerez. Húzza maga után
kiket leleplezett, valami
mélyben megmerülnek, melyet
az irgalom igékkal vett*

*körül s így szennyezetlen.
Templomba térve majdnem
boldogok. E tér szavának
vállá van. Embertől
átvesz tonnás súlyokat.
Téglákat lök ki csöndben
s falon
tör át a Nap
s fiát
ölében tartva fölfigyel
egy
aranybrokátba
burkolt
kisanya-szobor.*

Francia ágy

*mint válogatott puhatestűek
tetők alatt tenyészünk
ablakból vigyázzuk legelésző
csapatunkat s ha átkószál
a határon, gyors tűzváltás
után halottak szállnak
ide-oda. Gálaestünk néha
beléakad egy próba-riadóba
kítart az éles sívítás
mint egy szaxofon-szóló
majd újra nekifényesednek
városaink. Kidülled az asszony-
hús a képernyőn s elringat
alatta steppelt országunk
a francia ágy*

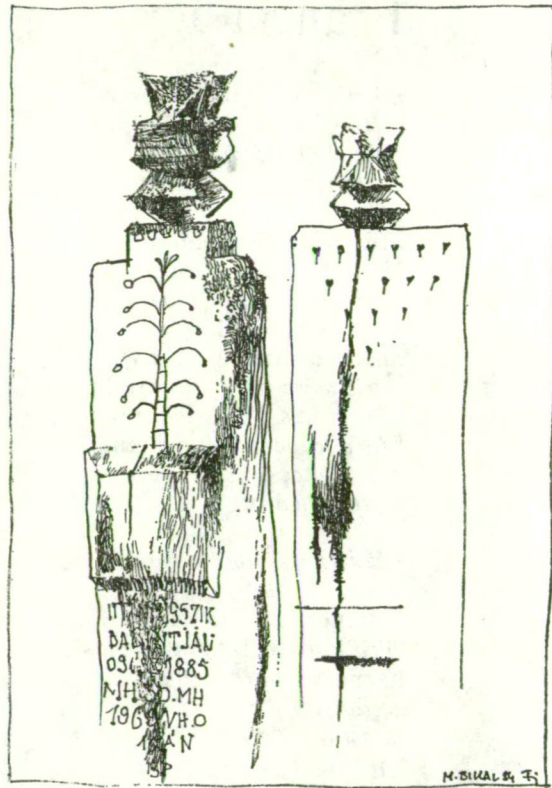
Vízszintes világ a gyehenna

*egyenesen kéne valahogy
lökjük föl a tetőket. Jégeső
verné az asztalokat vagy
csillagfény a falat
hagyján: de állni tűzét
bőrünkön ama pillantásnak
melyikünk az az örült?*

Askenázi harapdálja az ajkát

HOMMAGE Á CHOPIN

Jézus karja közé férkőzik a világ
melyen csak az lebeghet, aki térdig benne
tapos. Oldalról hangok hevesen megtámadják
csipőkig temeti be a könnyörgés, el
mégsem esik. Minden megtörténik azzal
aki nem történet. Jég alatti pisztráng-víz
csobogás hallatszik, szerelem terjed a földön
ráront a basszus, de áttör és rombolódva
virágozik. Növekvő lödobogásban Chopin
nagyot sikolt, fölkapja s magához öleli
Teste törvénné lesz, mire meghal

Szépen gondolj rám

ELSŐ RANDEVÜNKRA

két hét múlva került sor. Addig jóformán egyetlen nyugodt napom sem volt. Százszor utána gondoltam mindannak, ami kettőnk között történt, mindannak amit mondtam, de sehogyan sem sikerült kisütnöm, mi-ben követtem el hibát. Szilveszter éjszakáján, hazafelé Szerb Tóniék-tól, vártunkban a villamosra oly meghitten beszélgettünk, joggal érezhettem, hogy egymásra találtunk, hiszen oly figyelmesen, oly kedvesen, oly együttérzőn hallgatott. Úgy viselkedtünk mindketten, mint akiket régi ba-rátság köt össze, mint hajdani osztálytársak, akiknek nincs titkuk egymás előtt.

Egyik percben egymásra találásunkban gyerekes romantikával valami elrendeltetészerűt véltem fölfedezni, ám a következő percben abszurdum-nak ítéltém, hogy ekkora sikert értem el ennél a ragyogó „párizsi nőnél”, akit előző nap még nem ismertem. Ugyan miből, milyen közös emlékekből alakulhatott volna ki kettőnk között meghitt hangulat? Múltunk mindössze néhány órára korlátozódott, ennyi igazán kevés meghitt hangulat te-remtésére. A közös téma szülte harmónia kapcsolt össze bennünket időle-gesen, ennek hatásaként szigetelődtünk el a külvilágtól, amely ott sürgött-forgott körülöttünk, egyik villamos a másik után, egyik autó a másik után siklott el mellettünk, s nekünk eszünkbe sem jutott megszakítani a beszél-getést. Nem egymásban, hanem a közös tárgyban merültünk el annyira, hogy térről, időről közlekedésről, sőt mi több, a hidegről is megfeledkez-tünk.

Végül is a kétségeken és a reménységeken — hiszen a beszélgetés túl-értékelését a reménység táplálta — a férfi hiúság kerkedett felül, a férfi önzés, a férfi önbizalom. Fölényes gúnnyal fordultam szembe lényem bi-zonytalankodó felével s fogtam vallatóra önmagam: — miért ne puhíthat-tam volna meg ezt a párizsi nőt, aki végtére budapesti lány? Egész visel-kedése arra vallott, hogy rokonszenves vagyok neki.

Egy másodpercre eltűnődtem. De ha ez így volna, akkor nem utasít-totta volna el kérésemet, hogy újra találkozzunk.

Szesélyből tett így?

Megijedtem, hiszen egyetlen szál maradt, aminek a fonalán megtalál-hatom. Ha merő véletlenből nem jegyzem meg, hogy a Személynök utca huszonöt szám alatt lakik, a nagyvárosi forgatag talán örökre elnyeli, többé nem gyönyörködhetem a „szigetben”, amely bájával, kedvességével, mindenekelőtt másságával véglegesen megejtett.

Mihelyt ezt átláttam, máris íróasztalomhoz ültem, előttem a levélpa-pír. Egész csomó fogalmazványt összetéptem, amíg végre sikerült a levelet összeütnöm. A mondanivaló a sziget köré csoportosult: — abban az el-germánosodott légkörben, ami körülvesz, ő a maga különleges légkörével úgy hatott rám, mint egy sziget, mely üzenetet hozott egy másik szebb, jobb és vonzóbb világról. Ennek a világnak a szépségét szeretném megosz-tani vele, ezért kérem, hogy találkozhassunk.

Január elsejének hajnalán köszöntem el tőle, a levelet mintegy két hét múlva dobtam a postaládába. Magdának ugyancsak két hétre volt szüksége, hogy döntsön. Izgatottan vártam a levelet, soká érkezett meg. Hangja hűvösen tárgyilagos volt. Csupán a találka színhelyét, az akkoriban divatos Elysée kávéházat jelölte meg s az időpontot.

A levélben megadott idő előtt tíz-tizenöt perccel beültem a kávéházba, a bejárat közelébe, hogy a forgalmat szemmel tarthassam. Izgatott voltam, amolyan rövidhullámú izgalommal, amely végigborzongott egész testemen, a nőre várakozó férfi izgalma volt ez, kellemes, egyben cselekvésre unszoló.

Konyakot és képes lapokat kértem a pincértől.

— Igenis, szerkesztő úr.

A konyakot mohón fölhajtottam, s mindjárt egy másodikat rendeltem. Türelmetlen kézzel lapoztam át a folyóiratokat, anélkül, hogy tudomásul vettem volna a képeket s értettem volna a szöveget.

A forgóajtó egymás után lökte ki a vendégeket, működésének megmegújuló ismétlésében a gépiesség komikuma kísértett, az ajtó mindenki-vel félkört futtatott be, ez volt az ára a kávéházba való belépésnek.

Végre föltűnt Magda sziluettje. Megigézett szemmel követtem, amint megteszi a kötelező tiszteletkört, s kissé szédülten imbolyogva, anélkül, hogy körülnézne, megindult az ellenkező irányba. Olyanformán járt, mint aki minden lépésével valamely könnyű akadályon hág át, könnyedén, minden erőfeszítés nélkül. Ez a szokatlan, kissé vontatott ritmus óhatatlanul az uszály képzetét keltette bennem, egy láthatatlan uszályét, amelynek buktatóiba véletlenül sem botlott meg.

Megfordultában vett észre. A borús kifejezést arcáról szelíd sugárzás törülte le.

Üdvözlésére katonásan fölpattantam a helyemről.

Elmosolyodott.

— Megjött a sziget — jelentkezett katonásan ő is.

Spontánul megnyilatkozó készsége a játékra meglepett és elbűvölt.

Most, hogy végre itt állt velem szemben megint csak a párizsi nőt csodáltam benne, az irigylésreméltón fölényes könnyedséget, a viseltes kosztümjén áttörő egyéniség varázslatos sugárzását. A jelenség kötött le, a derűt, életörömöt árasztó jelenség, szinte megsemmisültem sodrában, eleinte alig-alig szólaltam meg, annyira lenyűgözött Magda testi közelsége, a látvány, s a látvány előidézte érzelmek, vágyak, gondolatok. Ha valaki ekkor megkérdezte volna, mi vonz ebben a nőben, hosszú nekigyürkőzés után sem tudtam volna elfogadható választ adni, holott a tőle távol töltött két hét folyamán szüntelenül róla álmodoztam, nem éppen szerzetesi álmokkal. Megjelenése elkápráztatott, megrészesgített.

Huszonhetedik évében járt, hét évvel volt fiatalabb nálam. Arcán a szeme uralkodott, tükrében mindegyre új táj, új égbolt, új világ tárult föl, alig csillant meg az egyik, máris másik lépett a helyébe, s e változások oly gyorsan követték egymást, mint a tűzijáték meg-megcsillanó s nyomban szétomló színei.

Ebben a káprázatban épp arról feledkeztem meg, ami miatt ide jöttem, az udvarlásról. Bókok özöne helyett franciaországi meneküléséről kérdeztem, ami ugyan érdekelt, de korántsem annyira, mint a személye.

— Nem beszélne el, hány nap alatt jutott Párizsból Toulouse-ba?

A kérdés időtlensége zavaromról tanúskodott.

— Én nem számláltam a napokat, s így másoknál kevésbé nyomasztott az idő múlása. Egyetlen gondunk az volt, hogy estére megfelelő helyet találjunk alvásra. A szénaboglya, vagy a lóistálló főnyeremény volt, de jobb híján az árok, sőt a pince is megfelelt.

— Magyarokkal menekült?

— Nem! Egy bolgár fiúval, a barátommal. Nagyon csinos volt és Vitalinak hívták.

Egy Magda osztályából származó magyar nő, ha fejét veszik sem valotta volna be, hogy útitársa a barátja, vagy nagybátyjává vagy unokabátyjává, legfeljebb „régis ismerőssé” álcázta volna. Ez már Párizs határáról tanúskodott.

Ami értesülés az exodusról eljutott hozzánk, mind sötét színekben dúskált, a nélkülözéseket, a szenvedéseket, a légítamadások nyomán támadt riadalmakat festette le. Magda mintha mindezt nem élte volna át, elsiklott a nyomorúságok fölött, az ő krónikájában az életöröm, a derű vitte a primet, a túlélés bőven áradó öröme. Ebben a gyászos háttér úgyszólván megsemmisült. Viszontagságról viszontagságra a komikus részleteket emelte ki. Ebben persze része volt sajáttságosan működő emlékezetének.

Ady költeménye ötlött eszembe, a A Gare de l'Esten, ahol „fagyos leheletről és hullaszagról, magyar temtőről, naptalan Keletről daltalan tájról” beszél, mert oda tért vissza, a „daloló Párizsból”. Persze nem arra célzott, hogy a menekülő franciáknak dalos kedvük lett volna, de annyi bizonyos, hogy túl a veszélyeken, nem aszalgatták lehangoló emlékeiket, megint tudtak az életnek örülni.

Ez a portrészámba menő beszámoló tanúsítja, hogy Magda a „daloló” magyarok parányi csoportjába tartozott.

A döntő pillanatokban talált igazán magára, mihelyt életbevágó tét forgott kockán, mindig fölismerte a helyzetet, s rátalált a kivezető útra. A vészes szituációkban oly otthonosan mozgott, mint amennyire tanácsatlannak, olykor vaknak és süketnek mutatkozott a hétköznapi apró ügyekben.

Nem túlzás.

Nagy pillanatai közül egyelőre egyet említek, a legfurcsábbat, a legzseniálisabbat, amiben nemcsak a lélekjelenlétével, hanem az emberismeretével is kitűnt. Valószínűleg ez az egyébként frivol ötlet mentette meg az ő, meg bolgár barátja életét.

A Toulouse-be özönlő gyülevész tömeg tagjainak sorsáról polgári és katonai biztosok intézkedtek. A született franciák, akiknek rendben voltak a papírjaik, gyorsan átjutottak a rostán. Bonyodalmat az idegenek, a bevándorlók, az engedély nélküli munkavállalók, a gyarmatiak okozták, s mindehhez hozzájárult az ötödik hadosztálytól való hisztériába hajló félelem, aminek hatására számos idegent ártatlanul internáltak.

Magda és Vitali sorsa egy vörös bajszos francia kezében volt. Minden attól függött, hogy papírjaikat hogyan minősíti. Ebben működött közre Magda.

Mikor a bajszos a lakása felől érdeklődött, megmondta az utca nevét:

— Rue Cardinal Lemoine.

A vörös bajszos dühbe jött:

— Itt él nálunk, s még azt sem tudja, hogy mi a házzszámot mondjuk először s csak utána az utca nevét. Szóval hány szám?

Magda a kérdéses utca kilencvenhatban lakott, de dévaj mosoly kíséretében megfordította a számot:

— Hatvankilenc.

— Hatvankilenc? — ismételte meg a francia, akinek napok óta az idegeire mentek a panaszkodó, okvetetlenkedő, követelődző, jogaikra hivatkozó, lerázhatatlan idegenek. Kéjesen elvigyorodott.

— Hatvankilenc. Vagy az nem jó? — tudakolta naivul Magda.

— Dehogynem jó! Hogyne volna jó, csakhát nekünk nincs ilyesmire időnk, egész nap magukkal kell foglalkoznunk.

Türelmetlen mozdulattal intett:

— Eh bien, allez! Allez!

Nem internálásra ítélték, hanem a franciák felé intett, s ez a szabadulást jelentette. Vitali útnak eredhetett a Piréneusok felé, hogy aztán Dél-Amerikában kössön ki. Magda pedig hazajöhetett.

Épp ebben a pillanatban jelent meg asztalunk előtt a pincér.

— Mit rendelhetek sziget ő vonzalmasságának? — fordultam Magda felé.

— Konyakot kérek.

Majd hozzáfűzte:

— Maga udvarol?

Kis híján a fejemhez kaptam. Udvarolni jöttem a kávéházba, gyors rohammal bevenni a várat, és megint megfeledkeztem róla.

— Á votre santé. — Koccintottam s egy slukkra lehajtottam az italt.

— Nem figyelte meg, hogy Franciaországban nem hajtják le a konyakot, amúgy magyarul? Hanem izlelgetik — jegyezte meg.

— Így ni! — mutatta olyanféle kétértelmű mosollyal, mint amivel megszedítette a vörös bajsú franciát.

Talán megbánta előbbi kijelentését, más hangon hozzátette:

— Maga csakugyan olyan, amilyennek leírták.

Nőügyeimről aligha nyilatkozhatott bárki hízelgőn. Aggódva tudakoltam hát:

— Ki beszélt rólam? És mit mondott?

— Többen is emlegették... Nagyon sokan ismerik.

— Sajnos!

— Uniszónó óvtak magától, de valahogy úgy, hogy kíváncsi lettem.

— Én is hallottam magáról, a műveltségéről, a szellemességéről, arról a sármról, ami valósággal sugárzik magából. Azt állítják, hogy ellenállhatatlan... Ami engem illet, én el is hiszem... Ha nem nyilvános helyen volnánk, a lába elé borulnék.

Arckifejezése sajtáságos változáson ment át, ijedt gyerekesség tűnt föl rajta, riadt bizonytalanság.

— Ne túlozzon — mondta félénken.

— Ami a térdre borulást illeti, az túlzás, de minden mást, a lehető legőszintébben mondtam.

— Komolyan?... kérdezte félénken, szinte gyáván.

— A lehető legkomolyabban. Maga, Magda sziget. Egy itt felejtett minta a paradicsomból.

— Akkor fizessen, és menjünk!

Őszintén megnyilvánuló félszégeit, időnkénti kétségeit nem tudtam mire vélni. Csak utóbb, sokkal később értesültem róla, hogy ez a ragyogó, szellemes, fölényes, magabiztos nő gyerekkorában reménytelenül csúnya volt, ránehezedett egész életére, kettőnk szerelmében is meghatározó szerepet vitt.

Odakünn megcsapott a tél hideg lehelete, a köd foszlányokban lebeggett az utcán, néha mindent eltakart előlünk, mikor a foszlányok odább gomolyogtak, szemünkbe ötlöttek a hósapkás háztetők, a járda mentén főlhányt piszkos hókupacok. Magda félszavakkal válaszolt, ha kérdeztem valamit, megpedzettem egy témát. A didergése foglalta el, kosztümjén áthatolt a hazai hideg. A közelben lakott, nem fázott sokáig.

Amúgy kutyafuttában búcsúztunk el egymástól. Előbb azonban megbeszéltük, hogy másnap mikor találkozunk.

Először a törzshelyemre, a Trombitásba hívtam meg vacsorára, puhitásul itattam. Az eredmény elmaradt. Aztán a Kéhliné következett a Mókus utcában, a Háromcsőrű kacsá, a Hubertus, a Kapás utcában.

Kérésemet, hogy jöjjön föl hozzám, sorozatosan azzal háritotta el, hogy fáradt, ezt egyébként leolvastam vonásairól, elnehezült mozdulatairól. Egy csomó meddő kísérlet után nyíltan kérdőre vontam, miért nem látogat meg.

— Csak nem kispolgári gátlásai vannak?! Magának, a párizsi nőnek!

— Dehogy, dehogy — háritotta el kétségeimet. Lakást keresek, s ez manapság nem könnyű dolog, egész nap futkosok s még sehol sem tartok. Örülök, hogy esténként pihenhetek magával. Ezek a közös vacsorák az egyedüli pihenésem. Ha meglesz a lakásom, majd megbeszélünk mindent.

Ezen nem volt mit vitatkozni. A meglepetés akkor következett be, amikor meglett a lakás.

Véletlen volt, vagy célzatos, azóta sem világosodott meg. A Kapás utca negyvenhat szám alatt vett ki lakást, öt percre az én Bem József utcai lakásomtól. Örömben, hogy e sokáig húzódó ügy végre megoldódik, javasoltam, hogy másnap nála igyuk meg a feketénket.

— Nem lehet! — közölte velem, nála szokatlan keménységgel. Enyhítésül mindjárt hozzáfűzte, hogy majd meghív a lakásszentelőre. Első ízben észleltem szemében azt a rugalmas, hajlékony, alkalmazkodó lényétől annyira hideg fényt, ami olyankor gyulladt föl, mint a vörös fény az útkereszteződéseknél, ha elhatározta, hogy egyetlen tapodtat sem enged.

Nem firtattam, miért tagadja meg ezt a magától értetődő kívánságot. Búcsúzáskor váratlanul visszatért a tárgyra azzal, hogy megállapodást ajánlott föl, egyikünk se toppanjon be a másikhoz előzetes megbeszélés nélkül. Mindenkor minden területen övtam a függetlenségemet, szerelemben éppúgy, mint politikában. Két kézzel kaptam hát a megállapodáson.

Ez a megállapodás életünk egész további menetét meghatározta. Soha nem költöztünk közös lakásba — véglegesen. Mindamellettt évenként hat-hét hónapot együtt laktunk leendő anyósom Melinda úti rogyadozó villájában. Nézeteltérés esetén ki-ki a saját odvába húzódott. Nemcsak nekem, Magdának is nehéz természete volt. Amennyire szerettük egymást, annyira nem fértünk össze. Ez részint túlzás, másrészt tény.

A halál mindennek megváltoztatja a perspektíváját s ebben vadonatúj és kimondhatatlan perspektívában mindennek megváltozik a helye, a jelentősége, a színe, a súlya. Egy csapásra semmiséggé halványulnak

mindazok a hajdan annyira fontosnak látszó ellentétek, amik miatt fáradhatatlanul martuk egymást. Innen van, hogy a túlélők annál hízelgőbb portrét festenek eltávozott hozzátartozóikról, minél hitványabb bűnöket követtek el ellenük, innen van, hogy az egyszerűbb lelkek öntudatlan vezeklésként sűrűn látogatják élettársuk sírját és sohasem mulasztják el virágot vinni. Holott esetleg csak megtorlástól való félelem tartotta vissza őket a gyilkosságtól.

Ezt a csapdát elkerülni lélektanilag lehetetlen. Más azonban, ha valaki tudatosan megy bele és megint más, ha vakon zuhan a verembe s fogalma sincs róla, hova jutott.

Magda távolról sem volt angyal. Gyakran csúfoltam rinocérosz Manyninak, mert érzékenységét sikerrel párosította megbocsáthatatlan tapintatlanságokkal. Egzaltált volt, ám ugyanakkor végletesen makacs, és öntöttvasszerűen merev, befolyásolhatatlan. Hozzáteszem, hogy sohasem tudatos rosszindulatból. Első reakciója mindig a segítése volt. Tisztelte az életet, még a bogarakét is. Tahiban, ha a szobába tévedt egy dongó, kért, hogy szabadítsam meg tőle, de eszembe se jusson megölnöm.

Sok összeütközésre adott alkalmat, hogy másban-másban voltunk gyorsak és másban-másban lassúk. Ő rendkívül lassan határozott, én gyorsan. Villámgyorsan cselekedett és alkotott véleményt, én épp ellenkezőleg. Ő is, én is türelmetlenek voltunk, de ki-ki másban-másban. Ő babonás volt, én racionalista, mindketten az állásfoglalás valamennyi hátrányával. Kivételes szellemi képességei dacára állásfoglalásait, cselekedeteit mégis érzelmei befolyásolták. Én beszéd közben gondolkozom — hajtogatta viták alkalmával. A kommunikációnak ez a módja a Rákosi-korszakban nem a legbiztonságosabb volt. Az eredendő különbség kettőnk között abban nyilvánult meg, hogy Magdát az isten is anyának teremtette, otthonteremtő és otthonszerető volt, szíve mélyén a család melege, a fészek hiányzott neki. Én viszont megcsontosodott agglegény voltam, legtöbb értéknek a függetlenséget tartottam s a családi kötelékektől mélységesen idegenkedtem.

Ennek a könyvnek egy szerelem mély vonulatának ábrázolása a célja, a keretbe csak a sorsdöntő konfliktusoknak jut hely, a mindennapos nézetkülönbségeknek semmiképpen. Említettem már, hogy Magda hagyatékában egész csomó nekem szánt, de el nem küldött levelet találtam. Ezeknek a dokumentumoknak jóvoltából korrigálhatom régebben papírra vett állításaimat, s ami mindennél fontosabb, a nőszereplő nem író alkotta fikció, mint például Maurois regényében, nem a szerző nyilatkozik a nevében, hanem ő maga, saját szavaival mondja el érzéseit, véleményét, hátra hagyott leveleiben, amelyek akárhogy nézzük: dokumentumok.

Mindemellett az a Magda, aki e könyvben megjelenik, nem azonos azzal a Magdával, akivel negyven éven át éltem. Más az írás, más a valóság. Az irodalmi zsargon — joggal — éles különbséget tesz hús-vér és papírfigurák között. A papír hagyján, de a vért, a húst, a csontvázat számon kérni, épp oly esztelenség, mint az esküben a teljes igazságot. A teljes igazság meghaladja az emberi agy képességeit, ugyanúgy mint a teljes ember életre keltése — papiroson. A szerelmesek azért nem érthetik meg egymást, ha mégoly állandók, mégoly mélyek is az érzelmeik, mert egyik ember sem képes a másik lényének nemcsak a magához, de a felülete-sebb rétegeihez is hozzáférni, partnerében nem azt az embert szereti, aki

valójában, ha nem egy fantomot, amit kétségkívül szerelme tárgyának egyéniségéből épített föl. A fantom tehát menthetetlenül csalódások tömegének forrása. Magda két fantomot alakított belőlem: — egy angyalit és egy sátánian gonoszat. Az első a túlértékelés eredménye, a másikat a kétségbeesés s a magány sugalmazta. Most rajtam a sor, hogy fölidézzem az ő fantomját, az övét, akit szerettem, s akinek mérhetetlen szenvedéseket okoztam.

Már esett róla szó, hogy egy ideig elzárta előlem Kapás utcai lakását. Most, hogy végre lakályossá tette, meghívott. Szűköcske, de komplett lakás volt. A lépcsőházból a parányi hallba nyílt az ajtó, ebből oldalt közvetlenül a konyha s a fürdőszoba, ajtóval elválasztva. A szobát háromszárnyú hatalmas ablak árasztotta el fénnel, már amennyi egy sikátorszerű budapesti utcába belefér. A kilátást nem részletezem.

A lakás a Magda ízléséről vallott, évtizedekkel azután, hogy ott jártam, még mindig híven őrzöm a szoba sarkában a kis asztalt s a fölébe hajló kovácsoltvas állólámpát, első ajándékomat. Híven őrzöm a széles heverő képét és még sok mindent.

Immár szerfölött türelmetlenül, alighogy körüljártuk a lakást, megpróbáltam dülőre vinni kettünk ügyét. Magda kitért, de kedvesen.

— Szereném, ha elutaznánk vidékre s majd ott...

Azt hittem megüt a guta.

— Vidéken?! — ismételtem.

Idáig úgy gondoltam, azért nem akar a lakásomra jönni, mert nem akar egy sorba kerülni azokkal a nőekkel, akik megfordultak ott. Most viszont egy szűz lakásban voltunk, amit mi avathattunk föl. Elöntött a méreg.

— Órák hosszat döcögjünk egy vacak, piszkos vicinálison, hogy aztán egy kopott szállodában feküdjünk le? Ti nők mindent agyon komplikáltok, mintha nem nők, hanem bürokraták volnátok. Erről tégy le! Nem utazom vidékre!

Magda lenyelte a szájára kívánczó választ, megelégedett egy könynyed, de fölényes legyintéssel.

A legyintés olyasmit tartalmazott, hogy ha nem érti, nem érti, odáig csak nem fogok sülyedni, hogy magyarázkodásba bonyolódjam. Meglehet, két különböző létfelfogás ütközött viselkedésünkben, a továbbiak is ezt igazolják: én hétköznapokká szürkítettem az ünnepeket, ő ünnepnapokká emelte a hétköznapokat.

De az is lehet, hogy a Kapás utcai lakás nem volt szűz. Nincs kizárva, hogy Magdának előttem barátja volt s ő tiszta „lappal” akart indulni.

Máig sem jártam végére a rébusznak.

FRÁTER ZOLTÁN

Jelentés a völgyből

ÁPRILY HANGLÍRÁJA (II.)

A természetben otthonos ember számára kifogyhatatlan hangforrást, az élethez tartozó *természetes* eredetű hangképződményeket bőven kínál környezeté. Sőni Pál „szavakon túli nyelv”-nek, a jelek újabb rendszerének tartja a verszene áradását, miként Áprily számára a természet is „kommunikációs lehetőség, jelek rendszere” (23), ideértve a *jel*, *nyom*, *üzenet* szavak mellett a *hang* szó gyakori használatát is. Sokszor már a versek „témája” is eleve lehetőséget ad erre. Az erdők, hegyek, gyors futású vizek, vadmadarak világában a létezés egyik alapfeltétele a hangzás. Áprily azonban igen ritkán folyamodik csupán hangutánzó szavak felhasználásához. Még a hangulatfestő szók is csak egy nagyobb szerkezet részeként, s nem önállóan érvényesülnek. A versek egésze mindig több pusztán az egyes hangjelenségek tökéletes utánzásánál, de éppen ezáltal, hogy *hallhatóan* bevonja olvasóját az ábrázolandó közegbe, további tartalmak közvetítésére is alkalmas. A természeti képhez, a hangzó vidék érzékeltetéséhez lelki folyamatok, érzelmek, gondolati elemek halmaza járul. Már azzal is, sőt a leginkább azáltal, hogy az olvasó nem „ki-elemzi” a költő „eszmeit”, hanem — az olvasás ritmusa, a mondatok dala, csaknem ráolvasásszerű varázsa által — benne magában keletkeznek olyan érzések, képzetek, emlék-töredékek, ráhangolódások, amelyek a valósággal bájoló énekként ható vers ereje nélkül nem merültek volna fel. A víz-csobogás, csordogálás, csepegés, morajlás, zúgás hangjai nem önmagukért áramolnak a *Megcsordul az eresz és a Patakom* soraiban. Mindkét költemény megjelöli a képzelt közvetítő helyzetét. Mindkét lírai hős a hallgató pozíciójában tájékozódik („Hallom” és „hallgatom”), vagyis nem aktív résztvevő, de nem is elforduló, kívülálló személy. Valójában szemlélődő-hallgató megfigyelője a körülötte zajló eseményeknek. „Hallom: mozdul a drága nesz: / csordul, csordul a házeresz. / A foszló köd napfénybe vesz, / csorog, csorog a házeresz. / Csorogj, csorogj, csorogj, eresz, / szívünknek újra fénye lesz.” Egyetlen elmondásra is kihallatszik a versből az akusztikus megformálás két pólusa: a sorvégi tiszta rímek (-esz) sziszegővel záródó, magas hangrendű nyitottsága és az ereszcsordulás megindulásának hangrajza mély magánhangzókkal és a mozzanatosból folyamatosná váló igealakokkal. Az Áprilyra jellemző imperativusos zárás itt is érvényesül, de a reménység megfogalmazásán túl többet nyújt a sor akusztikája. A „Csorogj, csorogj, csorogj, eresz” hanghatása már a fűgén folyó, az olvadás vizét szállító csatorna „működését” jeleníti meg. Ki nem mondottan is kimondva azt, hogy az emberi kívánság félszűgességénél, az óhaj passzivitásánál bölcsebb és cselekvőbb a természet: tavaszodván, a maga rendje szerint vékonyodik a jég, kásásodik a hó. S a megállíthatatlan folyamatot már az első sor igéje előkészíti: „mozdul

a drága nesz". A „mozdul” hangalakja, ismétlődő magánhangzói szinte észrevétlenül váltanak át a „csordul” fonetikájába. Pontosan úgy, ahogyan az első cseppek pattanó zaja után egyre sebesebben, egyre zubogóbban kezd ömleni a hólé. A *Patakomban* című négysorosban a „z” hangok szerepe rokon ezzel. Mindenütt megtalálhatók, ám áradást jelezve — „de ha megduzzad hófutás után” — megkettőződnek, mert a szavak is nyújtózkodnak, terebélyesednek, lassítják a ritmust, s az elvesztett ezernyi régi patak egy kis érben torlódik össze, akár az emlékek. Zaklatott lüktetésével az utolsó sor hangélménye azt az érzést kelti, mint amikor a múlt fájdalmaitól izgatott embernek a torkában dobog a szíve, s fülében dobol a vér. Örjítő éjjeli gondolatok zakatolását is idézi, ha egyetlen valóságos patakban „benne zuhog, zúg ezer patakomban.”

Ebben a természetlírában a mennydörgés, az égzengés poétikai feladatot kap. Áprily, általánosan emlegetett „klasszicizmusához” képest meglepően kevés költeményét írta időmértékes versformában. Az *Éjjeli zene* antik metrumokban számol be egy „gyönyörű, éjjeli, dús zivatar” kitöréséről és a nyomában feltámadt vágyról. A disztichonok lüktetése jól szolgálja a vihar félelmetes, ám ugyanakkor lenyűgöző, fenséges voltának érzékeltetését, s éles színekkel festi a megújulás és csodálat élményét. A „z”-k, a „v”-k, az „r”-ek, a „k”-k sokaságából szélzúgás, villámcsapás, záporzuhogás lesz a versben. A mű mégsem tartozik az Áprily-líra igazi felfedezései, költői „találmányai” közé. Allegorikus szemléletmódja miatt kissé részletező a versszerző gondolat előkészítése, s szándékosan romantizált a vágy kifejeződése („ha fa volnék”, „élvezném”, „harsognám”).

Megfontolandó Túros Endre megállapítása, amely szerint a hanghalmozás nem önmagában fejez ki valamit, hanem a szavak értelmével és a verstani elemekkel együtt érvényesül. A hanghatásra épülő versek azonban némileg túljutnak ezeken a kötöttségeken. Szövegüktől természetesen nem vonatkoztatható el a jelentésük, mint az összefüggő, „értelmes” szövegű tartalmat kiiktató, csupán hangeffektusokkal dolgozó avantgárd akusztikus költemények esetében, mégis nagyobb szerepük van a hangzók működésének, mintha hagyományos díszítőelemek, hangutánzásra és hangulatfestésre használatos kellékek lennének csak. A hanghalmozás vizsgálatával Túros Endre feltárta ezt a lehetőséget, kimutatva, hogy „sokkal művészebb”, ha a hangutánzás nem egyszerűen hangutánzó szavak segítségével, hanem hanghalmozással, a „tények festésében” nyilvánul meg. Áprily költészetét tanulmányozva azonban, maguk a művek serkentik a továbbgondolkodást. A versek hangkészlete, a feltűnő hangzószerkezetek számtalanszor befolyásolják a szöveges közlendő értelmezését. Nemcsak színezik, „aláfestik” a poétikai megoldásokat, hanem maguk is aktív részesei azoknak, s nem ritkán a szöveget merőben módosító, új és új vetületet feltáró adalékokat szolgáltatnak, kiegészítve és autonóm üzenetű formálva a líra hálórendszerébe fogott köznyelvi szavak kapcsolódását. A verstani elemek szabályossága, az időmértékes ritmus meghatározhatják a kereteket, de szerencsés esetben nem válnak gátjává az érzékenyebb akusztikus kifejeződésnek, sőt elősegítik azt az alkotás és értelmezés elválaszthatatlan összjátékában.

A mennydörgés hatalmas, robajló hanghatását Áprily a halk szövegben képes visszaadni. Már ennyi is vérbeli költői teljesítmény lenne. De a hangok játékának, összességének — éppen a jelenség pontos felidézése miatt — önmagán túlmutató érvénye van. A szóbeli közlés mögött, érzékeinkre, hallá-

sunkra hagyatkozva újabb vetületre ismerhetünk, a sorok közül kibomló, „titkos” értelemre. Az *első égi szó*, az *Áprilisi hangulat*, a *Júniusi éjszakák*, az *Égzengés*, s a *Csendesülő vihar* mind mesterremekei ennek a tudásnak. Pajkossága és különösen finom, szinte észrevétlen megoldásai miatt fokozott figyelmet érdemel az *Áprilisi hangulat*:

*Egyszerre szólaltak meg, egy napon
(— ó, április csodája, nagy duett —):
A fülemüleszó az ágakon
s a mennydörgés virágzó fák felett.*

Áprily ebben az egyetlen szakaszban két, igencsak ellentétes hangélményt rejtett el, „fülemüleszót” és „mennydörgést”, de nemcsak szó szerint, a megnevezéssel, hanem valódi madárdalt és dörrenést is. A vers — ennek ellenére — harmóniát áraszt, noha eléggé összeférhetetlen szembenállásról lehetne szó. De talán mégsem. Hiszen április van, az áprilisi hangulat sajátossága a játékos keveredés. S nem is az egész vers foglalja magában igazán ezt, hanem a zárójelek közé bújtatott második sor. A fülemüleszattogás mintha azt kiáltaná: „ó, április csodája”, s mintha rádörögne az égzengés basszusa: „nagy duett”. Az egyik fuvolán vagy csengettyűn, a másik fagotton vagy üstdobon szólal meg. Mégsem erőpróba, s nem komoly harc ez. Hangrendi eltérések nagy mértékben nem tapasztalhatók, a magasság-mélység aránya kiegyensúlyozott. Egyszerre, egy napon történik minden, fent a magasban, az „ágakon” és a „virágzó fák felett”. Az időben, térben párhuzamos események inkább összetartoznak, mint elválnának. Bármennyire különböznek is egymástól, mindketten a tavasz hírnökei. Felemás, mégis egységes hangulatot teremtve bolondját járattja velünk április.

A mennydörgés „viselkedését” szinte hangtani szakszerűséggel követhetjük az említett versekben. Az óriási csattanásból dörrenéssé szélesedő, majd mordulássá, dörmögéssé szelídülő égiháború hallatszik a szavakból. A versek „történése” is általában erről beszél. „Meglobbant” — „Dörrent” — „Végigzengett” (*Az első égi szó*), „Földrengető” — „csillapul” — „gördül” — „morajlik” — „elcsendesül” (*Csendesülő vihar*). Az ehhez igazodó gondolatmenet gyakran végződik a halállal való számvetéssel. A vihar elmúlása az élet megszűnésének törvényszerűségével rokon. „Egyet morajlik még s elcsendesül / egy múltó élet vég-akkordjaként.” (*Csöndesülő vihar*), a *Júniusi éjszakák*ban pedig „elcsöndesült szívem egyet se rezdül.” Az *Égzengés* a halott édesanya emlékét idézi a fentről szálló dörgés és az ima mormolásának társításával: „Ha villám csattant, félt s imádkozott — / Remegő hangját mintha hallanám...” A *Csendesülő vihar* a fogalmi közlésen és a természet pontos megfigyeléséből származó ábrázoláson túl akusztikus módon is visszaadja a jelenséget. A vihar csendesülésével a hangzók is csendesülnek, s a vers — az elmúlás-hasonlat hangbeli másaként — valóban a csillapodás „decrescendóját” kottázza.

A költemény hangállománya az eseményleírásnak megfelelően változik. A vihar „hangját” minden sorban halljuk a „g”-k állandó ismétlődésével („Földrengető”, „figyelgetem”, „gördül végső dörgése”, „párolgó erdő-gerinceken”, „égi”, „alig”, „még”, „vég-akkordjaként”). A legerőteljesebb „g”-halmozás a harmadik sorban található, párhuzamban a jelentéssel: „ahogy gördül végső dörgése túl” — a halkuló, távolodó zivatar utolsó döreje, ami, visszaverődve a hegyek magasából, még „morajlik” egyszer, mielőtt elcsendesül

„egy múltó élet vég-akkordjaként.” Az elnyugvó, „meghaló” viharnak hasonlat általi, emberi sorssal történő felruházása Áprilyra valló módon, a szó hangalakján keresztül érvényesül. A vihar végső morajlását egy múltó élet „vég-akkordjaként”, ennek a szónak hördülésszerű, felhorkanó — „g”-„a”-„kk”-„o”-„r”-„gy” / („dj”)-„a”-„ként” — hangzása lopja fülünkbe, mint a haldokló vihar és a haldokló ember egyaránt örökre véget érő, gyengülő hör-gését, zihálását, lélegzetvételét. Egy vihar elmúlása éppoly fájdalmas és szük-ségszerű, mint az emberi életé, s — a maga természetességében — az élet lezárulása sem több, mint a természet törvényeinek beteljesedése. A hang-alak kifejező erejében egyétfonódott elsődleges értelem és jelkép, konkrét valóság és példázat.

Madárhangok is szólnak ebben a költészetben; erdőben, folyóparton, szik-lák és nádasok között élő madarak hangjai. Egy saját mitológiai töredéke a *Vadlúd voltam*, a vándorló, költöző élet monológja, melyben feltűnően sú-lyos szerepe van a „v” hangnak. A hatodik versszak kivételével mindegyik-ben előfordul. Legsűrűbben mindjárt az elején: „Valamikor vadlúd voltam, / vadludakkal vándoroltam.” A vers „fordulópontja” a fel-feltámadó „rég-i vágy” kimondása: „társaimmal útrakelni, / fényt és felhőt úszva szelni.” A költöző-lét vágya sejteti, hogy a „nagy út” előtt álló kész a búcsúzásra. A ha-lál — ebben a felfogásban — csak az emberi életet szünteti meg, nem magát a létezést. Más testben, netán az eredeti ősalakhoz visszatérve, madárformá-ban folytatódik az élet, a néhány évtizedre kölcsön kapott emberlét után. „Majd ha végem itt elérem, / vadlúd-formám visszakerem.” Nem elmúlás, lezárulás így a halál, hanem átváltozás, átalakulás, a véglegesség elérése. A verset át- és átszövik a vágy „v” betűi, a vadlúd-ének hangjai. Az életében helyét nem leelő vándor utolsó költözése ez, a vándormadarak világába. Mire a költemény végére érünk, már tudjuk, itt valóban vadlúd dalolt.

*nézzetek fel majd az égre,
égen úszó vadlúd-ékre,*

*s ezt mondjátok eltűnődve:
újra vadlúd lett belőle,*

*s most ott száll a V-seregben,
hangja szól a fellegekben.*

A *Vadlúd voltam* „v” hangzású szerkesztése számvetés a halállal, az „én” vallomásaként. Nem a „lélekvándorlás tanát” verseli meg, mert egyénített mítoszt teremt. A sorjázó „v”-k által önálló, jelentés-értékű akusztikuma van. Ezért lehet a költöző élet fájdalmát fonikus egységre felfűző hanglira szép megvalósulása.

Az eltávozott társ utáni, a „legkedvesebb asszony” halálát követő üres-ség-érzés teszi a magány versévé a *Csóka-hangok* nyolc sorát. A címmel né-mileg ellentétben, csak egyetlen hangutánzó szó bújjik meg a szövegben. Csó-ka-hangok szólnak azonban a szavak mögül, a „tények festésében”.

*Most már csak a csókák maradtak,
szárguldozó szabadcsapat.
Hallom zaját a nagy zsinatnak
ragyogó őszi ég alatt.*

*Most csak a csóka-raj rikácsol.
Lenn némán áll az árva ház.
Valaki elment a szobákból
s bennük sötétben jár a gýász.*

Fülünket megüti a csattogó „cs”-k egymásutánja („csak a csókák”, „szabad-csapat”, „csak a csóka-raj rikácsol”), az „m”-ek gyakorisága („Most már”, „maradtak”, „Hallom”, „Most”, „némán”, „elment”), s az „r” koncentrált ér-

dessége („raj rikácsol”). Az akusztikailag legkirívóbb sor már első hallásra is a „Most csak a csóka-raj rikácsol”. A szövegben található hanghalmazok mindegyikét magába sűríti. A hangutánzó „rikácsol” még inkább fokozza az akusztikus hatást. De ez még nem a „legfontosabb tények festése”. Csupán a környezet közönye, öntudatlan szabadsága. Még nem halljuk igazán a csóka-hangokat, s nem tudjuk a szomorúság („Most már csak”) tényleges okát. A legsajgóbb tény a megváltoztathatatlan bizonyosság tudása. A legélesebb hangzású sort nem a „cs”-k és az „r”-ek alkotják, hanem az utánuk jövő egyszerű kijelentés. „Lenn némán áll az árva ház.” Az „l”, az „n”, az „m” lágyasága szinte feloldja, eltünteti a mássalhangzókat, hogy az uralkodó „á”-k annál sötétebben, vészjóslobban tűnjenek elő. Az „e” — „é” magas párosát majdnem teljesen elnyomja, elfedi az „a”-k, „á”-k örvénylése. A kerengő, „száguldozó”, vijjogó csóka-csapat hiábavaló vijjogása — „e”-„é”-„á”-„á”-„a”-„á”-„a”-„á” — kegyetlen, fenyegető követelőzése adja a vers tragikumát, a győtrő magány visszhangját. Akárcsak Poe „nevermore”-t ismételtető Holdója, a viszont-nem-látás károgó, félelmetes „sohamár”-jaival.

Erre a hangviszonyra jellemző, hogy nemcsak a természet hangjai, hanem az eredeti jelentésüket régen elvesztett, elfeledett nevek hangzása is kiválthat költői gondolatokat. Az elnevezések, megnevezések hangalakból kiinduló „második jelentését” legszebben talán Kosztolányi fejtette meg *Ilona* című versében. Áprily hasonló vállalkozásai mégsem maradnak el mögötte. Már első kötetében, a *Falusi elégia* lapjain egész ciklust szentel a *Nevek*-nek, háborúban elpusztult barátait búcsúztatva és megörökítve különös hangulatú költeményekben. *Tavaszi házsongárdi temetőben* című versét Apáczai Csere János feleségének sírját felkeresve, a fejfára vésett betűket böngészve írja Aletta van der Maet nevére, mivel „nagyon dalolt a név zenéje bennem”. A *Jelentés a völgyből* újabb „névfejtésekkel” bővíti a költő életművében kezdettől meglévő hangpoézist. A Római örvonalon ciklusához híven, latin szavak és női nevek — *Amphitheatrum*, *Lunula*, *Aquincumi strófa*, valamint *Aelia Sabina*, *Gaia Valeria Nonia* — ihlették meg kiejtésük hangulatával. A *Lunula*, a sarló alakú ékkő „holdacska” jelentése és a szó lágy hangalakja kérdések sorát indítja benne. A sutgó ejtéshez híven a Hold is „halk úrnő-jévé” lesz az éjszakának. A cirkusz nézőterének legelőkelőbb ülőhelyébe vajt *Gaia Valeria Nonia* feliratból kegyetlen, férfi-lelkű asszonyra következtet, s újabb hanghatásokat társít hozzá: a gladiátorok halálától felhevült, vérszomjas tömeg ordítását, melybe halált követelő női hang hasít: „Ha üvöltött körül a férfi-had, / belesüvöltöttél szilaj zajába”. Az elhagyott *Amphitheatrum* kövei még némaságukban is a gyilkos tombolások hangjait őrzik, *zúg, bög, hörög* köztük minden. „Itt néma most a kő, szikkadt a rög. / De hogyha csendet érzéklő füled / megejti a káprázó révület: / nép zúg, vad bög, gladiátor hörög.” *Aelia Sabina* neve két versét is inspirálja. Sírkövön talált név, amely jelzi, hogy viselője huszonöt évet élt fiatalasszony volt. Csupán a név zenéje alapján azonban sorsról, eleven alakról fest portrét Áprily, mintha személyes ismerőse lett volna. *Aelia* kedves, „daloló neve” rokonszenves, daloló leány emléket kelti életre, akinek tragédiáját, a korai halált el nem múló, kétezer éve zengő éneke győzi le. A kései utód gondolatait mégis a halálhoz viszi közelebb: „s a hangod hozzám úgy szól, mintha hina.” Emléket állít a lánynak — „A kő beszél” —, de az alakot a név hangzása határozza meg. Ha nem dalolhat, dalol helyette a neve. „Daloljon régi daloló neved / most verssoromban, *Aelia Sabina*.” Ezt a végzetes dallamot, a kettétört fia-

talság siratóéneket, jajszavát hallja az *Aquincumi strófában*, a megújuló természet zsongásában is: „A tavasz Romvárosba visszatért, / fülemüle dalol zokogva, ríva. / Nem a te dalod sír az életért, / fiatalon halt Aelia Sabina?”

Túros Endre az impresszionista vonások közé iktatja az életmű zeneiségét a hanghatást jelölő szavak nagy száma, s a hangszerek gyakorisága miatt is: „síró tibia, bűgő trombita, lepattant húrú hegedű, bús tilinkó”. (24) Sóni Pál hivatkozásaiban „természeti jelenségek s egyszerű rusztikus eszközök” változnak hangszerekké: a hímpirók hangja „alhangú fuvola”, a szél „óriás búdoromb”, a kolomp „xilophon-hangú”, a szarvas ködbe hördül, „mint az orgona”. (25) Még tanulságosabb felfedezés azonban, hogy a zenére, muzsikára vonatkozó kifejezések szintén sűrűn bukkannak fel a kötetekben. (Túros Endre: „a rím hangpatak, a halál nagyon zenél, zengő költemény”, (26) Sóni Pál további példái: a szélfútta jegenyefán „zengő csudát zenél / hétezerhétszáz hetvenhét levél”, „tollászcodik a zengő-szárnyú nap”, „A szürkülletben fájva pengett / a sarjúról egy halk kasza”, „a fákra egyre csendesebben / rivallt alá a mély felhőtörök”, „tavaszi záporok zenéje / dalol az ablakunk alatt”, „s a mámoros fedél-csatorna / tovább zubog, tovább zenél”, „s mintha a róna / kedve dalolna, / úgy muzsikál, muzsikál a kolomp”, „piros rohamra harsonáznak / szívem fölött a sugarak”, „Zeng a csatorna / zeng a hegy orma, / s zeng — ugye zeng, ugye zeng a szived?” (27). S megkockáztathatjuk, továbbgondolva a tanulmányok megállapításait, hogy a mindent átható zeneiség, e líra hangzásvilága, hangzó-volta szorosan kapcsolódik a szemlélet halálra-irányultságával. Talán ott zenél legszebben, ahol a halál közelében jár. Még akkor is, ha a zeneiség „mint non-zaj, mint *dal*: mint az ember vitalitásának és élni akarásának kifejezése lesz fontossá”. (28) Valóban: a dal non-zaját, a hangzó világot félti, a hangok továbbélésének titkát kutatja a *Nem mondhatom már*. De a mindent megsemmisítő „tirannus törvény” tudatában keresi a választ: „Hová lesznek a ritmusok, zenék?” S a messzi jövő olvasója is döbbenetesen kérdezheti: „Bennem mi zenél?”

Az akusztikus szempont új színnel gazdagítja az *Intés kutyámnak* értelmezését. Az alliteráló „f” hang nemegyszer erősíti, még jobban kiemeli az antonim értékű szavakkal kifejezett ellentétet, többek közt a fekete-fehér szembenállását. (29) „Fekete vagy s itt állsz fehéren / a februári fagy derében”. Nemcsak a februári fagy fújó hidegét árasztják ezek a sorok. A kutya fekete szőrzettel borított testének és a rárakódott dér fehérségének kontrasztjában megvillan élet és halál ellentéte is. A jó halál, a természetes halál önkéntelen előrajza valósul meg a nyitó helyzetképben. Az élethez tartozó halál eszméje keretezi az ellentétes minőségek együttes felmutatását.

Halál és zene, nemlét és zeneiség kezdettől szorosan összetartoznak Áprily lírájában. Első kötetének *Ajánlásában* az ajándékba hozott „szíromtalan csokrot” ott köti, „hol a halál nagyon zenél”. A költemény kései párja, a *Tarkul a völgy* szakaszaiban már nem bukkán föl szó szerint a „zene”. A sorok mögött bujkál, a szavak hangzóiban, a szókezdő és szóbelseji alliterációk működésében. Hanghalmozások és motívumok, hangzásvilág és költői tematika, akusztikus élmény és halál szemlélet szerves egységet alkot a versben.

Tarkul a völgy

*A nyár heves volt. Ilyenkor korán
tarkul a fák és bokrok zöld világa.
Sárga s piros. A kőbányák során
foltokban int egy bokros fal lilája.*

*De kinek hozzak lomb-csokrot, kinek?
Hadd jöjjön viharszél, amely lerázza.
Pusztuljanak a tarka szép színek.
Heves nyár volt. Eltört a karcsu váza.*

Szembetűnő a „k”, az „r” és az „o” hangzók egymásmellettsége, minden változtatban létrejövő kapcsolódása. A „k-o”, „o-k” társításától — Ilyenkor, korán, bokrok, bokros, csokrot — az „r-k”, „k-r” együttesen keresztül — tarkul, bokrok, bokros, csokrot, tarka — „o-r”, „r-o” leggyakoribb példájáig: Ilyenkor, korán, bokrok, piros során, bokros, csokrot. A támadó jellegű, nyers, erőteljes „r”-ek, a kattogó „k”-k sokasága, az „o”-k monoton fegyelme (további esetek: volt, foltokban, lomb) különös hangulatot kölcsönöz a szövegnek. Pedig a némaság verse is lehetne a költemény, mivel alapvetően nominális ábrázolás, az állandóság érzetét keltő, rövid kijelentések, csendes, foltszerű technika jellemzi. A kevés ige csak történést vagy mozzanatos cselekvést jelöl, s kétszer is hangsúlyosan koppan a múlt idő „volt”-ja. Hervadó, őszi vidékek járunk, sárga, piros, lila színekkel búcsúzó természetben. Ősz van a versben, szépségében is fájdalommal őszi. Fák, bokrok növény-sorsát, a mindig visszatérő lehullás szomorúságát érzékelteti a vers. Nem a lassú pusztulást panaszolja, hiszen még siettetné is azt. „Pusztuljanak a tarka szép színek.” Az őszi táj látványát azonban viszonyítva, valamihez képest festi. Világának valódi, belső tere légüres tér. Lélektani atmoszférája a kínzó üresség. Az ellobbant nyár hiánya. Az Ajánlás évszaka is az őszi, de akkor érdemes volt még csokrot kötni, „piros bogó, piros levél” ajándékát virág helyett átnyújtani. Volt kinek. A „karcsú váza”, mely a Tarkul a völgy idejére „eltört” már, a társul választott kedvesre utal, két ember összetartozására: „S most add a lelked: karcsu váza, / mely örzi még a nyár borát — / s a hervadás vörös varázsa / most ráborítja bíborát.” A borongós költői képek és hangulatok szinte nem is tudatosítják bennünk, hogy mindkét költemény esetében szerelmes verset olvasunk. A szerelem is „őszi élmény” itt, az elmúlás árnyéka vetül rá. Akárcsak Ady költészetében, szerelem és halál találkozásának, e megdöbbenően „modern” életérzésnek lehetünk tanúi. A bocsánatkéréssel kezdődő szerelmi vallomás („Ne haragudj”) „halálzenévé” válik a végzet feledhetetlen, állandó jelenlétével. Az enyészet birodalmában csupán a lélek „karcsu vázája” védi a törékeny életet, „örzi még a nyár borát”. A lélekazonosság legyőzhette a halálfélelmet, de a pusztulást nem kerülhette el. Hiába tarkul a völgy, izzik az őszi, ha „Eltört a karcsu váza”, ha virágot hozni nincs többé kinek.

A „k”-k, az „o”-k, az „r”-ek halmozása mintha a lélek védekező támadásai volnának a külvilág kegyetlensége ellen. „K-r-o”-kat pergetve sárga és piros leveleket sodor a szél. Avarzörgés neszeit halljuk a második szakasz „z”-„sz”-jeiben (hozzak, viharszél, lerázza, pusztuljanak, szép színek, váza). Nem lehet véletlen, hogy a kötetekben elszórtan fellelhető, de annál jelentősebb Áprily-motívum, a fal képzete felmerül a versben. Már csak azért sem, mert a költő is utólag, a tisztázott kézíraton „javította bele” a negyedik sorba. Az eredeti „foltokban int a fagyallomb lilája” helyett „foltokban int egy bokros fal lilája” lett a végső megoldás (30). A szemlélet egységének fenntartása követelte a módosítást. A szövegből kiritt a „fagyallomb” konkrét megnevezése, mivel nem a növények egyedisége, hanem a növényzet összessége, a fonnyadás ténye határozza meg a jelent. A „fák és bokrok” általános érvényű „zöld világa” esetlegessé változtatná a „fagyallomb” kiemelését, amely egyébként is elrajzolná a képet. Pedig a tájleíró első sorban színekben érzékeli a világot, zöld, sárga, piros és lila foltokat, „tarka szép színek”-et láttat. Még a „kinek” torokszorító kérdése is „lomb-csokrot” említ csupán. S a színek pontos felsorolásával érzékletesebb,

szemléletesebb, átélhetőbb lesz a sóhaj keserősége: „Pusztuljanak a tarka szép színek.” Az elmosódó, pasztell világban színes fallá alakul egy bokor lombozata, szinte börtönként zárva a teret a „kőbányák során”. A *fal* motívuma most sem csak rabságot, fogoly-érzést idéz, hanem védettséget, otthonosságot is teremt. Máskor is barátságos „enyhely”-ként tűnik elő a kötetben, mint a *Néma kőbánya* „Vén sziklafal”-a. Élő, színgazdag fal ez, a természet csodája. Ismerősként üdvözli, hívja a szemlélőt, „foltokban int” felé. A társ nélkül maradt embert falként veszi körül a magány. Falként emelkednek a vers sorai is. A hasonló elemek ismétlődése mint a szerkezet pillérei, támfalai tartják a szöveget.

A hanghalmozás „k”-„r”-„o”-„z”-„sz” előfordulásain túl — a mai repetitív költészetre emlékeztetőn — egész versmondatok, nyelvi panelek törnek fel újra a szövegben. „A nyár heves volt” kijelentése némi átrendeződéssel „Heves nyár volt” formájában tér vissza az utolsó sorban. A „tarkul” ige melléknévként, „tarka” alakjában ismétlődik. A „bokrok zöld világa” nemcsak a „bokros fal lilája” szemléletével rokon, hanem a „lomb-csokrot” részlegességével is. Az „int” mozzanata erőteljes mozgással, mint „lerázza” bukkán fel megint. A tárgyilagos megállapítástól az elfogult, szenvedélyes megfogalmazás irányába tolódik a vers („A nyár heves volt” — „Heves nyár volt”), a szelídségből a számonkérő kimondásig, az elfojtott szenvedésből a jóvátehetetlen tragédia tudatosításáig. „Eltört a karcsu váza.”

Hanghalmozásokban bővelkedő, repetitív szerkesztést alkalmazó; zeneisége és halálszemlélete, szerelem és halál ötvöződése, fal-motívuma és színgazdasága következtében új érzékenységű, huszadik századi „öregkori” lírát hagyományoz ránk ez a kötet. A *Jelentés a völgyből* Áprily korszerű „őszikeinek” foglalata. Szentgyörgypusztja völgye az Arany János-i Margitszi-gezt ihlető és megtartó erejét tudta adni a végső nyugalmat kereső költőnek.

JEGYZETEK

23. Sóni Pál: Írói arcélek. Bukarest. 1981. 10.
24. Túros Endre: i. m. 177—178.
25. Sóni Pál: Írói arcélek. Bukarest. 1981. 15.
26. Túros Endre: i. m. 178.
27. Sóni Pál: Írói arcélek. Bukarest. 1981. 15.
28. Ua. 19.
29. Túros Endre: i. m. 171.
30. Áprily Lajos versei. 1905—1967. PIM Kézirattára. V. 4142/566/541.

A tanulmány egy monográfia fejezete, mely az MTA—Soros Alapítvány támogatásával készül.

FINTA JÓZSEF

A hagyománytisztelet erkölcsse és értelme

Valóság és öröm, hogy az építészet vagy inkább az épített emberi környezet minden akciója — lett legyen az tartalmi-funkcionális avagy vizuális-esztétikai természetű — elszámolási kötelezettséggel járó cselekedet lett a társadalom egészét előtt, számonkérhetősége jogát lebontva a kisebb közösségek és csoportok effajta jussán az egyes állampolgárokig.

A hagyománytisztelet témáját, lényegét feltárni, egzaktálni szinte lehetetlen — odáig is nehéz eljutni, hogy fogalmi gyökerezettségét értelmezzük, hogy hagyományaink természetét leltározzuk és feltárjuk, hogy tiszteletünk TÁRGYA megvilágosodjon előttünk. Miféle fogódzókat kereshetünk épített múltunkban — történeti vagy kulturális kapcsolatúakat-e, európaiságunkat-közép-európaiságunkat illusztrálókat vagy őseredetünk misztiko-romantikus sáman-ideáit előcsalogatókat, életformák „ruháiként” értelmezhetőket, nemzeti karaktert képletezőket és idealizálókat, tudományos érvelésekkel objektivizálhatókat, használati tartalmúakat vagy esztétikai alapon értékelhetőket, népieseket és urbánusokat, életünkbe és mozgásainkba máig is beépülőket, vagy csupán áttételes tanulással szolgálókat, múzeumokba való fragmentumokat avagy tárgyi környezetünk szervült részeit; — mi hát az a HAGYOMÁNY, amely tiszteletünk koszorúját megérdemli?! S mindehhez még bátorsággal hozzátehető, hogy a tisztelet mindenkor szelektív, s szelekciója (mint minden szelekció) erkölcsi összetevőkkel is rendelkezik, s hogy a hagyománytisztelet mindenkori „startállapota” a jelen VÉLEMÉNYE múltrol, értékről; — bizony, bárminémű tanulással nehezen fogalmazható meg e tárgyban.

Hagyománytiszteletünk megalapozottabb s objektívebb értékítéletű lehetne, ha építészeti jelenünkről alkotott véleményünk nem volna oly kontúrozatlan, oly sok ellentmondással teli, szubjektív indulatokkal fűtött, alig tendálható, eredőnélküli.

Egy társadalmi és gazdasági gondokkal küszködő ország, nem is oly rég hátrahagyott néhány nehéz éven-évtizedén át tendenciózusan sorvasztott, s megélt történelme alatt szinte mindenkor manipulált nemzettudatú — tehát nagyon is instabil öntudatú — nép szociális életforma-irritációi közepette, a tudományos-technikai fejlettség labilis jelenű s jövőjű állapotában vizuális-esztétikai alapon, ízlés-alapon is nagyon jól befolyásolható. Az építészeti kritika, az építészetelmélet jelenidejű megnyilatkozásaiban ez az akarva-akaratlanul manipuláló szándék nagyon is megvan — azok a törekvések, amelyek az építészet valóságos tartalmi-funkcionális talányait a formafeladványok meglehetősen szubjektív és szublimált esztétikai „mázával” szándékoznak befedni, s tudomány-álcázatú analízisük e felszíni hártya redőzeteinek szemrevételezésére terjed ki csupán — még jó szándékuk mellett is erkölcsi fogyatékos cselekedeteknek minősíthetők. Megannyi félrevezető nyilatkozásuk, manipulatív szövetkezésük a tömegkommunikáció „higabb” területeivel alapvetően egzisiz-

tenciális, öneladó habitusú. Persze nem csupán hazánkban, de világszerte így van ez, ahol a kritika „áru” szerepe érvényesül. Nem véletlen, hogy e megnyilatkozások zöme az épített tér lényegi tartalmát, belső mozgási tendenciáit, életindukcióit, környezeti inspirációit, egész hatásmechanizmusát nem analizálják, értékmérő „rendszerükbe” bele nem fogják, mert ezek az értékek objektívizálhatók, mérhetők, visszakerdezhetők lennének, s a velük való foglalkozás némi szakértelmet is igényelne.

E manipuláció azért káros, mert éppen egy olyan nemes érzéssel él vissza, mint a hagyománytisztelet, s érvei között a félreértékelt, félreértelmezett hagyományok első helyre klasszifikálódnak.

Nem ismerem olyan kort — sem történeti, sem művészettörténeti értelemben —, amely megélt életformáinak, társadalmi-gazdasági-politikai körülményeinek, civilizációs és kultúrszintjének, technizáltságának, materializált és gondolati szabadságvágyainak kifejezésére gúzsba kötötte volna önmagát a túlzó „hagyománytisztelet”, az „illeszkedés” negative is értelmezhető kényszerképzetével. A „jelmezserű” hagyománytisztelet (mondjuk inkább: hagyományutánzás) unkreatív cselekedetekbe torkollik, s eklektikus habitusú ideológiákat gerjeszt. Az „illeszkedés” gesztusa lehet értékelismerő és értékrementő jellemű, de lehet kameleontermészetű, mondanivaló nélküli, tehát tehetségtelen, s ekként erkölcstelen is. Mindama építészeti akció, amely — éppen a hagyományok tiszteletére, az illeszkedés igényére is hivatkozóan — nem érdemli, nem meríti ki a *tett* fogalmát, nem formál véleményt korról, helyről, funkcióról, nem indukál környezetében s önmagában új mozgásokat, nem sugároz ki magából új — eddig nem ismert — „jeleket”, látszólagos hagyománytisztelete ellenére sem építéset.

Nézzék el indulatomat, amely „ellenindulatokra” felel. A kitűnő szobrász a képernyő nagy nyilvánossága előtt dobja szemétre — lenyűgözően bátor, s felháborítóan felelőtlen reklámgesztussal — a század 70-80 évének *minden* építészeti termékét. A magasan pozicionált városszépítő vezér nem kevesebb szubjektívizmussal cselekszi ugyanezt a magyar építészet 40 évével; a kiváló és nagyhírű építész a „modernizmus” legmarkánsabb mozgalmát vágja arcul kesztyűjével — hazugnak nevezve azt; a TV jelképpé címeresedő, nagy népszerűségű műsorvezetője — eredendően dicséretes jó szándékkal, de akaratlanul is intrikus és tendenciózus felhanggal — sulykolja bele nézőibe — mondhatni, egy egész ámuló-bámuló országba — a „*minden régi szép — minden új elvetélt és hamis*” kétes értékű jelszavát; műítészek és építészek kicsiny, de jól szervezett s a divat napi mozgásaira igencsak érzékeny, taktikus jellemű csoportja — a tömegkommunikáció reklámérzékenységét felhasználva — gerjeszt lincshangulatot a „modern” mozgalom minden múltbéli, s jelenkori megnyilvánulásával szemben, s egzisztál mindebből egyre jobban...

A „nosztalgiaórá”, a „régiszip” reneszánszának társadalmi gyökereiről, életforma-tartalmi eredetmélvségeiről csak sejtéseim vannak; s elég sajnálatos, hogy a társadalomtudományok, a szociológiai kutatások sem siettek e tárgyban az elméleti és gyakorlati építészet segítségére. Nem kétséges, hogy világszerte — s ekként és természetesen Magyarországon is — törvényszerű inspirálója lett e hangulatnak, eme ízlésbeli „visszacsatolásnak” a századközep által megszült szériaépítészet, a már egyszerűen puristának sem aposztrofálható, lélektelen sivárságúvá, antihumánussá vulgarizálódó épített környezet, ez az esztétikai alapon, effajta igényességgel meg sem közelíthető térstruktúra,

ez az információs jeltartalmát, jelsugárzó képességét konzekvensen nullán tartó képződmény (amelynek létrejötte persze, nagyon is objektív történelmi-társadalmi-gazdasági mozgások eredményeként, s nem elvont építészeti szándékokkal értelmezhető). Az sem vitatható, hogy a 20-as, 30-as évek építészeti mozgalmainak az épített emberi környezet egészét tudományosan alapon átformálni kívánó, azt szociális jellemű „hevületében” szinte falanszterizáló gesztusai — bár létrejöttek pillanatában érzelmi-esztétikai tartalommal is rendelkeztek, s a kor művészeti irányzataival testvériesülve fejtették ki hatásukat — teoretice előkészítették a „szériamodern” háború utáni, esztétikai szempontból pusztítónak is nevezhető „diadalútját”. Ám elhanyagolni, elfelejteni azt, ami az ún. „új építészet” törvényeiben ma is érvényesíthető érték, s egy laza erkölcsű szelekcióval eliminálni tanaiból mindazon kritikai igazságokat, amelyek az újlag divatba hozott — vagy hivatkozott — építészeti formák mögött meghúzódó valahai tartalomra vonatkoztak, elfelejteni pl. a BAUHAUS azon törekvéseinek morális és esztétikai igazságát, amelyek egy egységes szépségeszméjű s a kor tudományos-technikai ideáljaival szervülő tárgyi világ megalkotására is aktivizálódtak, annyit jelent, mint tagadni magát a fejlődést, tagadni azt, hogy az építészet csupán csak egy adott kor általános és elfogadott technikai szintjén válhat KORSZERŰ ÉRTÉKKÉ. A kritikusi és tömegkommunikációs feledékenység betegesen tendenciózus a század egész építészetével szemben, de nagyon elnéző azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek — esztétikai tartalmukat illetően — a polgári vitrinek NIPP-garnitúráinak szintjére vulgarizálnak építészeti formákat.

A hagyománytisztelet tárgyi megnyilatkozásai lehetnek történelmi tartalommal telítettek, egy környezetesztétikai analízis eredményei, nemzeti tudatformáló törekvésektől indíttatottak, tehát valamiféle állásfoglalást kifejezőek; de lehetnek látszólagosak, felszínesek is, egy gondolati sivárság, egy tartalmatlanság, egy divatpanel szószólói is. Az építészeti környezet legnagyobb elsődleges értékű tárgyai, azaz az épületek, építmények esetében hamarabb lepleződik a csalfaság, mint a környezet másodlagos — mondjuk — berendezési tárgyainak területén. Az újragyártott, újraöntött, s egyre nagyobb mennyiségben „forgalmazott” — városaink belső tereit újraeklektizáló kandeláberek, lámpakonzolok, díszrácsok, padok, posta- és szemetesládák, portálok és hirdetőalkalmosságok, utcatáblák és cégérek „bizsutériája” cizelláltságával, mustrálhatóságával, romantikus jeltartalmával s érzelmi visszacsatolásával a már tudatunkban átképletezett, absztrahálódott ún. „boldog békeidők” felé többirányúan is veszedelmes, mert becsületes, szépmentő, értékóvó gesztusai mögött az a gondolat, az a ráutaló magatartás húzódik meg, hogy jelenkorunk tárgyalkotó tudománya *nem képes* esztétikai jeleket is hordozó és sugárzó, érzelmeket is felébresztő berendezésekkel a kor valódi formaideáljával is közösködni tudó, a technika, a tudomány mai fejlettségi szintjét is képviselő tárgyakkal (kicsikkel és nagyokkal) benépesíteni a mai ember életkörnyezetét. A csodálatosan formatervezett gépkocsik, a műszerszerű, szuperindustrialista tévé-rádió-videó szekrények, az egyre ízlésesebbé formálható, s igencsak gépszerűen szép háztartási berendezések, s a képernyőről nap mint nap megcsodált gyönyörű testű rakéták, repülőgépek formái, az elektromikroszkópok által felfedezett és élénk tárt sejtvilág esztétikai élményeket is gerjesztő mikrostruktúráinak napi emésztése mellett egyre képtelenebb anakronizmussal gyakorolja újdonsült uralmát a másodlagosan, harmadlagosan eklektikus habitusú cizelláció, a „régiszerű” példája.

Hogy e tárgyiasult tudathasadás, e negédes-romantizáló tárgykultúra, ez olykor hatásigilag is támogatott HUMMEL-gondolatiság mögött miféle társadalmi mozgások rejtőznek, talaját mi komposztálja — erre talán a társadalomtudományok adhatnak némi feleletet, az építészek semmiképp. Nem tehetik, már csak azért sem, mert a tudathasadás bennük is létrejött, mert az általuk is csodált szuperteknikát kívülről ugyan emésztgetik, használni azonban (mert az építőiparból — itthon legalábbis — teljességgel kirekedt) nem képesek; s mert érzelmi azonosulásuk a múlt formáival igencsak ellentmondásos, most éppen az értékfelismerés és értékmentés irányából az újrafelhasználás, a másolás felé tendál.

Amennyiben az ILLESZKEDÉS mozdulata, a hagyománytisztelet egy értékmentési s értékbemutatósi hajlam, egy alkotási-újraalkotási szándék által inspiráltak, ha a cselekvő kreatív készséggel van megáldva, s ily módon építi fel, építi bele műveit egy adott környezetbe annak materiális (materializálódott, s objektív értékelemzések szűrőjén átvezetett) tartalmi-érzelmi elemeiből, ha a kontaktáló hajlam nem szolgálalkú, s örökségmentő póza mögött nem egy gondolati üresség, egy saját korával szembeni értetlenség búvik meg, ha gesztusa nem egzisztenciális indíttatású vagy a napi divat által szült lendület, ha a hagyománytisztelet a jelen — most élt — korunk érdekébe szegődik, s nem perel mai társadalmi-gazdasági s főként (és egyszerűbben) életforma-igazságokkal, ha nem versenyezni, hanem együttélni kíván tudománnyal, technikával — nos, ekként, így a hagyománytisztelet az építészet *lényege* lehet, akkor van erkölce és értelme.

KLEIN RUDOLF

Entrópia és építészet

Az építészetre számtalan műszaki-technológiai, gazdasági, jogi és ökológiai meghatározó mellett legtöbbször hatással van valamilyen szellemi determináns, burkolt vagy explicit ideológia, amely rendszerint a korszellem, illetve világnézet származéka, mint pl. a klasszikus görög építészet esetében a platóni filozófia, a gótika esetében a tomizmus stb., stb. Ez alól még az elméletet elvető építészeti irányzatok (pragmatizmus, minimál építészet) sem képezhetnek kivételt, mert az ideológia elvetése is voltaképpen ideológia, csak negatív előjellel.

Jelen tanulmányunkban egy nemrég felbukkant új világnézetjelölt,¹ az entrópia jelenségéből levezetett „filozófia” lehetséges építészeti kisugárzását taglaljuk.

Függetlenül attól, hogy a világnézetváltást a hegeli tézis-antitézis-szintézis mechanizmussal, vagy pedig a kuhni paradigmaváltással modellezzük-e, mindenféleképpen az ipari társadalomból, annak világnézetéből, és a modern építészet ideológiájából kell kiindulnunk, hogy az elkövetkező kor lehetséges építészetére fényt deríthessünk.²

Korunk világnézetét többek között Francis Bacon, René Descartes, John Locke, Adam Smith, Herbert Spencer stb. alapozták meg, miszerint a történe-

lem, az ókori görögök és Oswald Spengler felfogásától eltérően, nem ciklikusan változik, hanem jobbra egyenes vonalú fejlődést, előrehaladást mutat. E haladást pedig rendszerint kiegyenlítik a műszaki-technológiai ismeretek és anyagi javak felhalmozásának mértékével. A humán vonatkozások gyakran figyelmen kívül maradnak, mert hallgatólagosan abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a fejlettebb alapok gazdagabb fölépítményt hoznak magukkal, azaz, hogy az anyagi jólétet egyfajta általános boldogulás követi. Ez természetesen nem szükségszerű, és sokszor a fordítottjának vagyunk tanúi.³

Az elmondottakból az világlik ki, hogy mivel a haladást hirdető elképzelés a civilizáció egyes szempontjait részesítette előnyben másokkal szemben, nem tartható általános érvényűnek. Sőt, ha csupán csak az anyagi fejlődést szemléljük, akkor is problematikus az általános haladást feltételező nézet, mert nem lévén egy pozitív utópia mint vonatkoztatási pont, nem állíthatjuk biztosan, hogy előre megyünk és nem hátra.⁴ Ennek alapján a hegeli felfelé ívelő vonal, a haladás éppúgy tartható tetszőlegesnek, mint a bibliából kivilágó romlás, amely a paradicsomból való kiűzetéssel vette kezdetét, és az utolsó ítélettel ér majd véget. Ezzel analóg módon megkérdőjelezhető az az állítás, miszerint az építészettörténet előrehaladt a gótikus székesegyházak korától a high-tech építészet idejéig. Műszaki paramétereit tekintve az építészet sosem volt olyan tökéletes, mint ma. A fűtés, hűtés, szellőztetés technikája állandóan tökéletesedik, a szerkezet mind nagyobb feladatok elvégzésére képes, de a gótikát jellemző építészeti totalitás nem ismétlődött meg, a barokk gazdagsága sem látott többé napvilágot. A rohamos műszaki fejlődés pedig az építészetben is számtalan nem kívánatos és előre meg nem látott következménnyel járt, amiről az utóbbi időben felfedezett kancerogén és más, egészségre gyakorolt igen káros hatás tanúskodik.⁵

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a haladás paradigmája az építészettörténetben is, akár a civilizációk fejlődésében, csak korlátozottan, bizonyos jól körülhatárolható szakaszban érvényes, a történelem egészét tekintve pedig az entrópia törvénye érvényesül.

Az entrópia törvénye szerint, amikor az energia egyik alakból a másikba vált, „bizonyos büntetést kell fizetni”, azaz lecsökken a jövőben felhasználható összenergia, amellyel majd később valamilyen munkát el lehetne végezni. Természetesen, az entrópia törvénye nemcsak az energiára, hanem a többi természeti kincsre is vonatkozik. Ha az entrópiát egy helyen le akarjuk csökkenteni, azt csak a környezet rovására tehetjük meg. Ebből következően ha egy helyen rendszert akarunk fenntartani, azt csak a más helyen való rendetlenség árán tehetjük.⁶ Mivel pedig ma haladáson a bonyolult rendszerek rohamos fejlődését és terjedését értjük, az elől álló globális rendetlenség következtében az ipari társadalom paradigmája az emberiséget inkább hátra viszi, mint előre — legalábbis az entrópia tanítása alapján, aminek helyességéről itt nem értekezünk. Ez azt jelenti az építészetben is, hogy minél összetettebb rendszert építünk, annál nagyobb lesz a rendetlenség globális értelemben. Ha pl. egy százemeletes felhőkarcolót építünk, amelyben húsz felvonó üzemel, mesterséges szellőztetés, világítás, bonyolult légkondicionálás a meleg nyári hónapokban, azt csak óriási áldozatok árán tudjuk megvalósítani, tömredék nyersanyagot — fémeket, gumit, műanyagokat, üveget — és rengeteg energiát kell elpazarolnunk egy ilyen rendszer fenntartására, ami jelentős környezetszennyeződést idéz elő, akár a melléktermékeket, akár pedig az elvesztő energiát véve figyelembe.

A fentiekből következően a hagyományos gazdaságtan paradigmája, amely az állandó és határtalan anyagi fejlődésen alapszik, ellentmond az entrópia törvénye nyomán a Föld mint égitest lehetőségeinek, mert az a nyersanyagokat tekintve majdnem teljesen zárt rendszer, a becsapódó meteoritokat leszámítva, energetikai szempontból is viszonylag zárt, ha figyelembe vesszük a mai energiafogyasztás ütemét, amely messze meghaladja a Naptól beérkező és jelenleg hasznosítható energiamentiséget. A klasszikus ökonómia a befektetett munka (intellektuális, manuális, gépi munka), anyag- és energiaráfordítás alapján értékeli, és eszerint az emberiség gazdagsága állandóan növekszik. Figyelmen kívül marad azonban a természeti kincsek állandó csökkenése, és így a szaldó állandóan pozitív, még akkor is, ha már az emberiség egy ökológiai katasztrófa felé tart. Más szóval: a mai gazdaságtan csak a technológiának nevezett nagy gépezet által megmozgatott anyag-energiamentiséggel számol, és nem veszi figyelembe a jövő számára kihasználhatatlanná váló mennyiségeket. Így nem nehéz megjósolni, hogy a tartalékok csökkenésével megváltozik majd az ipari társadalom paradigmája is.

Ez az építészetben is változásokat hoz majd. Századunk építészetének egyik legfontosabb jellemzője az iparosítás, a sorozatgyártás. Mellesleg szólva, az ipari gondolkodásmód sehol sem okozott olyan nagy károkat, mint az építészetben. A sorozatban gyártott gépkocsi ugyanis, átlagos igényeket véve figyelembe, nem sokkal rosszabb, mint a kézzel előállított, de mindenféleképpen lényegesen olcsóbb. Az építészetben viszont az előre gyártás lényeges minőségi romláshoz vezet emberi és technikai vonatkozásokban is.⁷ Olyan szerkezeteket hozott magával, amelyek nagy nyersanyag- és energiaráfordítást igényelnek mind beépítésükkor, mind pedig fenntartásuk alkalmával. A panelházak rengeteg mennyiségű betonvasat emésztettek fel, ami nemcsak a tartalékok szegényedését jelenti, hanem súlyos egészségügyi következményeket von maga után. Az előre gyártott épületek komoly épületfizikai elégtelenségeket mutatnak. A kúszó- és csúszószaluvál épült házak csak látszólag jobbak, de lényegében még előnytelenebbek, mert amellett, hogy nagy energia- és nyersanyag-ráfordítást igényelnek, nem lehet tőlük megszabadulni, legalábbis ésszerű energiaráfordítás mellett, más szóval: nem lehet őket úgy felrobbantani, mint a paneles lakótelepeket, hogy kártyavár módjára dőljenek össze, hanem igen bonyolult módon fel kell őket „szeletelni”. Az ipari gondolkozást az építészetben valószínűleg felváltja majd egy olyan hozzáállás, amely a hangsúlyt nem az élőmunka lecsökkentésére fordítja elsősorban, hanem egyrészt főleg az egészségügyi szempontokból indul ki, másrészt pedig olyan építőanyagokat alkalmaz majd, amelyek a természetben megújulnak, és végül energiagazdasági szempontból előnyösek. Valószínű, hogy a miesi csillogó high tech és a corbusieri brutalista anyagokat felváltják majd a természetes, meleg építőanyagok. Várható, hogy az épületanyag megválasztása kihat majd a szerkezetekre és az építészeti forma alakulására is. Ez első pillantásra kellemtelen következményekkel járhat, mivel megkötéseket hoz magával, mert a vasbeton és acélszerkezetek nyújtotta nagy szabadságról — legalábbis lakóépületek esetében — le kell majd mondani, és a tervező be kell, hogy érje a kisebb hordképességű természetes anyagok szerényebb lehetőségeivel. Nem biztos azonban, hogy ez káros következményekkel jár majd az architektúra szempontjából. Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényt, hogy az építészettörténet nagy pillanataiban (klasszikus görög építészet, gótika, barokk) viszonylag szigorú játékszabályok (legalábbis mai szemmel nézve) voltak ér-

vényben, amelyek egy része szellemi eredetű,⁸ mások viszont a viszonylag kisebb mechanikai lehetőségű építőanyagokból és szerkezeti megoldásokból fakadtak. Várható tehát, hogy az anyagi szerkezetek és építőanyagok diktálta megkötések növekedése természetesen előnyöket is hoz magával, átlagépületek esetében, azaz a nagy fesztávú sport-, kulturális és ipari épületeket leszámítva, ahol viszont a fém- és betonszerkezet, figyelembe véve az emberek rövid ott-tartózkodási idejét, nemigen lehet káros.

Az „entrópiikus gondolkodás” a szűkebb értelemben vett építészetten kívül hatással lesz a településtervezésre is. A „tisza”, corbusieri területfelhasználási koncepciót (zoningot), ahol szigorú határ választja el a település különböző rendeltetésű szegmenseit, máris felváltja egy kevert megoldás, amelyben keverednek a lakás, tiszta ipar és közigazgatás megkereskedelem épületei. Ezzel csökken a nagy energiaigényű közlekedés. Várható továbbá az informatikai forradalom következtében egy általános dekoncentráció (egyések a város haláláról beszélnek,⁹ ami elhamarkodott jóslatnak tűnik) a termelés legtöbb szektorában. Az ipar egy része „hazaköltözik” majd,¹⁰ aminek várhatóan családszociológiai — és ebből következően további építészeti — következményei lesznek. Az ipari társadalomban ugyanis a család gazdasági szerepe — legalábbis a termelés szférájában elveszett (megmaradt a fogyasztásban, amely viszont sokkal lazább kötelék), és a családtagok felszívódtak nagyobb egységekbe, az otthon dolgozók száma, a háziasszonyokat leszámítva, egyes szabadfoglalkozásúakra korlátozódott. Az otthoni munka, amely egyúttal jelentős energia- és időmegtakarítást jelent, a lakóépületek iránt nagyobb követelményeket támaszt, mivel meghatározott területet kell előre látni az otthoni munkahely számára. Természetesen az otthoni munka nem válhat egyeduralmukodóvá, mindig lesznek gyárban, iskolában, kórházban, ill. más nyilvános munkahelyen dolgozók, de ezek száma a jövőben várhatóan csökken majd.

Függetlenül attól, hogy a fentebb vázolt jövőkép mennyiben válik valóra, a lehetséges változásokat mai építészetünk nem akadályozhatja. Tizenegynéhány emeletes lakókolosszusaink hamarosan avultnak tekinthetők — sőt valószínű, már az építés pillanatában se voltak korszerűek, de a nemrég kapott lakás mámorában („lakómézesetek”) ennek nem voltunk tudatában. Ezt az is elősegítette, hogy a haladást méterekben és négyzetméterekben mértük, és minőségi paramétereink a legtöbb esetben lebonthatók voltak mennyiségi mutatókra, valószínűleg a mennyiség minőségbe való átcsapásának hallgatólagos elfogadása révén. Az extenzív fejlődés az építészetben, de valószínű más területeken is, a gyors anyagi változások mámorában megakadályozta a lassú kiművelést, kiérlelést. A gótika, mint ismeretes, Suger apát első „kísérletétől” az érett gótikus stílusig kb. egy évszázad alatt fejlődött ki, ami lehetővé tette, hogy megtalálják az anyag-szerkezet-ideológia (eszmei tartalom) formai egységét és összhangját. Nemcsak az építészetten belüli kibontakozás igényel időt, de a közönség is, hiszen az építészeti kommunikáció — akár a többi művészeté — megköveteli a befogadást is, amihez új stílus esetében megfelelő idő szükséges. Ez századunk építészeténél elmaradt. A viszonylag kiérlelt szecessziót gyorsan váltogatták a század első évtizedeinek kérészéletű irányzatai (expresszionizmus, konstruktivizmus, ún. „fehér építészet” stb., stb.), az érett modern pedig — amelytől elvártuk volna, hogy kiegyenlített fejlődést, fokozatos érlelődést bontakoztat ki — lökészerűen továbbította a különböző divathullámokat (brutalizmus, függönyfalas építészeti, téglapítészeti, high tech, late modern, postmodern, transmodern). Az általános bizonytalanság — egye-

sek szerint dinamizmus — lehetetlenné tette az építészeti fokozatos belső kibontakozását, a külső tényezőkről — beruházó, közösség — nem is beszélve.

Az „entrópia filozófiája” nemcsak építészetiünk anyagi meghatározóit kívánja megváltoztatni, de ideológiáját is célba veszi. Megkérdőjelezi az építészeti mint „fogyasztási cikk” koncepcióját, azt, hogy az építészeti és városépítési egy adott pillanat szükségleteinek kielégítésére céloz, és olyan struktúrák létrehozását részesíti előnyben, amelyek követni képesek a rendeltetésbeli változásokat, mint pl. városaink hagyományos téglaházai, amelyek bizonyos kezek között adaptálhatók. Kétségbe vonja a mai építészeti sztárközpontúságát, amelyben a megváltást Stirlingektől, Meierektől, Mooroktól stb. várja ahelyett, hogy olyan társadalmi és alkotói klíma létrehozásán munkálkodnék, amely a folyamatos fejlődésre fekteti a súlyt, lehetővé teszi, hogy átlagos tehetségű építészek is jól alkossanak, mint a történelmi építészeti nagy pillanataiban. Ilyen légkörben nem a gondolkodás követi a tetteket, mint a rossz lakótelepek szankciója esetében, hanem a tettek a kiforrott, átgondolt elképzeléseket, más szóval: a szellem lesz lépéselőnyben a technikával és technológiával szemben, a szellem, amelynek nem szabnak határt a nyersanyag- és energiataralékok.

JEGYZETEK

¹ Bővebben: Jeremy Rifkin: *Entropy — A New World View*. The Viking Press, New York, 1982.

² Itt a posztmodern építészeti is a szélesebb értelemben vett modern részének és nem antitézisének fogjuk fel. Ezt azzal indokoljuk, hogy noha a posztmodern építészeti látszólag sokban különbözik elődjétől, de az építészeti szabadságtényezők szempontjából aligha, tehát az építészeti közönségtől való elidegenedésén, kodifikált, mindenki számára érvényes formanyelv hiányán stb. nem változtat semmit, és a hozzá fűzött reményeket sokszor nem váltotta be. (Lásd: 3, 4.)

³ Klein Rudolf: *Szabadságtényezők az építészetben*. Új Symposion (Újvidék), 1987.

⁴ Klein Rudolf: *Sudelovanje korisnika u oblikovanju stana* [A lakók részvétele lakóterük kialakításában]. Građevinski Fakultet (Subotica) 1987.

⁵ Az ún. Faraday-kalicka, elektrosztatikus és elektromagnetikus hatások, ion-egyensúly megbomlása a levegőben a mesterséges szellőztetés következtében, a padlófűtés káros hatásai (asztma, visszártágulás, radiesztéziai hatás), bővebben: Georg Otto: *Krebs und Zivilisationskrankheiten*. Hienrich Hugendubel Verlag, München, 1987; *Handbuch der Geo- und Baubiologie*. Münchener Gesellschaft für Geo- und Baubiologie, Schulte-Uebbing (München), 1987; Angerer—Hartmann—König—Schmitz—Petri—Ott: *Mensch, Wunschelrute, Krankheit*. (Umwelt—Strahlungen. Wie sie auf uns Wirkenn?) M+T Verlag, St. Gallen/Zürich, 1985. Žak La Maja: *Medicina stanovanja* [Lakásmedicina]. Akvarius, Batajnica, 1986.

⁶ Civilizációnk magas fokú rendjét és komplexitását csak egy általános ökológiai „rendetlenség” árán tudjuk fenntartani, amire szolgáljanak például: a nukleáris szennyeződések, a folyóvizek elhalása, mérgezett élelmiszerek a permetezőszerek és növekedést serkentő hormonok következtében, savas esők, ózonréteg károsodásai, globális klímaváltozások stb., stb.

⁷ Az ökológiai és humán szempontoktól eltekintve az előregyártás még gazdasági szempontból is kérdéses. Nagy beruházásokat igényel, és a megtakarított előmunka mint munkaerő-fölösleg jelentkezik, és fokozza a latens vagy igazi munkanélküliséget.

⁸ Lásd 3.

⁹ Charles Moore: *Sensible Architecture*. Lásd: Klein Rudolf: *A lakógéptől az érző építészetig*. Fórum, Újvidék, 1987.

¹⁰ Lásd: Alvin Toffler: *The Third Wave*. (Horvátszerb fordítás: Tréci talas Jugoslavia, Beograd, 1983.)

¹¹ E szellem magába foglalja a hagyományt, a genius loci-t, a kontextust, egy adott közösség önkifejezését, az egyedi és általános viszonyát, a rész és egész kapcsolatait, az építészeti nyelvet, kifejezést, regionalizmust és korszerűséget, a természettel való kapcsolat lényegét stb., stb.

BORVENDÉG BÉLA

A megbicsaklott akarat

NEM A GYÜMÖLCS FONNYADT EL...

Az építészeti stílusok világa lezárult. A modernizmussal az építészet minőségileg új szakaszba lépett.

A stílusépítészet összeomlása elkerülhetetlen volt. A modernizmus volta-képpen nem tett mást, mint kihirdette az ítéletet, megfogalmazta azt, ami már sejtett, sőt tudott volt jó ideje.

Az építészeti ízlés változása mintdig összeütközések sokaságán keresztül ment végbe. Ezúttal a váltás azonban példátlanul heves volt és az alapokat megrázó: kő kövön nem maradt. Most nemcsak az építészet sorai rendeződtek át, hanem ami ennél is sokkal fontosabb: az építészet és a társadalom közötti kapcsolat tartalma változott meg. Az eredmény: az építészet átalakult társadalmi funkciója.

Fél évszázad múltával — a hetvenes évektől kezdve — ismét szaporodni kezdenek a változékonyságra utaló jelek. A modernizmus tanaiban való szemérmes kételkedést mára az indulatos ócsárlás és az egykori proféták az Architektúra Templomából való kiátkozása váltotta föl: új építészgeneráció keresi helyét a kihűlni látszó nap alatt.

Sokan vannak, akik az elmúlt évtizedek érvénytelenítését, az útelágazáshoz való haladéktalan visszatérést sürgetik és követelik. Vita legfeljebb akörül van, hogy melyik út melyik elágazásáig kellene visszamenni. Pedig a modernizmust nem lehet meg nem történné tenni, és ha van kiút a válságból, az nem lehet a hátsó ajtó. Ezúttal sem.

A jelenség persze nem új: a változások korában mindig szívesen idézik tanúként a történelmet. Mégpedig a jövő jussáért perlekedők csakúgy, mint a birtokon belüliek. Következtetések természetesen nem csupán eltérőek, de szöges ellentétben is vannak egymással. Az értelmezési lehetőségek sokfélesége bozót, melyben még alapos tudással és biztos erkölcsi iránytűvel fölszerelve is el lehet vedetni. Ezek híján pedig célhoz csak véletlenül ér a vándor. „Történelmi”-nek mondott érvekkel alighanem majdnem mindent és a „minden” ellenkezőjét is megkísérelték már igazolni; a történelemírás valószínűleg a történelemhamisításból fejlődött ki egykoron.

Amikor éppen történik — azaz a jelenben —, a történelem csak nagyon

ritkán mutatja meg magát. A véletlennel tűnő cselekedetek és történések kavargásából csak utólag, a következmények ismeretében választhatók ki azok a mozgások, amelyek meghatározónak bizonyultak. Így van ez általában, és különösen így az építészetben, amely számtalan egymás ellen feszülő erő és körülmény kompromisszumvektora; olyan teljesítmény, amelyen az eredendő szándékok és a megvalósult célok nagyon is messzire sodródhatnak egymástól. Az építészet története a „szellemkép” jelenségére bőségesen szolgáltat példákat.

Nem ritka, hogy a látszólagos hasonlóságok zavarják meg a szemlélőt. A valóságban az egyes események csak saját összefüggésrendszerükön belül értelmezhetők. Márpedig az összefüggések szemünk láttára válnak egyre bonyolultabbá. A jövőt pedig csak sejteni lehet: a Római Klub 10-12 éves prognózisainak nem kis hányada már napjainkban is játékpénz csupán.

Magabiztos, cselekvő korok általában nem sokat vacakolnak a múlttal, s ha mégis, azért teszik csupán, hogy saját derűlátásukhoz a meghaladott kor nyavalyáinak felidézésével hátszelet fogjanak. E korok szemüket a jövőre függesztik, s ha a jelenük zavaros, ezt a tisztulást megelőző forrongásként magyarázzák.

Elbizonytalanodott, cselekvésre képtelen korszakokban megfordul a dolog. Mivel képtelenek jelenükkel zöldágra vergődni, jövőjükre pedig szorongva gondolnak, a múlt értéke aránytalanul megnő a szemükben. Az ilyen kor szenvedélyes vádaskodások közepette keresi azt a pontot, ahol más irányba kellett volna fordulni, és azt is, akit bűnbakká kiálthat ki, hogy saját felelőségének terhét a tengerbe vethesse. Az ilyen korszak — gondúzóként — szívesen emlékezik valamiféle aranykorra, ami persze — ebben az értelemben — általában sohasem létezett. A magánnosztalgia lélektani hasznáról vitakozni lehet, a köznosztalgia azonban veszélyes kezelés: ellenjavallata a cselekvőkészség kóros csökkenése, a pernyi érdekek elhatalmasodása éppen akkor, amikor bátor, előretekintő tettekre volna szükség.

Aki tehát az építészet mai, változékony időszakában történeti érvekkel hozakodik elő, jól teszi, ha kétszer is megfontolja azt, hogy miért és mivel érvel. Sajnos gyakran nem ez történik. Olyasmit hirdetni a kamera előtt, hogy a „Bauhausot kár volt föltalálni”, meg hogy a „Bauhaus nagy hazugság”, komolyan nem vehető, viccnek pedig (még önreklámként is) keserves.

Az építés, de még a művészi építés is mindig praktikus célokat is szolgált, s mindig sokba került. Ráadásul bármennyi lehetőség kínálkozott, ugyanarra a helyre egyidejűleg végül egyetlen dolgot lehetett megépíteni. Azt, amit az építetető jónak tart. Hogy a legjobbat választotta-e, még utólag is nehezen eldönthető. Pedig az építészetbe — szorosan véve — csak a megvalósult érthető bele. Ami papíron maradt, értékes háttéradat a kutató számára, de nem is több. Építész nem dolgozhat jószemű kései fölfedezőkre és reménykedő művészözvegyekre kacsingatva.

Az építetető szerepe nyilván mindig meghatározó volt e tekintetben, de méginkább azzá lett a huszadik században, amikor az építés tömegessé vált, az építetető tábora hallatlanul földuzzadt és elszemélytelenedett.

Hitték és hirdették bár: a szecesszió cicomás falai mégsem a modernisták fülsiketítő trombitálásától omlottak le, hanem sokkal inkább azért, mert kihullott kövei közül az összetartó cement.

Nem a gyümölcs fonnyadt el, a fa száradt ki, és ezen — ma már — a

valódi könnyekkel történő öntözés sem képes segíteni. A modernista atyák sírja fölötti átkozódás pedig farizeusi színjáték.

Az igazság az, hogy az előretörő modernizmus — a saját korában — valódi kérdésekre keresett reális válaszokat. Mégpedig olyan korban, amikor a sarki trafikok is világboldogító utópiákat árultak. Ne feledjük: az „Új”, mint a jót a gonosztól elválasztó ismérv, már fontos szerepet játszott az elmúlt évszázad gondolkodásában is, és ez elől az építészet sem térhetett ki. Sőt az első világháború gyötrő közös élménye, a forradalmak nem csupán a megelőző korszak, hanem az összes előzmény bukását sugallták, annak együttes meghaladását követelték. Mégpedig a közvetlen jövő tennivalójaként.

Az új építészet forrásait persze — az ipari társadalmak valódi szükségletei és a bővülő technikai lehetőségek mellett — bőségesen táplálták a képzőművészetben végbement tektonikus mozgások hatására megnyílt mélyrétegek is. Így szinte minden készen állt ahhoz, hogy gyorsan behatoljon az építés napi gyakorlatába.

Ellenkezők persze akadtak jócskán, de az új építészet gyorsan terjedt és — meglepően életképesnek is bizonyult. Pedig a két háború között Európa szinte minden olyan diktatúrája, amely adott magára — igyekezett elgáncsolni. Mindhiába! Mígnem a bölcsebbek — csakúgy, mint a pénzvilág óriásai is — belátták, hogy a modernizmust nem érdemes üldözni, hiszen „rendszerbe állítva” (eladva vagy kisajátítva) jó szolgáltatásokat tehet. Végtére is azzal, hogy megnyitotta a kaput — utolsóként — a modern ipari módszerek előtt, lehetővé tette óriási építési programok megvalósítását.

Ismeretes, hogy a modernizmus szemére hányt mai vádak szinte mindegyike elhangzott már az ötvenes években a modernista építészet (és művelői) ellen lefolytatott ideológiai perben nálunk is. Olyannyira, hogy napjainkban nem is kevesen a szocreálban a posztmodern előfutárát üdvözlik. Vagy kárhozzátják. Sőt olyan fölfogás is van, hogy a sztálini kultúrpolitika — legalább az építészetben — őszintén kereste a „tömegek” szája ize szerint való cselekvés lehetőségét. Talán az eredeti szándék valóban ez volt. Ám mire a szocreál Magyarországra eljutott, nem is kellett elvakult modernistának lenni ahhoz, hogy azokban a mintalapokban, amelyek a főútvonal felé hősiesen pompázatos, de az udvar felé dermeszően sivár bérházakat mutattak, a politika cinizmusát lássa, reklámozóikat pedig hamis papoknak tekintse az építész. A hazugság szelleme lengte körül az államvallást, ádáz tagadása a modernizmus meghirdette őszinteségkultusznak.

Ám a szocreál erői sem tudták semlegesíteni a modernista építészetet, csak az építészetet általában: a szocreál bukása nem visszatérést jelentett a modernizmus átmenetileg kiürített sáncaiba, hanem megrekedést a senki földjén, az építés és építészet között húzódo letarolt mezőn. Elszakadást a történetitől, és állandósult, de reménytelen küzdelmet a mába való megérkezésért.

Azon persze aligha csodálkozhatunk, hogy a korai modernizmus számos doktrínája — fél évszázadnyi távolságról visszatekintve — mosolyt fakasztónak vagy dühítően szűziesnek tűnik. Ámde nem árt arra is gondolni, hogy a nyolcvanas években érettségiző diák fizikátételei között alkalmasint jó néhány akadhat, amelyet a Bauhausszal kortárs legkiválóbb tudósok sem tudtak volna megoldani. Pedig a mai kutatás eredményei és a megkövetelhető napi használat között is jókora a távolság. Ráadásul a tudomány ez esetben nem jelkép, hiszen a fiatal modernizmus kedvvel és tüntetőleg mutatkozott kart karba öltve kora tudományaival. Ha pedig a bauhausi „létminimumot” dobjuk a

mérleg serpenyőjébe, úgy azt látjuk, hogy a fejlett országok tekintetében a mérleg nyelve — legalábbis a társadalom nagy többsége számára — az „elfogadható” alá zuhan, ám a szegény országok skáláján (legalább egymilliárd ember számára) még mindig jócskán a „távlatban remélhető” jelzés fölötti értéket mutat!

A huszadik században az építészet lényegében elvesztette korábbi presztízshordozó szerepét, azt a megkülönböztetett helyet, amelyet a megelőző korok juttattak neki. A nagy királyok, világi és egyházi fejedelmek magától értetődően és sokat építkeztek. Az olcsó építést nem tekintették nemesi erénynek. De építkezett a polgárság is saját pénztárcája szerint. Az építészet egyidejűleg volt része a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának, és magától értetődő integrálója a társművészeteknek.

Az elmúlt 70-80 évben az építészet ez a fajta központi helyzete megszűnt, és súlypontja is elsősorban az anyagi kultúra területére csúszott át. A változás nem az építészet és az épített környezet tudatalakító-közéletformáló szerepének csökkenését jelenti, hanem azt, hogy ez a tény kiesett a közgondolkodásból, az építészet ilyen értelmű társadalmi küldetése meggyengült. Ellentmondás-e vagy következmény, végső soron egyre megy: az építészet szellemi funkciója éppen akkor hanyatlott le, amikor az építés „tömegessé” vált, bizonyos értelemben demokratizálódott, és a fejlett országok lakosságának nagyobbik hányada költözött a városokba.

A „tömeges” építést valójában nem a modernisták találták ki. Ellenkezőleg. A modernistákat éppen az foglalkoztatta, hogy miként lehet (lehetne) a tömegesen városokba törekvő családok számára olcsó, gyorsan fölépíthető, praktikus, egészséges és tetszetős lakásokat építeni a dohos és komfort nélküli bérkaszárnnyak helyett. És az, hogy miként segítheti a cél elérését a sorozatgyártás, új anyagok és módszerek alkalmazása? Ebbe a törekvésbe nem fért be a pepecselő „malterarchitektúra” mentalitása. Úgy vélték, hogy a jövő, az őszinteség és célszerűség társadalmá még akkor is kivetné ezt a kakukktöjást, ha anyagilag megengedhetné magának.

Nem tudni, kiszámolta-e valaki, hogy mennyi anyagi és szellemi erőfeszítés szükséges a gótikus székesegyház fölépítéséhez, és mennyi egy százemeletes felhőkarcoló két-három év alatt történő megvalósításához? Könnyen meglehet, hogy az utóbbi az igényesebb vállalkozás. Mégis, amíg az előbbi évszázadokon át lehetett az együvé tartozás, az azonosságtudat éltető erőforrása, az utóbbi inkább tiszteletet és irigységet keltő műszaki létesítmény, gigantikus használati — sőt vagyoni — tárgy. Bejegyzés a rekordok könyvében . .

„ÉPÍTÉSZ ÚR, NE TEGYE EZT VELÜNK” . . .

Az építészet és a társadalom közötti viszony megváltozását jól szemlélteti az építési folyamat átrendeződése is. Az építészet modernista értelmezése az építést, az épület előállításának módját ugyanolyan fontos helyre teszi, mint az épület funkcióját, a használat módját, hiszen a formát a funkcióból és az épület szerkezetéből eredezteti. Ez a fajta racionális gondolkodás szükségszerűen fenn kellett akadjon azon az ellentmondáson, hogy az építés technikáját még mindig az ipari forradalom előtti archaikus módszerek jellemzik, miközben az élet nélkülözhetetlen tárgyi kellékeinek nagy része már sorozatgyártás eredménye és ezért — viszonylag — olcsó. A modernista építészet éllovasai ezért

tudatosan keresték az ipar számára megközelíthető területeket az építés folyamatában, annál is inkább, mivel úgy találták, hogy az ipar kínálta perfekció nagyon is egybevág formai törekvéseikkel s tökéletesen megfelel az „új esztétika” normáinak is.

Az ipar tehát jött, látott és... az építész helyét és szerepét elcsúsztatta a koordináció irányába. A fiatal Frank Loyd Wright a kilencszázas évek elejéről származó chicagói házain még megcsodálhatjuk az egész és a részletek egyetlen alkotói elhatározásból megvalósult tökéletes formai egységét: az építész és a mesterek úgy dolgoztak itt együtt, mint a legjobb kamarazenekarok tagjai. Megjegyzendő, hogy ez a fajta alkotói fegyelem Wrightnál nem valamiféle tanáros pedantéria. Az egység e már-már erőszakos érvényesítése nélkül épületeit szétvetné a bennük sűrűsödő dráma emberfeletti ereje. Kései műveiben — matuzsálemi kort ért meg — ezt a megfellebbezhetetlen fegyelmet mind gyakrabban geometrikus elemek — mint a kör — vagy valódi szikladarabok ostinato alkalmazásával képes csak megvalósítani. Ő is, mint minden más amerikai építész, akkor már katalógusból rendelhető elemekből építkeznek. Pontosabban: kell építkezzenek, lévén az egyedi termék megfizethetetlen.

Munkatársai mondják: mikor Mies Van der Rohe az ugyancsak chicagói Illinois Institute of Technology híres-hírhedt épületeit tervezte, a kivitelezéssel megbízott cégek gyakran küldtek hozzá könyörgő deputációkat. — „Építész Úr, ne tegye ezt velünk. Amit maga kíván, az megvalósíthatatlan” — rimánkodtak. A Nagy Puritán azonban hajthatatlan maradt. Megalkuvás nélkül járta végig maga választotta útját, melynek végén a kevesebb már nem lehet több, mert már-már a fizikai semmi és az értelem teljessége kerülnek párba.

Korunkban, amely — úgy tűnik — nem kér ebből a végtelenül szigorú etikából — magatartása nevetségesnek tűnhet ugyan, de a mondás „A kevesebb több”... annak a korszaknak az eszméje, amikor az építész már és még a technika szuverén lehetett.

Negyedszázad is alig múlt el azóta, ám az iparilag fejlett országokban a színpadkép már egészen mást mutat. Az ipar gyakorlatilag szinte bármit meg tud valósítani. Viszont a legrafináltabb épület is valójában kollázs: válogatás a kimeríthetetlenül gazdag termékkínálatból. Olyan elemek zseniálisan elrendezett együttese, melyen belül az egyes elemek — az építész szemszögéből — már fekete dobozok csupán s mint ilyenek: megváltoztathatatlanok! Miközben tehát mozgástere soha nem álmodott mértékben kitágult, az építész egyidejűleg kiszolgáltatottá is vált. Egymaga már nem látja, mi történik majd a házakban, melyeket létrehoz, és azt sem, miként áll össze rendszerré az ipari termékek halmaza? Miközben sok építész talán úgy érzi, hogy az ipar még mindig az ő kedvét keresi, nem veszi észre, hogy valójában csak manökenként hordozza azokat a kreációkat, amelyekkel a duzzadó zsebéü fogyasztói társadalom ruházza kegyeltjeit, s melynek rongyaiból részesülhetnek majd azok, akik még nem jutottak el az intézményesített pazarlás eme csúcsaira.

Az építészet szelleme elbizonytalanodva bolyong az egyre dúsabbá váló kincsház kongó magányában...

A SIKERES MARKETING...

Már a szecesszió leköpte a kései eklektika „ha templom, akkor neogót, ha bérpalota, akkor neoreneszánsz” cinizmusát, de kivonulása csak egy utolsó stíluskísérlet fellobbanása.

A modernista építészet minden kötöttségtől mentes formálási szabadságot ígért kárpótlásként a tűzbe vetett mintakönyvekért. Nincs mit csodálkozni azon, hogy az addig ki nem mondható színpadra állításának lehetősége mozgásba hozta a lázadó, fiatal építészek képzeletét. Úgy gondolták, hogy az új építészet beláthatatlan távlatai és a modern ember törekvései egybeesnek, s így az építész afféle közlekedési rendőr lehet a jobb jövő felé vezető autósztárdán. A stuttgarti Weissenhoff Siedungról fönmaradt korabeli fényképek és a közelmúltban visszaállított néhány épület mindenesetre a szándék komolyságát és felelős voltát sugallja. A lakóházak, melyeket a Bauhaus köré sereglett építészek (és mecénásaik) afféle flottatüntetésnek szántak, őszintén és ösztövéren egyszerűek. Polgárpukkasztó módon vállalják a széria, a nagybetűk nélküli célszerűség különös akcentusát csakúgy, mint azt, hogy önmagukra emlékeztetnek csupán. Semmihez sem hasonlítható módon eredetiek és újak.

Ahogy azonban a modernista építészet előre nyomult és követői is mind nagyobb feladatokhoz jutottak, a szerzetesi egyszerűség szigora szűnni kezdett, az esztétikai indítékú formálás jelentősége — új síkon — visszatért. Az építészek pedig — fontolva haladó megbízóik legnagyobb gyönyörűségére — hozzáláttak a nagyok toros asztaláról lehullott falatkák összededegetéséhez. És kereskedelmi hasznosításához.

A modernista építészet éppen konvenciómentessége következtében a potenciális vásárlóközönség minden rétege számára képes volt eladható termékkel szolgálni. Kínálata kiterjedt az egyedi és hangsúlyozottan luxusigények kiszolgálására csakúgy, mint a paternalista Hivatal által megkívánt konfekcionált termékekre. És ahogyan bővült az építetők köre, úgy differenciálódott maga az építészet is olyannyira, hogy kérdéses: lehet-e még az építészetről hagyományos értelemben beszélni, vagy pedig ma már az építészet inkább csak valamiféle gyűjtőfogalom. Mint ahogyan drámának mondjuk a klasszikus színházban bemutatottakat csakúgy, mint a videón látottakat, jóllehet, funkcióikat és sajátosságaikat tekintve meglehetősen távol esnek egymástól, s egymást nem is pótolják. Párhuzamosan léteznek.

Valaha a házat kellett eladni. Ma már az építészetet. A házból tartós fogyasztási cikk lett a fejlett ipari országokban. Használati és vagyontárgy, amiben az építetető nem csupán lakik, de amelybe pénzét is fekteti. Az épület sorsát elsősorban a kereslet-kínálat törvényei határozzák meg. Ezért azután élettartama tervezett. Nem ritkán harminc-negyven év csupán. Az építkezés persze még mindig drága mulatság, de gyakran előfordul, hogy egy szép napon a telek kezd többet érni, mint amennyit a ház hoz. Színváltozás!

Ahogy törvényszerű volt, hogy a modernista építészet megfordítsa a kulcsot a stílusépítészet kriptájának kapujában, ugyanolyan szükségszerű volt, hogy létrehozza a divatépítészetet, mint a fogyasztói társadalom jellegzetes architektúráját. Hogy ezen belül miért és miből lesz divatáramlat, izgalmas, ám messzire vezető kérdés. Egy dolog nélkülözhetetlen: a piacképesség. Ezért azután napjaink építészete aligha érthető meg a befogadó és az eladó egymást gerjesztő preferencia-rendszerének elemzése nélkül.

Építészeti divatok persze a stílusépítészet időszakában is léteztek, de csupán a stílust meghatározó törvények korlátai között. Ma azonban ilyen fékek nem léteznek, s ezért nagyon is eltérő divatirányzatok egyidejű jelenlétéhez kell hozzáedzödünk. Ráadásul az irányzatok állandó és világméretű kölcsönhatásban vannak egymással, aminek egyenes következménye a kisugárzás felezési idejének rohamos lerövidülése.

Nagyon is valószínű, hogy a divatciklusok lerövidülésének ha nem is egyetlen, de feltételenül nyomós oka az építési piacok összehúzódása és a tervezők élesedő konkurenciája. Az „eredetiség”, a könnyű felismerhetőség ugyanis — e téren sem nélkülözhető eleme a sikeres marketingmunkának. Az áramvonalas, helyhez-személyhez nem kötődött modernizmusnak (nemcsak ilyet ismerünk!) tehát, úgy tűnik, befellegzett. Legalábbis a szabadpiacon.

Van persze másféle vevőkör is. A bürokrácia például azt szereti, ha nem állítják döntéskényszer elé, s ha ez mégis elkerülhetetlen, kockázata minimális legyen. Ez a magyarázata annak, hogy a világban fölépült lakótelepek végül is nagyon hasonlítanak egymásra, függetlenül attól, hogy a házakat panelből vagy más módon építették. Az iparosításra való mutogatás csak annyiban jogos, amennyiben a nagy sorozat természetesen az ipar számára is előnyös. A lakótelepek monotoniját negatív divatjelenségként is értelmezhetjük. Akkor jut érvényre, ha az építető bürokrácia és a monopolhelyzetbe manőverezett építőipar édes kettését nem zavarja hatékony, demokratikus ellenőrzés, és az érdekalku a használó (sőt vásárló) feje fölött akadálytalanul mehet végbe. Hogy ebben a szakaszban az építész pályája alagútban fut, logikus következmény, rá csak technikusként van szükség.

Az eredmény — mint tudjuk — valamiféle „kváziépítészet”. Ha ezt tekintjük az egyik végpontnak, a másik végpont az öncélú és gátlástalan exhibicionizmus, a kulissza-„építészet”. A skála tehát igen széles. Ami azonban a két véglelet illeti, talán nem is olyan merész feltételezés, hogy mind a kettő végső soron ugyanannak a kulturális pangásnak a bomlásterméke.

SZÓRAKOZTATÓ ÉPÍTÉSZET?

A modernista atyák a „modern embert” kicsattanóan egészségesnek, józannak és optimistának képzelték, aki magabiztosan tör újabb és újabb csúcscok meghódítására.

Az építészet mai közönsége azonban izolált, szorongó, beteges. Saját tudásától is retteg, és lidérces élményei elől menekül. Kényelmet akar és szórakozást. Nem többet, de azt aztán felső fokon. Gombnyomásra persze, hisz a bármikor megnyomható gomb ígér számára valami mindennél fontosabbat. A biztonságot talán? Nos, azt azért nem. De a biztonság érzetét, az autoritás illúzióját. Ez a közönség gyorsan felszívódó, vízben is oldható élvezeteket keres. Olyanokat, amelyek gyorsan fölszívódnak, hiszen az élmények valaha volt mélységét a mennyiséggel kell ellensúlyozza. Sok építész — a jelek szerint — inkább vállalja a nemritkán nyaktörő ideológiai mutatványok veszélyét, mintsem bevallja — legalább magának —, hogy valójában „szórakoztató építészet” csinál, vagy hogy az építészet és az építőművészet között azért mégiscsak van valami különbség. (Az ózdkodás persze érthető — különösen nálunk —; a „szórakoztatás” más műfajokban sem számít rangos foglalatalkodásnak, a népszerűség pedig egyszerre irigyelt és gyanús állapot. [Vö. adók].)

A posztmodernisták például kedvtelve hurcolnak le a történeti építészet

padlásáról kellékeket, és ezeket nemritkán hátborzongatóan bizarr módon aggatják épületeikre. Magyarázatul arra hivatkoznak, hogy a modern épületek némák, nem mondanak az emberek számára semmit.

Az igazság az, hogy az építészet nyelve eredendően absztrakt, s mint ilyen, nyilván érthetetlen a magas művészetben járatlanok számára. Könyvtárnyi irodalma van például az ókori görög templomok végletekig csiszolt tökéletességének. Rendeltetésük és jelentőségük azonban — feltehetően — egymáshoz való hasonlóságuk és szobrászati díszük révén lehetővé tehető. Más művészeti ágak helyzete talán könnyebb, bár ha egy portré csupán azért tetszik, mert „olyan, mintha élne”, valószínűtlen, hogy a művész „üzenete” célhoz ért volna. A modernista építészet kétségtelenül az absztrakció absztrakciójáig jutott, amikor lépésről lépésre eltüntette például a fal és az ablak közötti különbséget a tömör és áttetsző „felület” bevezetésével. Ez a nyelv is nyelv, de a szűk körű beavatottak nyelve. Nemritkán csak az építészek értik, de — gyaníthatóan — ők sem mindig. Honnan volna különben a sok zavaros tolmácsolás? Ám a raffinált posztmodern játékok ugyanilyen exkluzív közönséget tételeznek föl: az „Így irtok ti” igazából csak azok számára élmény, akik ismerik az eredeti műveket. A posztmodern igyekezet afféle „doktorszöveg”, amiből a beteg csak annyit ért, hogy igen tudományos. És megnyugtató, hiszen most vele és érte történik valami...

A posztmodern: klasszikusok diszkóritmusban. Pótlék. „Műélvezet” felső fokon, ahol a „klasszikus” szerepe nem több, mint a formás keblű hölgyé a mosópor dobozán.

Igaz: a közönséget leváltani nem lehet, és ha szórakoztató építészetet kíván, az építésznek — aki végtére is profi — azon kell törnie a fejét, miként lehet ezt az igényt

- a) szolgálni?
- b) kiszolgálni?
- c) kifejezni?
- d) elleplezni?
- e) megkerülni?
- f) meglovagolni? stb...

MILYEN ÉPÍTÉSZETRE VAN SZÜKSÉGÜNK?

Az előzőekben leírtak a mai építészet valamiféle fantomképét mutatják úgy, ahogyan az ma a fejlett ipari országokban megfigyelhető. Az építészet és a társadalom közötti szoros kapcsolat közismert, és Miles Van der Rohe a lényegre tapintott, amikor az építészetről, mint a társadalmi akarat térbeli megvalósítójáról beszélt.

A fejlett ipari országok helyett azonban mondhattunk volna fejlett tőkés országokat is. Mondhatnánk azt is, hogy divatépítészet a „fogyasztói társadalom építésze”. Itt azonban fölmerül a kérdés: beszélhetünk-e a szocialista társadalmak építészetéről, mint a jelenkori építészet sajátos megnyilvánulásáról?

Major Máté, amikor a szocrealistákkal hadakozott, úgy érvelt, hogy a szocialista építészet a modernista építészetből fog majd kiágazni. Akkor, amikor ennek feltételeit a szocialista társadalom kitermelte magából. A szocreál a sülyesztöbe került, Major hipotézise pedig azóta is hipotézis maradt.

A rideg tény az, hogy a világ jelenlegi építészeti gyakorlatának síkjáról vizsgálva saját építészetünket, a megkülönböztető jegyek negatív irányúak. Más szóval: a magyar építészet fejlődési vonala követi a világ építészetében bekövetkező változásokat, de lemaradva és tökéletlenül — különösen, ami a feladatokat és a megvalósítást illeti.

Ha azonban ezt a szárnyaszegettséget, mint társadalmunk építészeti kifejezőjét nem fogadjuk el, és az újgazdagok rongyrazását sem tekintjük annak, úgy azt kell gondoljuk, hogy a „másság” várat magára. Sem gazdasági, sem ideológiai feltételei nincsenek meg, miközben már a modernizmus bástyái is omladoznak. Amit viszont az élelmúlt évtizedekben építettünk — épített környezetünk meghatározó része, és az is marad még legalább egy fél évszázadon keresztül...

Az bizonyos, hogy századunk magyar építészetében nem könnyű eligazodni, hiszen alakulása tükrözi az utat, amelyet az ország, a társadalom megtett, beleértve az életveszélyes hajtúrkanyarokat is. Más oldalról tény az is, hogy építészetünk történelmünk folyamán mindig is nyitott volt, mégpedig elsősorban „nyugati” irányban.

Mindaddig, amíg az építési technika nem lépett elő az építészeti minőség meghatározó tényezőjévé, építészetünk párhuzamosan futott és egyidejű volt Európa építészetével. A leszakadás valamikor a második világháború táján kezdődött meg. Érezhetően akkor gyorsult ez föl, amikor az iparfejlesztési politika szétverte a kézműves ipari kultúrát anélkül, hogy helyébe korszerű ipari kultúrát tudott, sőt akart volna állítani. A gépesítés valójában nem az új munkakultúra meghonosítását, hanem „kiváltását” szolgálta. S bár az élelmúlt évtizedekben léptünk előre ezen a téren, a leszakadás — jobb esetben is — fönmaradt, hiszen az építőipar szükségszerűen az egész magyar ipar elmaradottságának is gyűjtőmedencéje — éppen előrelépése következtében. Az sem tett jót, hogy az építészet feladatai egysikűvává váltak és eltömegesedtek: az építészet nem mennyiség, hanem minőség.

Építészetünk természetesen ebben az időszakban is megőrizte nyitottságát, és ki volt téve mindazoknak a tendenciáknak, amelyek a fejlett ipari országokban jelentkeztek. Ebből azonban nagy bajok származtak. Mifelénk ugyanis nem az ipar sajátította el az építészet nyelvét, hanem az építészet kellett megtanulja azt a fajta makogást, amit a központi elosztó bürokrácia sietett az építészet hivatalos nyelveként deklarálni. És hogy kétség se maradjon: jelképesen is törölte a föltételezést, hogy az építészetnek — akár a kegyelem pillanataiban is — bármi köze lehetne a kultúrához, a művészethez. Arról a döntésről van szó, amely kizárta az építészeti alkotásokat a Kossuth-díjjal elismerhető teljesítmények köréből.

E tényhez azonban két megjegyzés tartozik. Az egyik az, hogy bizonyos értelemben magyar sajátosságról van szó. Az építészet ilyen mértékű presztízscsökkenése szinte egyedülállónak mondható a szocialista országok gyakorlatában. A másik dolog az, hogy építészetünk színvonala — általában — mégis kiállja az összehasonlítást, és eredményei azt mutatják, hogy az építészek bőven túlteljesítették a tévesen tolmácsolt társadalmi akarat megszabta normát. Magyarul: építészetünk minden kudarca ellenére lényegesen jobb annál, mint amit — a feltételek ismeretében — várni lehetne. Ezért is keseríti az építész az utóbbi időben elharapódzott olcsó szokás, hogy a lakótelepek minden közismert bajáért — utólag — az építészek fülét cibálják.

A nyolcvanas években az állam építetői szerepe csökkent, az ipar parancsuralma is vesztett erőszakosságából. Sajnos, a változás egyúttal a félresikerített építőipar megroppanásával járt. Korszerű építőiparra pedig szükség van! Igaz,

a kézművesség Nyugat-Európában sem szűnt meg, csak éppen méregdrága. Reális árviszonyok között a drágulás nálunk sem elkerülhető, és ráadásul a kézművesség — tisztelet a kivételnek — a dilettantizmus színvonalára esett vissza. Persze silány anyagból aranykezü mester sem tud palotát építeni. De még tisztességes családi házat sem.

„Kvázipaloták” persze épülnek a „kvázimesterek” keze munkájából, mint ahogyan megérkezett hozzánk a divatépítészet is, jóllehet nálunk — ép ésszel — senki sem építkezik harminc évre. Az építési piac sem telített, mint Nyugaton: volna mit csinálni bőven, ha volna elégséges pénz és szervezőkészség.

Ami azonban látnivaló, az embereknek elégük van a kikényszerített egyhangúságból. Az építészet területén is. Más oldalról az új környezet sivársága látványosan fölértékelte az építészeti örökség még műemlékként nem leltározható ama részét is, amelynek megmentése — nem mellesleg — gazdasági érdekké lett. Végül, de nem utolsósorban — a politika is ráébredt arra, hogy az épített környezet minősége fontos összetevője annak, amit életminőségnek szoktunk nevezni, és hogy helyhez kötődés nélkül nemzeti azonosságtudat nem létezhet. Az építészek pedig próbálkoznak, kísérleteznek. Végére a legszükségesebb magánépítető is könnyebben kezelhető megbízó, mint az érdektelen, eltunyult bürokrácia.

Az eredmény szükségszerűen ellentmondásos. Végére is most az a közönység kellett átvegye az építészeti mecénatúra szerepét, akit évtizedeken keresztül felnőttként nem kezelték, de serdülőként sem neveltek. És egy olyan építészakma kell most vállalja a társadalmi akarat kiteljesítését, amely az elmúlt évtizedek verklis szerepében elvesztette szakmai azonosságtudatát, és — mondhatni — az alkalmazkodás egészséges reflexeit is.

Pedig valójában nem kevesebről van most szó, mint hogy el kell döntsük végre: milyen építészetre van szükségünk, mi az, amit megengedhetünk magunknak, és mi az, amit feltétlenül meg kell követeljünk?

A szellem emberei közül mind többen vélik, hogy az emberiség visszafordíthatatlanul kifelé tart a Gutenberg-galaxisból. Az olvasás egyre inkább különcök kedvtelése, fogyatkoznak a színházba járók, mind több az üres szék a mozikban és a hangversenytermekben. A szellemi kultúra eme hagyományos birodalmát mindinkább az elektronikus kommunikáció foglalja el. Úgy is, mint az egész világot átfogó rendszer. Ha pedig ez bekövetkezik, úgy a helyi, nemzeti, regionális sajátosságokat eddig nem ismert veszély fenyegeti. Egyik legkiválóbb filmrendezőnk, Szabó István megfogalmazása szerint: a hamburgert könnyen törölheti a hallét a magyar étlapról, különösen, ha az előbbit mindig friss színhúsból készítik, az utóbbi pedig elég gyakran gyanús származású halak rossz szagú kotyvaléka.

Az elektronikus kommunikáció bent van — és még inkább bent lesz — a lakásban a nap 24 órájában, és néhány gombocska megnyomása a választás gazdag lehetőségeit tárja. Játsszani lehet részvétel, élvezni lehet erőfeszítés és áldozat nélkül. Nem csoda, ha a játékos ezután már nem szívesen vállalkozik a kultúra csúcsainak megmászására, ha aszfaltúton sétálva kínálják neki azt az illúziót, mintha a sziklaoromról tekingetne alá. Olyan valóságosan, hogy szinte igaznak tűnik.

Ha ez a folyamat visszafordíthatatlan, az írást (még) tudók felelőssége az, hogy megtanulják a világ legjobb hallevét, khababját, borscsát stb. elkészíteni, és ínycsiklandó módon tálalni.

Amennyiben tényleges és közeli lehetőség, hogy szinte minden kulturális

érték transzferábilissá tehető, talán az építészet az, amely egyike lesz a kivételeknek, lévén helyhez kötött. (Most hagyjuk figyelmen kívül az „eredeti” kínai, olasz, magyar stb. vendéglőket.) A szobrokat talán még pótolhatja valamiféle különleges holografikus megjelenítés (akár hasznosan is), az épületeket és a városokat azonban semmiként sem. Az otthon sem helyettesíthető szakfanderrel. Ebből pedig az kellene következzen, hogy az elektronikus világkommunikáció hajnalán az épített környezet jelentőségének növekednie kell. Már csupán azért is, mert — a múzeumok kivételével — az emberiség múltjához való kevés közvetlen kapcsolódás lehetőségét hordozza. Mindez merő feltételezés csupán. A közvélemény növekvő környezeti érzékenysége azonban olyan tapasztalat, amelyet a politika sehol sem söpörhet a szőnyeg alá. Ám rosszul olvassa az újságot, aki ebből a fordulatból a stílusépítészethez vagy a ügyögéshez való visszatérés közeli lehetőségét hámozza ki. A lényeg inkább az, hogy az elektronikus kommunikáció társadalmának felismerhető, azonosítható, kellemes helyekre van szüksége. Olyanokra, amelyek mássága értelmezhetővé teszi számára az azonosságot, és mélységesen humánus. Elfogadva a feltételezést, az építészet jövője biztatónak mondható, saját esélyeinknek pedig javulniuk kell. A modernizmus átlépése a pluralizmus korszakába olyan új helyzet, melyben az öncélú technikai perfekció, a csúcstechnológia alkalmazása már korántsem szinonimája az építészeti minőségnek. Az új jelenség óriási pszichológiai nyomástól szabadítja meg a magyar építész: lerúghatja lábáról az állandósult kudarcélmény ólomcipőit, e szerény technikát szellemi túlsúllyal pótolni lehet. Segítheti a felfrissülést a gazdasági és politikai struktúra átalakulása is. A beruházási bürokrácia — bár elszántan védekezik — hovatovább összeomlóban van. Az építészekben megtestesülő alkotóerő hasznosulását — valószínűleg — már ma is inkább az elavult politikai struktúra akadályozza, mint az elszegényedés. A valódi demokrácia még akkor is ígéretesebb terep az építész számára, ha közvetlenül kell majd találkozni a neveletlen közízléssel.

A magyar építész, akinek — úgy tűnik — most tényleg meg kell tanulnia az inyesmesterséget, nehéz helyzetben van.

Sajátos módon, a mozgás az emeleten mutatkozik, miközben az alapok sem készültek el. Az építészelméleti munka elsatnyult, a képzés céljai kásások, hibádzik a közösen elfogadott értékrend, és a szilveszteri papírtrombiták — jóllehet bárki képes a megszólaltatásukra — nem pótolják az értő kritikát, hogy csupán néhányat említsünk a nyavalyák közül. De az építésznek döntenie kell nap mint nap. S az építész — aki végtére mérnök — a tényekből kell kiinduljon. A tények pedig nem csupán makacs dolgok, de — mifelénk — elég egyszerűek is, ha rövidebb távra kell gondoljunk.

Mifelénk olyan házakat célszerű tervezni, amelyeket nem tesz eleve tönkre a gyatra kivétel, a bizonyossággal betervezhető gondatlanság. Olyan házakat kell tervezni, amelyeket elkerülhetetlenül túl fog majd terhelni a program szűkkebléséből következő tényleges zsúfoltság, és az ezzel járó gyors fizikai és erkölcsi avulás. Olyan házakat kell tervezni, amelyek képesek tartósan ellenállni a goromba és szakszerűtlen használatnak, a gyengécske környezeti kultúrából fakadó züllésnek. Olyan házakat kell tervezni, amelyeket olcsón lehet működtetni, fenntartani, amelyeket fennmaradásuk időszakában többször is át fognak majd alakítani, előre nem látható módon. És nem utolsósorban olyan házakat kell tervezni, amelyek együtt embert szolgálók — szórakoztatók, de egyben jobbítóak és nevelők is.

A modernizmus és főként az alkalmazása körüli kudarcok meg kellett tanítsanak arra, hogy az új értéke nem újdonságában rejlik, mint ahogy a

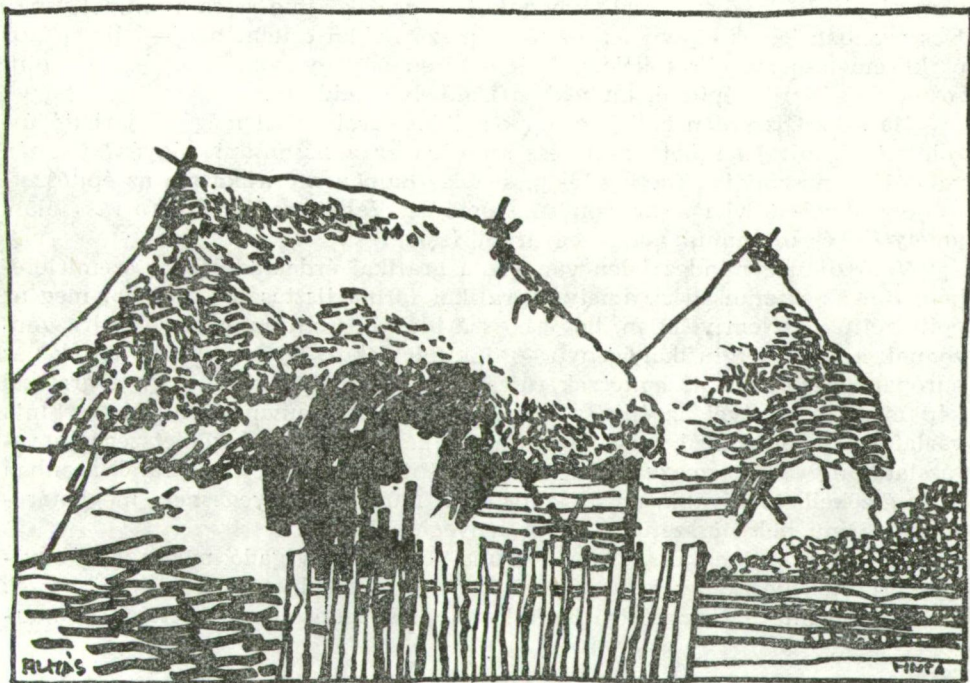
régi értéke sem (pusztán) korában testesül meg. A meglévő vitathatatlan előnye viszont az, hogy már megvan: fölhasználható és fölhasználandó. Nem csupán a gazdasági józanság, de a kulturális felelősség is ezt sugallja.

Azt persze nem árt észben tartani, hogy a régi giccs kópiája sem más. Igaz, idézőjelek között. Viszont a magyar építész olyan házakat kell tervezzen, amelyek tartósan élnek együtt fizikai környezetükkel, amelyek kultúránk, hagyományaink (beleértve most már a modernizmust is) szerves folytatását és kiteljesítését jelentik.

A vázolt nagyon is súlyos és nagyon is ellentétes követelmények végül is arra az alapkérdésre vezethetők vissza: képesek leszünk-e arra, hogy a szükségből erényt kovácsoljunk? Tulajdonképpen ez minden építészet mindenkori alapkérdése is. Legfeljebb a szükségesség valódi tartalma változik és változott társadalmanként, országonként, kultúránként. Nos, a mi tájainkon a bőség nemigen volt jellemző az elmúlt századokban. Építészettünk azonban képes volt arra, hogy ma is becsült (és a gazdagabbak által is elismert) értékekkel járuljon hozzá anyagi és szellemi kultúránkhoz. Egyedei ugyan sohasem fordították meg az egyetemes építészeti történetének kerekét, de együttesen mindig egyidejűleg fejezték ki európaiságunkat és másságunkat.

Mindezt végiggondolva eléggé nyilvánvaló, hogy építészettünk legnagyobb dilemmája ma valójában nem esztétikai, hanem etikai természetű. Az alapkérdés: szolgáljon-e az építész, vagy legyen a vele szemben támasztott mindenkori fizetőképes kereslet kritikátlan kiszolgálója?

Erre a kérdésre természetesen csak akkor lehet becsülettel válaszolni, ha tisztáztuk, hogy a társadalom akarata hogyan és mi módon fogalmazódik meg, miként és ki közvetíti ezt az építész számára. Ki és mennyiben felelős azért, hogy a fordítás pontos legyen, és ki ellenőrzi a tolmácsokat? S nem utolsósorban, hogy elvárhat-e a társadalom kimagasló teljesítményeket egyedülállóan alacsony megbecsülés ellenében?

Finta József

Fiatal korában grafikusnak készült, végül építész lett: szállodatervező, akadémikus, az építészet szigorúan racionális világának képviselője. Talán ezért sem szükséges, hogy grafikus névrokonától betűjelzéssel különböztessük meg, hiszen Finta grafikáiban is építész marad. A tér és szerkezet, tagoltság és részlet ragadja meg képzeletét, a tömegszerűség inspirálja a természetes környezetben is. Pontosan rajzol, mint az építészek, s úgy is lát: elemző, a felépítettséget-struktúrát kereső látásmód jellemzi minden vonását.

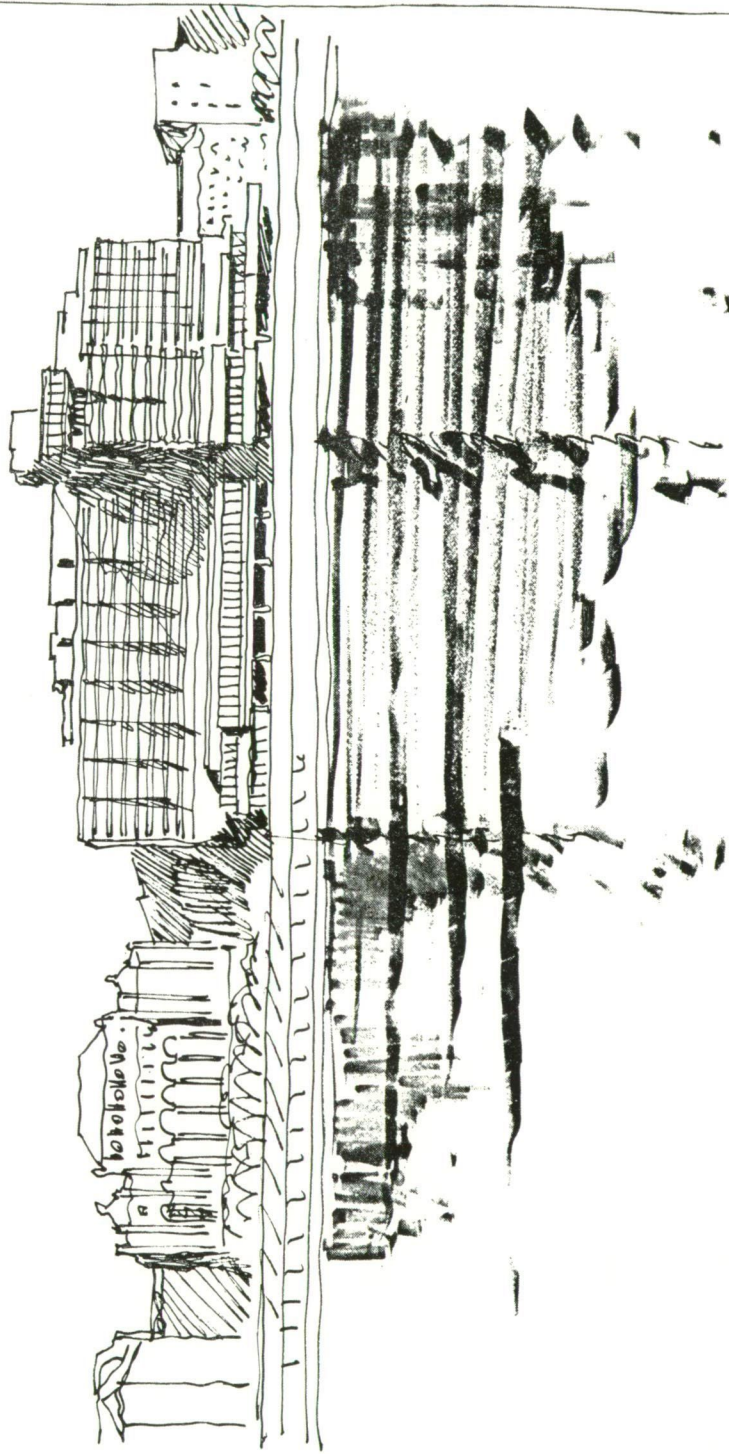
Azokat a tiszta, ősi formákat keresi a természetben és környezetben, amelyekből építészetünkben ma már annyira eltávolodtunk. Erdélyből származik, kolozsvári születésű, s ma is Erdély rajongója, több mint négy évtized távollét után. Erdély tájainak, házainak-templomainak, kopjafáinak világa úgy hat rá, mint a távoli gyermekkor — egy másik élet — varázsa. Kós Károly tisztelője, s a szellemi örökséget a Kós Károly Kör szervezésével is magáénak vallja. Talán a grafika szeretete is Kóstól kapott örökség: a századfordulótól elválasztó nyolc évtized azonban már roppant történelmi távolság e furcsa században. Finta építészete minden ízében technikai és mai; de hiszen Kós is a maga idején korszerű szellemi légkörben, szerkezeti-technikai környezetben alkotott — Erdély mellett az angol iparművészeti mozgalomra, angolokra, Európára figyelt.

Finta vallja és érzi, hogy Erdély jellegzetes történelmi formái, cintermes templomai, csűrjei, kopjafái ma nem lehetnek építészeti előképek; de értékek, amelyek hatása alól nem lehet, nem szabad magunkat függetleníteni. Talán nem zárulnak olyan szigorral önmagukba a formák Finta rajzain, mint Kósnál, Kós azonban író és könyvszerkesztő — a szó fizikai értelmében —, tipográfus és klisémetező is volt: tökéletességét e téren éppúgy nem lehet elérni, mint formavilágát újra építeni, művekben ismételve felidézni.

Ha szükségszerűen kell letérnünk a Kós Károly által még jól járható útról, mégis, mit jelenthet az építész számára ez a hasonlítani vágyás? Csupán valamiféle nosztalgia? Esetleg kikapcsolódás csupán a grafika ma az építészettől oly távoleső világa az építész számára? Vagy megújulási forrás talán, amely ősi és új tanulságokkal egyaránt szolgál?

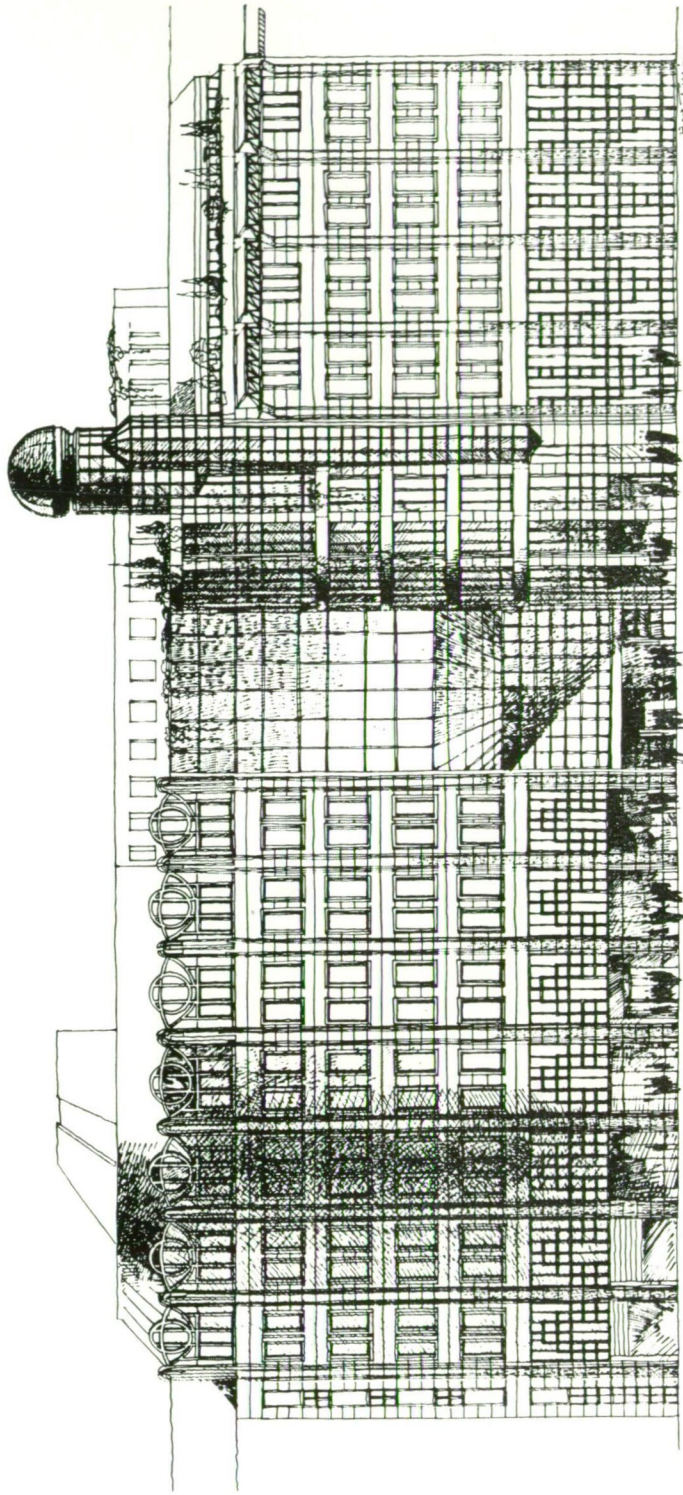
Valószínűleg mindez jelen van Finta grafikai érdeklődésében, szemléletében. Hat az a tanulság is, amely a grafikai forma tisztaságát követeli meg az építészettől is. Nem véletlen, hogy hosszú időszak után az építészek újra vonzódnak a rajzi — grafikai igényű — önkifejezéshez. Újra „divatba jöttek” az európai galériákban az építészek rajzai, s az is nyilvánvaló, hogy a grafikai kép megteremtésével az építész is teljesebbé teszi műve átgondolását. Finta vázlatai mai munkáiról, megépített vagy elképzelt házairól képletszerűek: varázslatosan gyors kézmozgással létrehozott épületképletek, amelyekből azonban az is érzékelhetővé válik, mi az, amit saját művében lényegesnek, meghatározónak, a mű belső összefüggéseiben lényegesnek tart.

Az Interkontinentál vázlata a Duna-partról, a Vigadó megragadó egyediségéről, az illeszkedés nehézségeiről s mégis érzékelhető létrejöttéről beszél. A legújabb mű, a Nemzetközi Kereskedelmi Központ finom textúrát és mar-

a H.D.J. a ludas Dima-part Feb 2

88.2.5.1

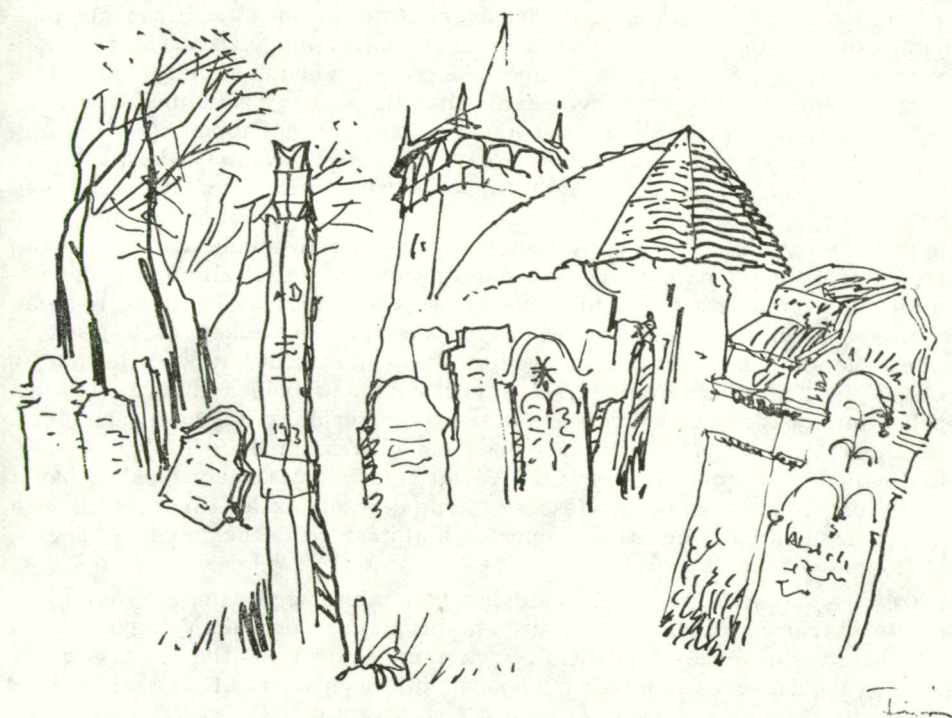

International Trade Center - Budget - Kenneth S. Greenberg - Skidmore

káns tömegformákat sejtető grafikája a Madách téri házak, vagy a Népköz-
társaság úti eklektikus palotahomlokzatok cizellált falainak kontextusát idé-
zi. A születőben levő építészeti gondolat éppúgy érdekes, mint egy régi kopja-
fa rajzán az anyag, a formák és jelek küzdelme az elmúlással.

A grafika a pillanat eszköze; az építészeti létrejöttében, fennállásában és
elmúlásában maga az idő valami, ami maradandó, akár értékes, akár kevésbé
az. A grafika kép, amelyet az alkotó a vonalak szépségéből teremt; az építé-
szet is az, de mennyivel összetettebb törvények alakítják. Mégis mindkettő-
ben saját törvények élnek; alkotásbeli, szellemi értéke több, magasabb lehet
egy kis vázlatrajznak is, mint egy bármily nagy építménynek; csak a saját
műfaj művelése, törvényeinek megszólaltatása, egy belső világ összefüggés-
rendszerének értelmes kinyilvánítása számít ebben is — abban is. Mégis meg-
nyeri szívünket, ha két ennyire különböző műfajban felsejlik valami közös;
az ars una itt csak csírákban rejlő, ott bimbózó, mégis meg-megcsillanó egysé-
ge. Egy sajátos személyiség, amely ebben vagy másban, hol itt, hol ott bonta-
kozik ki karakteresebben, amely azonban végül is önmaga belső egysége; hi-
szén nem grafikus és nem építész külön-külön, hanem egy sajátos vizuális vi-
lág mérnöke, aki valamilyen formában majd megszerkeszti magából a múlt
és jelen szálaiból szőtt harmóniát.

VÁMOSSY FERENC

Színek és árnyak

CSONGRÁD MEGYE KÉPZŐMŰVÉSZETI EGYENLEGE 1987-BEN

Nem könnyű egy megye éves képzőművészeti mérlegét megvonni, hiszen az értékelés-minősítés kategóriái minden esetben prekncipiáltak, és a viszonyítás elemei teljes egészében az értékelő beállítódásától, felkészültségétől avagy tájékozatlanságától függenek. Mindezen nehézségek csak fokozódnak, a megítélés objektívnek ható kategóriái mind szubjektívebbek vagy bizonytalannabbak lesznek, amint ezeket a képzőművészeti eseményeket vagy jelenségeket egy szélesebb, az országos tendenciákat is mértékül avagy viszonyítással hívó kontextusban szemléljük. Ennek előrebocsátására azért van szükség, mert egyéves kiállítási mérlegnek, amely célul tűzi ki az országos trendekhez való hozzáméretést, óhatatlanul szembe kell néznie bizonyos — a „fővárosi” fogalmával szemben, ellentételezéseként jelentkező „vidékiség” hozadékával. Ez a „vidékiség” vagy „vidéki lét” nem feltétlenül jelent provincializmust, bár esetünkben, sajnos, nem mentes bizonyos lépéshátránytól sem. Már-már közhelyszerűen közismert országunk „vízfejűsége” és ezt tükrözi a képzőművészeti élet fővárosközpontúsága is. Ilyen körülmények között mindig veszélyes — egy mégoly hangsúlyos képzőművészeti étellel rendelkező tájegységnek is, mint a Tiszatáj — az országos tendenciákhoz mérnie magát. Hiszen abban a pillanatban, amint számon kérjük a szűkebb pátria művészei avagy képzőművészeti eseményein, hogy tevékenységük avagy jellegük szinkronban van-e a *kortárs* képzőművészeti törekvésekkel, óhatatlanul kényszerű mellékvágányra siklik gondolatmenetünk. Hiszen a ma művészete, a happening, a performance vagy az abszolút mai videó-művészet meg sem érintette az itt alkotó képzőművészeket, az „újfestői” irányzatok erőteljes színhasználata, vagy vad ecsetkezelése pedig alig-alig fedezhető fel a képeken. Az avantgárd művészet expanzív jellege, az élet és művészet határainak szétrombolása, pontosabban e két létevékenység határainak összemosása nem karakterisztikuma a megyében élő képzőművészek alkotói tevékenységének. Nem követhető nyomon munkásságukban a kortárs művészeti törekvésekben egyébként erőteljesen jelentkező vonulat, amelyet a „műtárgy funkcióváltásaként” tudunk leírni. Az országos képzőművészeti tendenciák akkor villannak bele a megye kiállítási képébe, amikor „külsős” művészek munkái is bekerülnek nagyobb tárlatokra. Ilyen megmérettetési fórum a megyében élő művészeknek a Táblakép-festészeti Biennálé Szegeden vagy az Őszi Tárlat Hódmezővásárhelyen. Más, bár a kevésbé direkt összevetési lehetőséget kínálnak azok az alkalmak, amikor a megye városaiban egyéni vagy csoportos kiállítást rendeznek nem a megyében élő művészeknek.

Félreértés ne essék, nem áll szándékomban mesterséges „megyei-országos” ellentétet kreálni. Pusztán azon kísérlet hiábavalóságát próbálom megvilágítani, amely az itt élő képző- és iparművészek munkásságát akarná a megyei kiállítási gyakorlat és az országos tendenciák tükrében elemezni vagy értékelni.

Állításom legpregnánsabb bizonyítéka a *Szeged képzőművészete 1960—1985* című kiállítás. Amíg a helyi sajtóban kibontakozó elméleti vita arról folyt,

helyes-e a kiállítás koncepciója, vagy hogy létezik-e „szegedi műhely”, ha nem, miért nem, addig az országos sajtóban megjelent kritikák a „Zeitgeist”, a kor-szellem kisugárzása iránti érzékenységet és a gondolatisággal átszótt valóság-látást kérték számon az itt alkotó művészek munkáin — joggal! Az emlegetett tárlat minden ellentmondásossága ellenére rendkívül fontos esemény volt a szegedi képzőművészet értékelése és a szegedi képzőművészek önértékelése szempontjából. Kényszerű felismerés döbbsent rá mindannyiunkat fokozatosan arra, hogy mily fontos és meghatározó jelentősége van a hagyománynak, a szellemi örökségnek — annak a művészeti tradíciónak, amellyel gazdálkodni, nem pedig kufárkodni kell. És idekíváncsozik egy megjegyzés: nem mindegy — a képzőművészetben végképp nem —, hogy milyen hagyományból merít az ember. Minél mélyebbre nyúl, annál súlyosabb és felelősségteljesebb terhet emelhet saját vállára. Amennyiben egyéni választása folytán az egyedi alkotásban formát nyer az általános, testet ölt az egyetemes, olyan rendkívüli helyzet kivételezettjének tekintheti magát, amelyet csak kevesek mondhatnak el magukról a huszadik század művészetének történetében.

E kis gondolati kitérő után — és a tulajdonképpeni értékelés előtt — még egy fontos kitétel: minden mű önmagával mérhető, összevetésre vagy összehasonlításra pedig kizárólag előképei, mintaképei vagy művészi produktumban megtestesülő „utóképei” alkalmasak.

Az év első hónapjának legjelentősebb — bár az előző évről áthúzódó — kiállítási eseménye a már többé-kevésbé kiértékelt *Szeged képzőművészete 1960—1985* tárlat volt a Horváth Mihály utcai Képtárban. A kortárs alkotók művei közül mindenképpen ki kell emelni Pataki Ferenc tollrajzait, amelyek a formai jegyek, illetve tartalmi vonatkozások okán akár a hollandiai *Spiritual in Art* című nagy, koncepciózus kiállításra is bekerülhettek volna. Fritz Mihály *Madárcseresznye* című faszobra pedig a reneszánsz szemlélet friss, eleven és minden manierizmustól mentes levegőjét árasztotta.

Hódmezővásárhelyen, a Tornyai János Múzeumban ugyanakkor Fodor József gyűjteményes tárlata adott lehetőséget a vásárhelyi műhely, a vásárhelyi hagyományok jelenbeni felmérésére. Fodor erős expresszivitás iránti hajlama már a legkorábbi munkáin megmutatkozott, legfrissebb alkotásai pedig a tárgyiatlan expresszió határmezsgyéjét súrolták. Márciusban a Tornyai János Múzeumban jelentkezett Krajcsovics Éva festőművésznő egyéni kiállítással. A néhány évvel korábban Tornyai-plakettel díjazott alkotó most az utóbbi évek terméséből válogatott. Pasztózusan érzékeny, majdhogynem törekeny finomsággal megfestett ajtók, ablakok adták továbbra is a képeinek kerettémáját.

Szegeden a Bartók Béla Művelődési Központ B Galériájában ez időben Jakab Bori és Segesdi Bori keramikusművésznők közös kiállítása volt megtekinthető. A funkciót és dekorációt szerves egységben, minden hivalkodás nélkül egyesítő-egységesítő kerámiák sora árulkodott az igazi tehetségről.

Szentesen a Művelődési Központ kisgalériájában a vásárhelyi szobrászházaspár, Lantos Györgyi és Máté István jelentkezett legújabb munkáival. Alkotásaikra — és különösen krétarajzaikra — a jó értelemben vett „manierizmus” lehetne jellemző kifejezés. Az a tökéletes technikai és szakmai tudás érződött mind a kisplasztikákból, mind a szobrokból, amellyel már átléphetnének az imaginárius invenció mezőire, ám visszatartja őket ettől művészi beállítódásuk, ha úgy tetszik, neveltetésük.

Március-április fordulóján a Bartók Művelődési Központ B Galériájában

egy jugoszláviai festő, Hajdu Flórián állította ki munkáit. A helyi sajtó egyhangú elismeréssel fogadta jelentkezését — dicsérték merészességét. Be kell azonban vallani, az újfestőiség jegyében fogant atkékpei erősen manirosak, a hársány színek, élénk gesztusok vagy elúsztatott formák ellenére is messze elmaradtak a hazai *heftige malerei*-s alkotók színvonalától. Csongrádon a Művelődési Központban a Fiatal Iparművészek Stúdiójának szilikátszakos, majd textiles és ötvös tagjai állították ki munkáikat, lehetőséget teremtve a város lakóinak az experimentális dizájnnal való megismerkedésre.

Áprilisban jelentős kiállítás nyílt a Horváth Mihály utcai Képtárban, Szegeden. Szabados Árpád, a városból elszármazott grafikusművész, a Képzőművészeti Főiskola tanára mutatta be legújabb alkotásait. A zömmel pauszpapírra készült rajzok gazdag tárházat jelenthettek volna bármely freudista pszichoanalitikus számára. A falfirkáktól ihletett — és technikájuk miatt közel sem az öröklétnek szánt — művei az országos tendenciák egyik fő képviselőjévé minősítik az alkotót. A B Galériában ezzel szinte egyidőben Borza Teréz iparművésznő kiállítását láthattuk. Leheletfinom, fehér porcelán kompozíciói például installációval, konzekvensen végigvitt rendezői elv szerint sorjázta a kicsiny kamarateremben — tanúbizonyságot téve a kísérleti műfajok létjogosultságáról, valamint Borza Teréz rendkívül érzékenységről és tehetségéről. Itt kell megemlíteni egy képcsarnoki kiállítást: a Fajka János iparművész tűzzománcaiból rendezett bemutatót. A tűzzománc öröklétnek szánt anyagában láttunk viszon esetlegesen „népművészieskedő” zsánertémákat, idéltlen címekkel körülírt, a népművészet képalkotó rendszerének megnevezéséről árulkodó, pillanatnyiságot sugalló kompozíciókat. Joggal idézhető itt Platón kifakadása: „... a helytelen kifejezés nemcsak önmagában hibás, hanem rossz hatással van a lelkekre is.” Bárcsak ne lenne oly gyakorta igaza!

Június első hetének vasárnapján nyílt Vecsési Sándor festőművész gyűjteményes tárlata a Tornyai János Múzeumban. Az Ernst múzeumbeli kiállítást követően itt valamivel kisebb anyaggal jelentkezett, de képeinek sugárzó humánuma, a személyes létélmények szűrőjén át is általános emberi helyzeteket megidéző alkotásai érzékletes képet nyújtottak a vásárhelyi műhelyhez oly sok szálon kötődő festőművészről.

Csongrádon, a Művelődési Központban e hónapban Bukta Imre, Elek Károly és Szabó Szilárd közös kiállítása volt látható.

Júliusban megnyílt Szegeden a III. Táblakép-festészeti Biennálé, kettős helyszínen: a Horváth Mihály utcai Képtárban és az Ifjúsági Házban — 130 alkotó több mint 150 művével. Egyértelműen az újfestői irányzatok előretörését lehetett érzékelni az anyag láttán, és az embernek ezt a benyomását még az a rendezői megoldás sem tudta feledtetni, hogy a több festménnyel szereplő alkotók egyes művei nem egymás mellett, hanem a kiállító helyek között megosztva voltak láthatóak, avagy emlékezetből felidézhetőek.

Augusztusban Szegeden, a Juhász Gyula Művelődési Központban állított ki öt alkotó — Dér István, Lóránt János, Novák András, Pál Mihály és Zombori László. Kollektív kiállításuk oka a közel azonos életkor mellett az egykori közös, 1956-os pályakezdés a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola rajztanszékén. Mára különböző művészi felfogás, eltérő vérmérséklet és specifikus életélmény teszi szerteágazóvá egykori közös ösvényük újabb csapásait.

Szeptemberben a hódmezővásárhelyi múzeumban Hézsó Ferenc rendezte meg gyűjteményes tárlatát — a műcsarnoki bemutatkozást követően. Számtalan formai és stíláriis kísérlet után, a vásárhelyi festészet képi hagyomá-

nyainak rokonkviztájával próbálja Hézső Ferenc megtalálni a szintézist a szülőváros képzőművészeti tradíciója és a saját vizuális kísérleteiből leszűrt tapasztalatai között. Ugyanebben az intézményben, ugyanekkor Földi Péter Somoskőújfaluban élő festőművészként is bemutatkozott. Földi ma az a művész, aki mer mélyre nyúlni a képzőművészet és népművészet kincsesbarlangjába, és hajlandó embertpróbáló erővel egy-két évig is dolgozni egy-egy festményén, hogy a MŰ megszülethesse. Szegeden ebben az időszakban a November 7. Művelődési Házban szervezett *Organikus építészeti* kiállítás kavarta fel panelházakhoz dresszúrázott érzékszerveinket és gondolatainkat.

Október első hetének vasárnapján nyílt meg a 34. Őszi Tárlat Hódmezővásárhelyen. A tény, hogy a Tornyai-plakett nyertese Kéri László festőművész lett, a fiatalabb vásárhelyi művésznemzedék előretörését jelezte. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a Tárlat összképe, a korábbi évek anyagához képest gyengébb volt, mint ezt remélni lehetett.

Hódmezővásárhelyen a Medgyessy-teremben nyílt meg októberben Návai Sándor szobrászművész első önálló tárlata. Ígéretes munkák jelezték a fiatal szobrászművész szárnybontogatását.

Előbb Makón a múzeumban, majd Szegeden a Paletta Galériában mutatnak be válogatást a Makói Grafikai Művésztelep 1987-es terméséből. A kortárs grafikai törekvésekkel szinkronban készült alkotások a rövid élettartamú divatos művészeti irányzatokhoz nyúltak vissza, talán egyedül Uneh Enkh nyomata vállalt mélyebb gyökerű — bár nem grafikai természetű — hagyományokat.

Novemberben a szegedi Képcsarnok bemutatótermében láthattuk Várkonyi János békéscsabai festőművész kiállítását. A veretes témákat felsorakoztató, képzeletbeli, olykor idillikus képek olyan festésmóddal készültek, ahol az alkotó rajzi hiányosságait könnyedén elfedhette egy-egy komorabb tónus, vagy *pittoresque* álmotívum. A kísérleti és hagyományos zománctechnikák összebékítésére mutatott példát Strohner József kiállítása az Ipari Szövetkezetek Klubjában Szegeden. A tradicionális jelrendszerek újraértelmezése korunk felpörgetett világában mindig érdekes asszociációkat kelthet, Strohner invenciózus kísérletei pedig jelentős szellemi tartalékkal rendelkező alkotót sejtetnek.

Decemberben Szegeden a városban élő művészek közül rendeztek kiállítást Dér Istvánnak a Horváth Mihály utcai Képtárban, Kováts Margitnak a B Galériában, Gerle Margit keramikumművésznőnek pedig a Képcsarnok bemutatótermében. Dér István festőművész gyűjteményes tárlata az 1960-as években készült síkkonstruktivista képektől az utóbbi évek monokrón színvilágú műveiig terjedt. Kováts Margit festőművésznő kiállítása az Európai-iskolás szürrealizmus, a biorealizmus jegyében született műveket sorakoztatta fel, Gerle Margit kerámiai pedig a kísérleti dizájn izgalmas megnyilvánulásait mutatták a funkcionalizmus ellenében.

Jelen értékelés minősíthető pusztán hangos meditációnak is. A művészi intuíció és annak anyagiasult-tárgyasult formái úgyis csak olyan törvényszerűségeknek megfelelően alakulhatnak, melyek az alkotó eredeti szándékával, ha úgy tetszik, „Kunstwollen”-jével megegyeznek. A kritikus túlzott szigorára pedig Hegel egyik gondolatával lehetne reagálni, mely szerint: „... a műalkotás nem a műértők és a tudósok kedvéért létezik, hanem a közönség élvezetére és javára; a kritikusoknak nem kellene annyira finnyáskodniuk, hiszen ők is a közönséghez tartoznak...”

BALOGH ISTVÁN

Közép-európai kettős spirál

Vonatunk már jó néhány órája elindult Berlinből — a város keleti részéből — s a kezdetben élénk beszélgetést mind hosszabb szünetek szakították meg, amikor kollégám és útitársam Frank Rupprecht (egyébként a filozófia professzora Berlinben) fejével a vasúttól kissé távolabb magasodó szelíd hegyoldalak felé biccentve kijelentette, hogy most már rövidesen Weimarba érkezünk. Hiába néztem azonban a jelölt irányba, városnak semmi nyomát nem láttam, de még másféle emberi település jeleit se, csupán a ligetes lankás hegyvonulatot. Meg a távolban, amikor Frank már mutatóujjával bökdösött egy pontra, némi szemeröltetés árán valamiféle különös torony bizonytalan könvonalait lehetett sejteni, mindenesetre valami ember alkotta építmény csúcson kiemelkedését véltem felfedezni. Az már Buchenwald, a volt koncentrációs tábor emlékműve, Weimar innen már vonaton mindössze néhány perc — mondta Frank.

A döbbenetet, amely akkor elfogott, azóta is magamban hordom. Nem, nem a szörnyűségek döbbenetét — végül is Buchenwaldot nem néztem meg azóta sem —, hanem az egyetlen mozdulat és mondat pillanatába sűrített elentmondását: Buchenwald, mint tájékozódási pont Weimarhoz. Az emberi kultúra és humánus abszolút ellenpontjának szimbóluma és valósága egyetlen gesztussal összekötve Goethe, Schiller és Liszt Ferenc városával. Az európai és az egyetemes emberi kultúra folyamatába bekapcsolódó mikrokozmosz egyfelől, másfelől pedig mindannak tagadása és pusztulása, amit ez a kultúra valaha is értékként létrehozott — mindez egyetlen mondatban kimondva, egyetlen gesztusban összekötve. Ebben az összekapcsolásban persze nem az az igazság relativizálódott, hogy eszmekör és kulturális tradíció értelmében Weimarhoz nem Buchenwaldból vezet az út, s hogy ugyanez áll fordítva is: Weimarból nem juthatunk Buchenwaldba az emberi szellem vándorútjain, még akkor sem, ha a nácik között akadt, aki összeegyeztethetőnek vélte a koncentrációs tábor fennállásával Goethe emlékének ápolását. Ha van valami, amit az eszmetörténet, a kultúra értéktana bizonyossággal kimondhat, az éppen ennek az összeegyeztetési kísérletnek a cinizmusa és aljassága.

És mégis: ama döbbenet újra és újra, egyre gyakrabban felidéződik bennem. Mert az újjáépített, aprólékos műgonddal és a nagy elődök iránti nemes alázattal eredeti szépségében restaurált Weimar történelmi atmoszférája, Goethe kertjének, könyvtárának, Liszt és Schiller dolgozószobájának, otthonának áhítatot parancsoló és felemelő gondolatokat, érzéseket inspiráló hangulata a humánus, a kultúra értékeire és szépségére, a jónak a rossz feletti diadalára emlékeztet ugyan, de azért Buchenwald közelsége felidézi a humanizmus, a kultúra, a létrehozott értékek törékenységét és veszélyeztetettségét is. Ennek a törékenységnek sajátos közép-európai, jelesül éppen németországi okait és társadalmi összefüggéseit lenyűgözően gazdag, átfogó elem-

zésben mutatja be Norbert Elias: A civilizáció folyamata című könyvében. Elias úgy látja, hogy Közép-Európában a kultúra és a tudomány kiemelkedő, egyetemes értéket jelentő teljesítményei egy meglehetősen vékony és a társadalomban sajátságosan köztes helyet elfoglaló értelmiségi csoport teljesítményei. És nem csupán a humanizmus és a kultúra törékenységéről van szó. Túl Elias csodálatos könyvén, Weimar és Buchenwald egymásmelletti-sége arra is figyelmeztet, hogy az értékek rombolásának, a humanizmus megtagadásának szintén társadalmi összefüggések teremtik meg az alapját, egyének és csoportosulások rövidebb időszakra vagy stratégiaként, kiválasztott egyes értékekre nézve vagy minden emberi értéket megcélözva vallják maguknak a tagadás, a pusztítás szándékát és az antihumanizmust. Ha tehát indokoltan feltételezzük, hogy a társadalmakban — éppúgy, mint az egyéneknél — egyszerre és egyidejűleg van jelen és munkál az alkotás szándéka és vágya, valamint a rombolás és a pusztítás vad indulata, akkor a közép-európai tradícióra nézve azt a sajátosságot sejtethetjük, hogy itt e két pólus nem csupán ingatag egyensúlyban van egymással immár történelmileg hosszú időszakon át, hanem ellentéteik különösen élesek, ezért határozottabban, gyakorlata elemi erővel jutnak felszínre mint másutt. Így azután a jobbító, alkotó, az értékmegőrző és gyarapító szándéknak Közép-Európában — és annak keleti felében — nem is annyira a közömbösség, a tunyaság és a tehetetlenség az igazi akadály és ellenpontja, hanem a latens vagy alkalmanként egészen nyílt formában megnyilvánuló agresszív tagadás, valamint az ehhez közvetlenül kapcsolódó dühödés és öncélú rombolás.

Nehéz persze megítélni, hogy az erőszak legújabb hullámára és nemzetközi terjedésére hogyan reagálnak vagy hogyan fognak reagálni más országokban és más kulturális tradíciók birtokában. A valamelyest is éber szemlélőt azonban sok figyelmeztető jel inti arra, hogy nálunk — a hetvenes és a nyolcvanas évek Magyarországon — a társadalmi lélek mélyrétegeiben súlyos és aggasztó állapotok alakultak ki és még súlyosabb, aggasztóbb tendenciák vannak erősödőben. Miközben például a kétszer kettő bizonyosságával tudjuk, hogy jelenlegi gazdasági válságunkból csak az innováció széles körű kibontakoztatása révén, csakis új anyagi és szellemi értékek kiküzdésével-kibontakoztatásával juthatunk túl, azon közben tudományos felméréseken alapuló tanulmányok tucatjaiból és mindennapi tapasztalatainkból egyaránt meggyőződhetünk arról, hogy az újító, a vállalkozó, a megszokott, átlagostól eltérő — egyébként elszomorítóan kisszámú — állampolgáraink nem csupán a meg nem értés, a közömbösség mindenütt máshol is felépülő kemény falába ütköznek. A mi újító, alkotó szellemű honfitársainknak emellett még valami elemi erejű dühödés gáncsoskodással is meg kell küzdeniük, irigység, rosszindulat és féltékenység, nem pedig egészséges versengés kíséri őket a munkahelyeken, a bürokratikus apparátusokban, és az esetleges siker anyagi, erkölcsi javai iránt áhító — de az alkotás gyötrelmeiben osztozni nem óhajtó — közvéleményben.

Ha körülnéz az ember a világ nyugati felén, a bombamerényleteket, a politikai és egyéb gyilkosságokat, az erőszak és az agresszivitás mind durvább megnyilvánulásait látva hazai viszonyainkat illetően — úgy tetszik — némiképpen megnyugodhat. Ezek valóban csaknem ismeretlen vagy csak elvétve felbukkanó események nálunk. De ha az elkövető számára semmi haszonnal nem járó, teljeséggel öncélú rombolásnak és károkozásnak az egész civilizált világban szinte példátlan méreteire gondolunk Magyarországon —

a buszok, vonatok, villamosok üléshuzatainak felszabdalásától, az utcai világitás tönkretételén, a sokszor életmentő nyilvános telefonok kagylóinak leszaggatásán át, mondjuk a nemrég megnyílt, egész Európában páratlan óbudai föld alatti múzeum tablóüvegeinek rendszeres bezúzásáig —, a közúti szobrok megrongálásáig — akkor bizony a látszat igencsak csalókéának bizonyul: az értékpusztító és romboló ösztön fékevesztett tombolásának iszonyú méretei és felhalmozódása tárulnak elénk. Kérjük csak meg azokat, akik a parkok füvesítésének és megóvásának azt a mindenütt máshol bevált racionális módját javasolják, hogy ott létesítsenek gyalogutakat, ahol és amikor a gyalogosok kitapostak valamiféle ösvényt, nos, látogassák csak meg e javaslattevők bármely lakótelepen a már eszerint kialakított és betonlapokkal lefedett gyalogutak mentén, az azokkal pontosan párhuzamosan kitaposott gyepet: a csakazértis és öncélú értékpusztítás eme mintapéldáit. Igaz, mindez nem közvetlenül az emberek életét fenyegeti, még sem kevésbé veszélyes. Mert folyamatos, mindenütt jelenlevő és tömeges.

Más, nem kevésbé illusztratív példa a hazánkba gépkocsival látogató külföldiek állandó panasza. Eszerint a volán mögött ülő honfitársainkat nem csak és elsősorban nem is az különbözteti meg más országok pilótáitól, hogy meglehetősen elavult és rossz állapotban levő kocsikban ülnek, hanem mindenekelőtt az, hogy rossz az idegállapotuk, kirívóan, sőt ön- és közveszélyesen agresszív stílusban vezetnek, mintha Magyarországon valamennyi lelkiileg sérült és beteg ember jogosítványt kapott volna. Ezért van az, hogy Európa nagyvárosaiban Rómától Londonig ugyan sokféle okból nehéz gépkocsival közlekedni az idegennek, de a defenzív autós hazánkfiának még mindig könnyebb, mint éppen a magyar közutakon, ahol a vélt vagy valóságos sérelmek elvakult és minden egyébre tekintet nélküli megtorlása, a közlekedési szabályok rendszeres és legkirívóbban durva megsértése lépten-nyomon tapasztalható és átélhető. Aki belegondol, nehezen tud megszabadulni attól a sejtéstől, hogy van valamilyen mély összefüggés a közlekedésben tapasztalható ön- és közveszélyes agresszivitás, valamint az önpusztításnak olyan hagyományosan magyar formái között, mint az öngyilkosság és az alkoholizmus.

Sokan vélik úgy — s minden bizonnyal van is igazság érvelésükben —, hogy mindez a kultúráltsággal közvetlenül összefüggő jelenségsorozat. Ha az újra növekvő analfabétizmust, a kultúrára fordított időt, közművelődési intézményeink állapotát és lehetőségeit vesszük tekintetbe, a jövő perspektívája bizony ez esetben is több mint aggasztó.

Mégis úgy látszik ennél *több*ről van szó. Mert lépünk túl a hétköznapiaknak imént említett jelenségein, a kiművelt emberfők világába. Nem kellene-e már egyszer végre alaposabban elgondolkoznunk azon, hogy vajon a jövő milyen alternatíváját vetíti elénk a szellemi életünket újból és újból keresztülmetsző, a párbeszédet és a vitákat éppen hogy nem az értékek tisztázása és teremtése irányába terelő megosztottság? Vajon az értékek kölcsönös relativizálása irányába torzító, a kommunikációs hálót szétszaggató polarizáció, ami például az időről időre felújuló népies-urbánus ellentéteket és indulatokat jellemzi, nem a kulturális értékteremtés létfeltételeinek a rombolását jelenti? Korántsem véletlen ezért, hogy éppen a közép-európai hagyományokkal az utóbbi idők fejlődése eredményeként véglegesen szakítani tudó Szövetségi Köztársaságban fedezi fel Jürgen Habermas a megértés fontosságát és egy kommunikációs racionalizmus lehetőségét, valamint szükségességét. Mint Habermas a kommunikációs cselekvéseméletében kifejti, a vitának, a

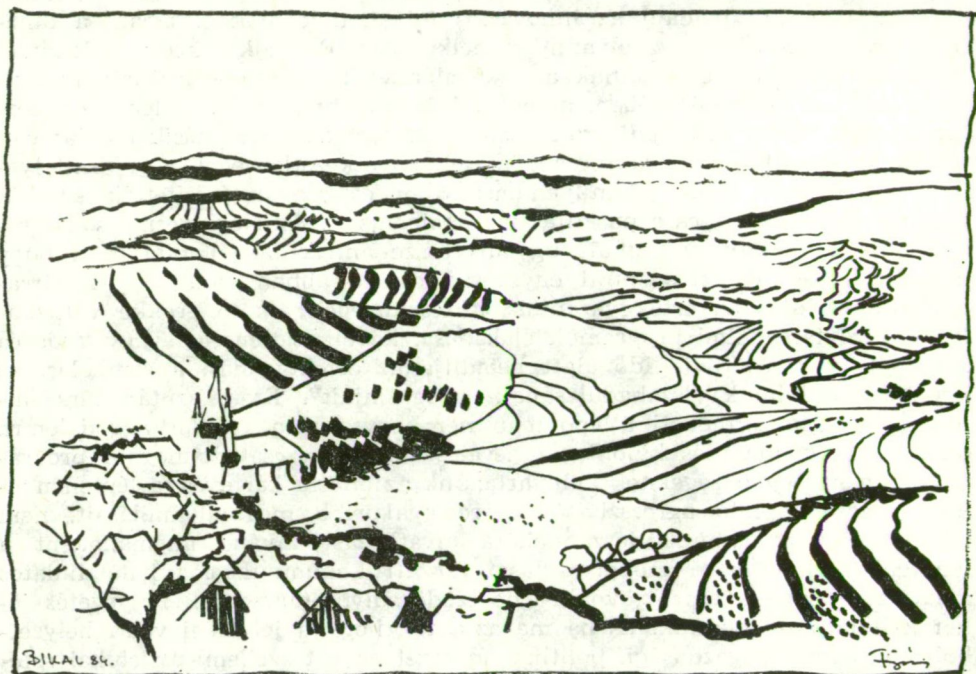
diskusszióknak csupán a megértésre való törekvés mellett lehet konstruktív társadalmi értelme és funkciója. Ezzel szemben a mi szellemi életünkben zajló vitákat gyakorlja éppen a megértés szándékának hiánya és az értéktéremtől keretétől szolgáló kommunikációs háló szétszaggatása jellemzi. Ezért rombolás ez is; értékrelativizálás, értékelvitatás és az értéktéremtől feltételeinek rombolása. Az agresszivitás, az öncélú pusztítás forrásait tehát nem, vagy nem csak a kulturálatlanságban tudjuk fellelni.

Úgy látszik, mintha a hagyományos közép-európai társadalomszerkezet valamiféle kettős kódként, egyfajta társadalmi DNS kettős spiráljaként működne: az alkotó, az értéktéremtől szociális „program” mellett szüntelenül jelen van és időről időre felerősödik a másik, az értékrombolás és a pusztítás szociális-genetikai programja. Mindenesetre jó lenne pontosabban ismerni hogyan is alakult ki ez a társadalmi kettős spirál, milyen okok játszanak közre az egyik vagy a másik program működésében, mert mintha hazánkban ez idő szerint egy olyan ingatag helyzet jött volna létre, amelyben bármelyik program beindulhat, viszonylag egyensúlyuk felbillenőben van. A jelenlegi helyzet megértése végett szükséges lenne annak behatóbb vizsgálata és tisztázása, hogy a közvetlen gazdasági és politikai folyamatok és döntések szféráján túl (azokhoz persze szükségképpen kapcsolódva) milyen szerepet játszott e társadalmi kettős spirál a társadalmi reformfolyamat történetében, pulzálásában, így például az innovációs folyamatok blokkolásában, a dinamizmus lefékezésében, az olyannyira nélkülözhetetlen alkotókedv és lendület megtörésében — vagyis annak a társadalomlélektani atmoszférának a fennmaradásában és erősödésében, amely a konzervatív és reformellenes gyakorlati fordulatokhoz is alapul szolgálhatott. És ami az érem másik oldala: elemezni kellene, hogy a praktikus döntések következtetlenségei, a reformfolyamatot gátló egyoldalúságai milyen mértékben és hogyan erősítették, erősítik fel az értékrombolás és a pusztítás mechanizmusait. Az elégségesnél sokszorosán több tapasztalatunk gyűlt ugyanis össze annak megállapításához, hogy a közép-európai kettős spirál egyik sajátossága abban van, hogy a társadalmi megújulás az értékgyarapítás, a feszültségek alkotó erőkké változtatását célzó társadalmi programok elakadása, következtetlenségei vagy kudarcra szükségképpen és rövid idő alatt beindítja az értéktagadás, a rombolás, az agresszív indulatok elszabadulásának „programjait”. Ezért azután társadalmunk jelenlegi átmeneti állapotában nem egyszerűen csupán aggodalomra okot adó, figyelmet és különleges nevelési, szociális, családtámogató programokat igénylő jelenségeknek kell tartanunk az öncélú kártevés, a lépten nyomon megnyilvánuló agresszivitás egyre gyakoribb megnyilvánulásait, nem csupán a vitapartnerek jószándékára hivatkozást kívánó anomáliaként a társadalom különböző csoportosulásai közötti kommunikációs háló tudatos szétszaggatását, hanem a jövőnkre nehezedő súlyos társadalmi fenyegetés jeleit kell látnunk bennük. És ha ma az a tét, hogy a jelenlegi válsághelyzetből a társadalom gazdasági, politikai és ezzel együtt szellemi-pszichikai szféráit egyaránt átfogó reformfolyamat révén az értéktéremtől, alkotó és az újító erők lendületbe hozása révén találjuk meg a kiutat, akkor még nagyobbban mutatkozik a reformot előkészítő és megvalósító intézmények, személyek és vezetők felelőssége — mindannyiunk — felelőssége.

Nem altathatja el közülünk senki e felelősségtudatát azzal, hogy a mai Magyarország helyzete gyökeresen eltér a korábbiaktól, hogy Buchenwald nem csupán térben és időben van tőlünk messze, vagy hogy saját korábbi tör-

ténelmi katasztrófáink józan belátásra és magatartásra intenek mindenkit e tájon. A rombolás, a pusztító agresszivitás éppolyan változatos új módszerek és formák létrehozására képes, mint az alkotó tevékenység. Ez is megszívlelendő tanulság.

Ezért hát az öncélú rombolás és agresszivitás növekedésének számos jele láttán ne legyünk nyugodtak és megnyugtathatók. Legyünk tisztában azzal, hogy reformvitéink és reformküzdelmek, megtorpanásaink és a folyamatok visszarendeződése mélyén a közép-európai társadalomszerkezet kettős spirálja működik, mely nem csupán a gazdasági válság mozgatórugóinak felismerését és a válságkezelést teszi sokszorosan bonyolulttá, de egy társadalomlélektani válság kialakulásának is háttéréül szolgál. S ez utóbbi válságból az alkotó energiák éppúgy felszabadulhatnak, mint az agresszivitás és a pusztítás, az önpusztítás indulatai. Ezért ne legyünk nyugodtak, de bízunk benne, hogy ma még rajtunk áll: javunkra válnak vagy pusztító erőkként jutnak felszínre a szunnyadó energiák.

Pákolitz István: Tűzbenéző

Még az ötvenes évek második felében lehetett: a véletlen úgy hozta, hogy egy kis sárgafedelű, tenyérnyinél alig valamivel nagyobb verseskötet került a kezembe. Címe is összhangban volt a könyvfedél őszi hangulatokat, újborok ízét, dunántúli tájak őszi színeit sugalló küllemével: a *Szüret*, mint később megtudtam, Pákolitz István első önálló verseskötete volt. Meglepetéssel vegyes örömmel lapozgattam a könyvecskét, benne környezetemre, legsajátosabb világomra ismerhettem. Ilyen telt, feszes strófákra emlékszem ma is belőle:

Fuvarozó szél hajkurássza	az omló hígáruany verőfényt
a reggeli ködöt,	nyeli a hús homok;
küllőre tapad foszló tánca;	a tőkék kibuggyanó tőgyén
rekedt szekér dőcög,	friss-habos must csorog;

(*Szüret*)

A nagy mesterségbeli tudással megírt versek egy sajátos, szuverén költői világot rajzoltak ki előttem. Kiforrott, letisztult hangú líra volt már a kezdetén Pákolitzé. Ezután sorra megszereztem megjelenésük sorrendjében a rokonnak érzett költő többi verseskötetét is: a *Fény és árnyék*-ot, az *Esti dal*-t, a *Messzenéző*-t, az *Ami lehet*-et, a *Zöldarany*-t, a *Koronák*-at és válogatott verseinek gyűjteményét, a *Jel*-t, hogy csak a régebbieket említsem.

1962-ben Pécsre kerülve azután megismerhettem személyesen is az olvasott versek szerzőjét, amikor első verseimet vittem a Jelenkor szerkesztőségébe. Pákolitz István annakidején a Jelenkor szerkesztője volt, főként a verseket gondozta. Szeretettel foglalkozott a fiatal szerzőkkel, szigorú, ugyanakkor emberséges szerkesztő volt. Remek érzékkel választotta ki a közlésre szánt írásokat, tudott örülni egy-egy sikerült versnek, a gyengébbeket vagy egészen rosszakat pedig szelíden, de határozottan, véleményét sosem titkolva adta vissza. Hogy a Jelenkort azóta a legkarakteresebb, legkorszerűbb vidéki irodalmi folyóiratok közt tarthatjuk számon, az Tüskés Tibor, Szederkényi Ervin, Csorba Győző mellett nagyrészt az ő érdeme is.

Pákolitz István új kötete, a *Tűzbenéző*, az 1981-ben megjelent *Kikerics* óta írt verseinek füzérét nyújtja. Változott-e azóta lényegében a költő hangja? Lényegében azt mondhatjuk: nem, költészetének tematikája alig módosult, talán inkább formai eszköztára gazdagodott, úgy mondhatnánk, hogy látványos megújulás helyett alig észrevehető változatokat, fokozatokat, módosulásokat mutat fel ez a líra. Új kötetében is, mint az eddigiekben — ahogy azt korábban Tüskés Tibor megállapította a költő egyik fő karaktervonásaként — jellemzője az állandóság, „a kezdetekhez való hűség”, az ifjúság eszményeihez való ragaszkodás. E kötet verseiben is a valóság keltette benyomások visszadáására törekszik, közvetlen élményszerűsége. Továbbra is vállalja a hagyományos jelzót, ami a rím, a kötött forma, az érthetőség vállalását jelenti egyben, bár a prózavers különböző változatai sem idegenek tőle. Nagy stílári biztonsággal szerkeszt, a „lényegét formáló fegyelem” híve. A különböző divatok nem befolyásolták különösebben líráját, noha világirodalmi tájékozott-

sága széleskörű s szemmel tartja az újabb törekvéseket. Annyit mindenesetre észlelhetünk, hogy a „költőietlen” elemeket is hallatlan magátólértetődőséggel építi verseibe s fanyar, ironikus hangszerelése bizonyos típusú verseiben viszszaul némely koráramlatokra, de úgy tetszik, mindez inkább a költő alkati jellemzőiből fakad. A költő továbbra is az élményszerűség és a gondolati tartalom szintézisére törekszik, méltón lírája eddigi legpregnansabb darabjaihoz.

Új könyve első ciklusában, a *Fészeksor*-ban a költő gyermekkori emlékeket idéz fel, a paksi kőműves, majd harangozó fiának jellegzetes, máig nyomot hagyó élményei bomlanak ki előttünk életképszerűen: látjuk a leverésre szánt fecskéfészkek miatt „vilgnagy bögésbe” kezdett kisfiút, aki a mama helyett felvállalja a takarítás gondját, „hogyan jövő tavaszra szertesét csivogják (a surranó villásfarkú füsti-népek:) reményt dajkál újra a megmaradt fészkek” (*Fészeksor*), majd harangkötélen himbálódzó gyerektársai közt látjuk, amint „vad főjhők elejbe” harangoznak. (*Harangkötélen*). Megeleveníti gyermekkora sajátos figuráit, a „félvak Orgonanyomó Fráncit”, amint „taposta a fapedál-fújtatót”, míg „párát lehelő ajkunkról mennybeszállt / Jézuska-váró adventi dallamunk: / *Harmatozzatok égi magasok*”. (*Roráté*) Látjuk Sztrelenka Janó bácsit, aki „Nagybiccsétől a tolnai dombokig (utcahosszat kántálta) / derék mestersége mottóját: / *volomi esinyájja drottóznji*. (*Múlt idő*) A német nyelvű házilecke villanyt felkapcsoló gyermeket ábrázoló illusztrációjával a petróleumlámpás szegénységet ellentételezi a költő a papa szavával: „*spórúni kó srófújjad éggy kiesikét léjjebb*.” (*Lámpa*) Az iménti idézetekből is kitetszik talán Pákolitz olykor kesernyés, de mindig finom, eredeti humora, együttérző szimpátiája, ahogy a figurákat, jelenségeket szemrevételezi.

Az öregedés gondoljai, önvizsgálatra, számvetésre készítő élményei, a múlt idővel való viaskodás kap hangot a könyv *Botozgató* című ciklusában. A cikluscimadó versben pl. ekképp vetíti egymásra gyerekkor, ifjúság és öregkor időrétegeit: „mert a hajdanvolt jámbor / ipse; akár a kámfor- / morog az agg magába / hogy ingyér se találja / elszámál vagy hatszázig / míg hazatotyorászik / alig búvik az ágyba / máris horkol javába / álmában egy pötty kölök / hódunyhában *hömbölög*”.

A költői érzékenység a környező világ neszeiből szűri ki magának az idegeket elzsongító muzsikát, melyben elvegyül a gyerekkori öregharang föltámadás-körmeneti dallama a kamaszos várakozás kalandokra hívó kürtjelével, a hadifogolynémaságban lamentáló tücsöknépség zsongító litániájával, az üdülővároskán átvágtató vizeses orgonazugás-morajával. (*Muzsika*) A szorongásos éjszakákat bizakodó hangulatú hajnalok váltják, amikor „már mosolyra is futja: / takarodót fúj / átkozott éjszakád lidércraja.” (*Álmatlanul*) Hangot kap a versekben a házastársak egymást-vigyázó féltése, amint „Kölcsönösen számon tartják / a köhintések árnyalatait, / a nyugtalanító forgolódásokat, / az álmatlan sóhaj-rebbenéseket” (*Gyanakodva*).

Egész életével, sorsával vet számot a költő a *Völgymenet* vallomásos, emlékező strófaiban:

Hol van már a handabandás
Ifjú-gögös Kihaennem
Karnyújtásnyi távolságra
Hittem híres öröklétem

Kis Hübeleszentbalázsból
Lettem naiv Bolondistók
Esztendeim faggatóznak
Sáfár számolj el hogy is volt

A könyv *Keseredés* című, következő ciklusa epigrammatikus tömörségű miniatűrökkel indul. (*Anzix*) Egészében idézem a költő dialektikus látásmódjára, a jelenségeket ironikusan szemrevételező életszemléletére a *Dilemma* című kis remeket:

Gazdája agyusztálja, ahol éri,
de szobormozdulatlan áll az öszvér.
Eldöntendő, hogy végül is mit példáz:
bölcstürelmet vagy buta makacsságot.

Bibliai jelenetek következnek ezután, árnyalatokra-érzékeny beleélőkész-
séggel, érzékletesen idézve meg szereplőiket: Dávid királyt és Betsabét (*Bet-
szabé*), a Holofereszt elveszejtő szépséges Juditot (*Judit*). Utóbbi a történet
kapcsán tett szentenciózus megállapítással zárul: „az is győzhet, aki esélyte-
len.”, a témát általánosítva korunk emberi viszonylataira is. *Lapszél* című köl-
teménye a kitelepítések időszakának kálváriáit rögzíti tanulságul az utódok-
nak. A magát német anyanyelvű magyarnak valló ifjabb Schönecker Jakab és
famiájaja sorsa példázatszerű: előbb szájtépő volksbundista szomszédaival gyűlt
meg a baja, majd negyvenötben — teljesen érthetetlenül — „fölkerült a kite-
lepítendő listájára / Ponciustól Pilátusig szaladgált / míg nagynehezen itthon
maradhatott”.

Korunk emberének fenyegetettsége a költőt sem hagyja érzéketlenül. A
feketerigó és a hoppon maradt vérszomjas macska esete kapcsán figyelmeztet:
„Holnap / másként is történhet. / Félelmetesen nyugtalanít / a véget nem érő
fenyegetettség.” (*Fenyegetettség*) Ironikus önarcképet rajzol magáról a költő
Shakespeare Zuboly mesterének alteregójaként. (*Keseredés*) A kötet címadó
verse, a *Tűzbenéző* — egyetlen hatalmas asszociációfolyamként — az egész
emberi történelmet idézi meg az emberiségre jót, rosszat egyaránt bőségesen
hozó elemi erő megjelenítésével. A költemény reménykedő végakkordja: „Hogy
mégse zúdul ránk a tűzpokol.”

A kertészkedő, gyümölcsfaival bibelődő költőt állítja elénk a *Cseresnye-
virág* című ciklus. Akár ha az öreg Arany őszikéit olvasnánk. Mióta kertész-
kedő emberré vált, fokozottabban „reszket az érlelő aranynapsütésért / jobban
félti a félténivaló gyönyörűséges virágpompát: / el ne vetéljenek / az ígéretet
hordozó meggyfamenyecskék!” (*Jobban*) A tizenegy évi veszteglés után neki-
veselkedő almafa láttán a költő reménykedve veti papírra:

Megnőtt szívemben a bizodalom
almafámról nem kell lemondanom

Túljutottunk a dolog nehezén
a többi: gondosság és jóremény
(*Túljutottunk*)

Hangot ad az unokavárás készülődésének, örömeinek. (*Várakozás*) Új él-
ményekkel telíti líráját a cseperedő kised, aki „Repeső-beszédes pillongásá-
val / idejekorán keresség / valami biztos fogódzót / bizonytalanságokkal beár-
nyékolt / rettegésteli világunkban.”

A könyv utolsó, *Csillagvédjegy* című ciklusa irodalmi, zenei életünk nagy-
jait idézi meg, emléket állít a magyar kultúra kiemelkedő munkásainak. Fino-
man mértéktartó archaizálással írja meg Balassi megíratlan versét a *Valedicit*
című költeményben. Ízelítőül íme, egy szép, tömör strófája:

Strigonium alatt
Lelöm halálomat.
Sebeimből vér csorog.
Erőm elhagy lassan
S a messzi magasban
Holló-csapat kavarog,
Vér-mocskomban forgó
Láb nélküli torzó,
Nyomorúltan pusztulok.

Balassi után József Attila, Bartók, Kodály, Illyés, Simon István emlékének hódol egy-egy szép, érzelem- és gondolatgazdag költeménnyel, melyek az őket létrehívó alkalom esetlegességén túl Pákolitz eszmei kötődéseit, emberi-költői rokonszenveit teszik szemléletesen kézzelfoghatóvá. Pergő leoninusaival, ősi hangsúlyos rigmusaival bravúrosan sikerült a *Weöres-emlékkönyvbe* alcímű *Bukolika*, Pákolitz mély derűjének, humorának, játékos kedvének talán legkifejezőbb, legfrappánsabb megnyilvánulása:

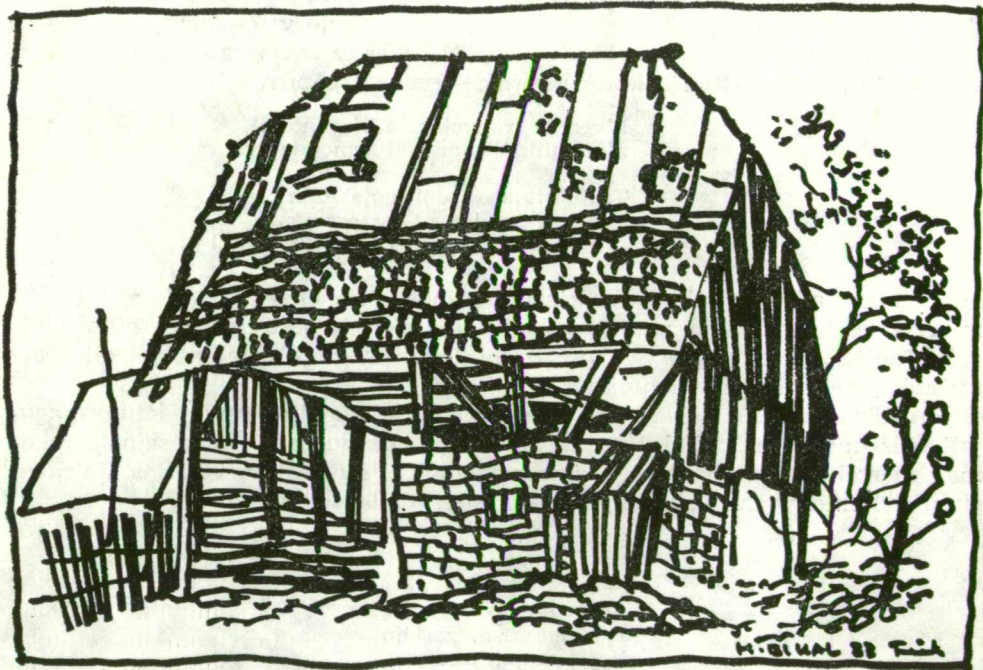
Nem haloványul a monda: a makk-ropogászati konda
 Klasszikusan röfögött Csöngé viránya fölött.
 Gyürkőzék is a pásztor, a szöcske kamasz-jokulátor,
 Glancolván az eszét, kotla picinke mesét.
 Turcsi pofával a vártán áll a mangalic-ártány,
 Majd fölsírt em(e)se: ringat-e vajh e mese?

A költemény második részében a nevezetes első Weöres-kötet kinyomtatásának körülményeit vonja be a legendák aurájával:

Kiskondásnak nagy a gondja:	Megehedd: nem bolondgomba
Hol van olyan frankó nyomda	Akad t nyomda nyomta nyomba
Mely a könyvét azonnyomba	Megvan a könyv meg a sonka
Egy disznóért ki s kinyomja	Ereklyeként őrzött csontja

A könyv olvasója azzal a reménnyel teszi le végül a *Tűzbenéző*-t, hogy a már eddig is jelentős életművet magáénak tudó költőnk máig friss, eleven hangja továbbra sem apad el, s rövidesen új meglepetéseket tartogat költésze-
 te híveinek.

KERÉK IMRE

Fönn a Jeruzsálemhegyen

SARUSI MIHÁLY REGÉNYE

Mondják, kivált abból formálódik jeles regényíró, aki „jól és közelről ismeri az életet. Aki változatos körülmények között szerzett bőséges tapasztalatot” (Pomogáts Béla). Sarusira oly jellemző mindez! Fodrász szülővárosában, Békéscsabán, aztán Debrecenben főiskolát végez könyvtár—népművelés szakon. Később hajós, akár Mark Twain, igaz, ő a Dunán, utóbb újságíró Csabán, Veszprémben és Székesfehérvárott. Ez időszak termése a *Fönn a Jeruzsálemhegyen* fanyar élményvilága, vibráló hitele, nyelvi megformálása.

Lukács György a művészetek funkcióját egyebek közt ekként jellemezte: a művészet, és így az irodalom is, az élet kritikája. Feladata ezért: jelezni az eszmék és a mindenkori társadalmi praxis közti szakadásokat. Megismerő, felismerő, tapasztalatörökítő missziójának lényegi és kikerülhetetlen gesztusa a kritikai „áthajlás”, hanyagolhatatlan kötelezettsége a múlt mellett a jelen „bevállása” — s nem a feloldozás, nem a bűnbocsánat alig takargatott óhajával, de a jobbitás, a távlatnyitás tisztos szándékával.

Ez a szívós meggyőződés hajtja Sarusit is. Érzékeny műszerként rezonál lappangó vagy nyíltan mutatkozó fogyatékoságainkra, a csökkent érték- s a túlburjánzó érdekszerkeztűránkra, az érzelmi-értelmi-fizikai kiüresedésre, szétmorzsolódásra. Megannyi tényezőre, melyek mindennapjainkat meghatározzák vagy befolyásolják, s amelyek könyve megírása, 1981 óta egyre aggasztóbban, egyre lármásabban élnek, csonkolván hitet, lelkesedést, rándulásnyivá sorvasztva igyekvést, kényszerre gyötörve szabad elhatározást, erénnyé babonázva magáncsődot, hetyke önigazolást.

Kényelmetlen regény a Sarusi Mihályé. A szerző dacos-eltökélten tilalmakat, tabukat dönget, pontos sebészmozdulattal társadalmi tályogokat tár fel. „Állampolgári fejünk” fölött zajló aktusokra mutat, „állampolgári szemünk” elől rejtőzködve zakatoló mechanizmusokra, misztériumokra. Olyan állapotok rajzolatát adja, melyben szétszálazhatatlan csomózódnak össze szolgalelkűség és poroszos hatalomgyakorlás, korrupció, képmutatás, pöffeszkedő uralomra vágyás és az urambátyámkodás áttekinthetetlen mikroszövevénye.

A „hogyan kell élni” ősi kérdésére keresi a választ Sarusi regénye. Alapgondolata tehát, vagyis annak vizsgálata: szükségszerű-e a hatalomhoz való odatartozással egyszersmind hitvány emberré is lennünk, megpironkodtató, fontos élményt ígér, szétindázó töprengésre, tűnődésre késztet. S válasza több mint arcpiritó — kínos. Egy törekvő és tehetséges munkáskáder pályájának merész íve bontakozik ki a karcsú kötet lapjain — és fullasztó ellenpontként teljes tompulása, önfeladása, morális izaposodása, csúfos és gyors távolodása mindattól, ami megtartó érték. A *Fönn a Jeruzsálemhegyen* válasza, hogy képtelenek vagyunk övni tisztaságunkat, erőtlenek kialakítani autonómiánkat, készületlenek emberséges etika szerint élni. A legjobbakat akaró emberben is, amint ütközik a vaskos valósággal, hajótörést szenved a tisztaság, az érvényesség vágya, s fuldokolva bár, de végül elfogadja önleépítéssel terhes fakó, liliputi sorsát.

Azt gondolom, ez a *Fönn a Jeruzsálemhegyen* fanyar tanulsága. A „hogyan kell” helyett a „hogyan lehet”, „hogyan tudunk élni” megmutatása.

A történet középponti hőse. Tányérnyaló, a cselekmény indulásakor Jeru-

zsálemhegy falucska kisfröccsszagú éttermének, a Kétcsöcsűnek pincérta-
nulója. Tehetséges, ezért háttére és környezete ellenére hamarosan érettségi bi-
zonyítványt szerez, szakirányú főiskolát, később jogot végez — mindezt napi
talpalása mellett. S a hatvanas-hetvenes esztendőkből, a fellendülés délibá-
bos időszakán egyre magasabbra, egyre ritkább levegőjű pozíciókba visz útja.
Üzletvezetőként átépíti, felfuttatja Jeruzsálem fülledt vendéglőjét, aztán szál-
lodát kap. Mikor ott is helytáll, kinevezik Essegh megye vendéglátásának
vezérigazgatójává. S „Tányérnyaló, aki inasként éhenkórászása miatt kapta
e gúnynevet, a történet végén nagy hatalmú, sikeres, ám mégis meghason-
lott emberré válik” — amint a kötet fülszövege írja. Sarusi kíméletlen
őszinteséggel rajzolja: minél merészebben ível a férfi karrierje, annál der-
mesztöbbsé fokozódhatik csak vereségtudata. Látnia kell érvényesülése szol-
gálatában zsoldosává (s áldozatává is!) züllött a dzsentrí lelkületű helyi befo-
lyásosoknak.

Csak hogy kérhetünk-e számon gerinccsereget ott, ahol az ember akaratla-
nul is umbuldák és parazita érdekösszefonódások terpeszkedő hálójába bot-
lik? Ahol bőséges a korrupció áruválasztéka? Ahol sánda tekintélyelv bénít
érzelmeket, véleményeket, képmutatás fertőzi az emberi viszonylatokat? Sze-
retnénk hinni: *ennek ellenére* nem kizárólagos életút a Tányérnyalóé, hanem
az „azonosnak lenni önmagunkkal” hiánya, az önfeladás példázatos sorsa.
Mert mint Epiktétosz mondta: az élethelyzeteim adottak — ebben determinált
vagyok. Ámde rajtam áll, hogy miként viselkedem, döntök ezekben az élet-
helyzetekben — s itt a szabadságom. Érvényes létünk tehát nem járandósá-
gunk, csupán illő lehetőség, melynek karon ragadása választásunk, határhely-
zetekben sem riadó cselekvésünk eredménye lehet.

Tányérnyaló vétke az, hogy rosszul választ. Látja: Essegh közegében so-
vány szempont az ő *szakértelme*, hiszen Kakácsi, a „harmadulnok” tökéletes-
ségig csiszolt parancsuralommal tartja markában a megye dolgait. Jobbágyi
hűséget és alázatot követel meg beosztottjaitól, s kinevezés, jutalmazás, vé-
delem és pozíció csupán ennek függvényében lehet. Célszerűnek tetszik te-
hát bekapcsolódni e vizontszolgálatok kényes egyensúlyú mechanizmusába.
S a *Fönn a Jeruzsálemhegyen* hőse megadja magát, hitvány eszközévé, önző
prostituáltjává züllik vezérkarnak, hatalomnak. Győztes kíván lenni, de mert
odahagyja erkölcsi tartását — százszor is bukniá kell. Az újrakezdés immár
lehetetlen, sivár helyzetéből nem vezet más ösvény, csak a kallódás, a kilá-
tástalanság, összemosódás a körötte kavargó hanyatló lelkekkel, drága sze-
szek s filléres szerelmek lucskos bódulata — s nagynéha a borzongás, a kö-
dös kifosztottságtudat, csömör. A menekülés ösztönének ernyedt moccanása,
tétova vágy a visszatérés után. De a gondolat, akár az oldószert a festékből,
hamar elpárolog, s marad a merev, halott anyag, hiszen kiszakadunk, mond-
ják csupán onnan lehet, ahol hitványabbak, tisztátalanabbak *nálunk*. Tányér-
nyaló világából nincsen visszatérés. Sodródhatik pusztán, morzsolhatja med-
dő, méltatlanná törpült életét. További útja már a meghasonlottaké.

Értelen vélem Sarusi Mihály szándékát, a *Fönn a Jeruzsálemhegyen* prob-
lematikája mégis, bármily érvényesnek tetsző, csupán elemeiben fogadható el
fenntartások nélkül. Pedig Sarusi az első oldalaktól megbabonáz bennünket
az élet alapos és széles láthatárú ismeretével, szilárd biztonsággal mozog való-
ságszeleteiben. Alakjai plasztikusan domborodnak elénk, hihetően, jól karak-
terizáltak, bár teljesebben metszett figurája csupán kettő akad: Tányérnyaló
és barátja, Csödör. A többiek, minden dimenzionáltság mellett, kissé halvá-

nyabbra, néha mesterkéltre sikeredtek. Hunyori például, a dühítően naiv, becsületes gyermekgyógyász hűg vagy Kata, a százszor megcsalt, százszor megalázott, lázadni és tiltakozni csaknem képtelen feleség, és Büszke Oláj, Tányérnyaló hajlíthatatlan apja. A főszereplő jellemének ellenpólusai ők, kár, hogy megformálásukra Sarusi nem szánt elegendő gondot. Annál több haszon-talan, opportunistá, leépült sors kavarog a műben már a kezdetektől fogva. A pimasz és züllött újságíró, Bokrász, az „ajándékkal rabszolgát teremtész, ahogyan ostorral kutyát nevelsz” elvét valló diktátor, Kakácsi, a gusztustalan és primitív Tojta, az alázatos és törtető Izompacsirta — megannyi nyers, híg velejű lélek, csaknem áttekinthetetlenül dús galériája a megbicsaklott lét-nek. S olyannyira nyomasztó és bőséges a tabló — jószerivel nem is nagyon hisszük. Hiszen alig villan őszinte mozdulat, nincsen perspektíva, nincsen méltó lehetőség az élet élésére. Törvényszerűségként állítódik elénk Essegh s Jeruzsálem világa a regényben — pedig nem az, csak az ilyen-olyan körülmények kitermelte egyszeri, véletlen produktum, amit nem a való világ termelt, de a didaxisba, tanmesébe sikló alkotói szándék. Kizárólagosként állítódik elénk Tányérnyaló sorsa — noha nem az, csupán *illusztratív* megvalósulása egy mindent félresöpítő szerzői akaratnak. Felszívódnak ezért fontos dimenziók, itt-ott elfullad a műből kihallatszó üzenet, s az olvasó így némi idegenkedéssel teszi le a könyvet: nem igaz, hogy egyedüli lehetőségünk az erkölcsi nihilizmus, szükségyszerűségünk boldogtalanság és káosz, agresszivitás. Nem kincsátri optimizmus talán: kell legyen más lehetőség, kell legyen egyéb megoldás...

Poétikai szempontból Sarusi azt folytatja, ahhoz ragaszkodik — helyesen! —, amit tud, amit immár mesterfokon művel, ami kiküzdött sajátja, alkata, vállalkozása. A *Fönn a Jeruzsálemhegyen* nyelvi eszköztárát gazdagság és tömör, csaknem tapintható stílus jellemzi, s a sokszor lírába oldódó hangulati telítettség. Gyakorta megcsillan a Boris Vian sziporkázó szócsavarásait idéző irónia, frappáns nyelvi humor egy-egy fordulaton. Szóhasználatá mi-liőt, couleur locale-t teremt, telitalálatai tehetségről árulkodnak. Az elbeszélői nézőpont merész változtatása képes mindvégig intellektuális izgalomban tartani az olvasót. Sarusi nem ritkán egyazon mondatban ötvözi az auktoriális, a perszonális és az énfőmájú narrációt, s ez a megoldás kiválóan alkalmas az eltérő nézetek, vélemények, világképek összeszikkasztására, másrészt megkapóan intonálja a mindennapi beszéd életszerűségét, szabálytalan csapongását is. „A könyv belső szerkezete, lélegzete (...) hol egyetértő, hol feleselő párbeszéd, amely a klasszikus görög tragédia kórusainak és antikórusainak a dramaturgiája szerint beszéli el és kommentálja” a történeteket — jegyezte meg Sarusi egy más művéről szólva Domokos Mátyás. Magam, némi megszorításokkal, helytállóan hiszem szerzőnk jelen munkájára is.

A *Fönn a Jeruzsálemhegyen* kétségkívül fontos alkotása Sarusi Mihálynak, s mégis: számtalan erénye mellett több és érvényesebb is lehetett volna. Mi hiányzik vajon? Dürrenmatt szerint az író azért ragad tollat, hogy valami harcot, ütközetet megvívjon magában. Ez a tusa hiányzik a műből, s hiányáért csupán részben kárpótolnak sűrű telitalálatai, életes, árnyalatos részletmegoldásai. A felhalmozott valóságanyag még sok mindent ígér! Bízunk: Sarusinak nem ez a regény lesz erről az utolsó szava... (*Szépirodalmi*)

Filozófia „itt és most”

BALOGH ISTVÁN: ÁRUTERMELES, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG

Van-e fontosabb, izgalmasabb kérdése a mának, mint reformfolyamatunk megújítása? Örömmel konstatálhatjuk: reformirodalmunk újabb jelentős kötettel gyarapodott. Csaknem évtizedes kutatómunka kiérlelt gyümölcse ez a mostani tanulmánykötet. Mint a könyv címéből is kitűnik, Balogh István ezúttal a szocializmusbeli árutermeles filozófiai és fejlődéstörténeti analizisére tesz kísérletet. A mű olvasása számos kérdés végiggondolására nyújt lehetőséget, amely e témakörrel kapcsolatban több — talán már lezártnak tűnő — következtetés újbóli megvitatására készítheti társadalomtudományi gondolkodásunkat.

Mindmáig nem rendelkezünk a szocializmus olyan elméleti leírásával, melyben az árúviszonyok kibontakoztatását célzó gyakorlati lépések az elméletben mintegy progresszív, előrehaladó folyamat összetartozó és szükségszerű lépései szerepelnének — állapítja meg Balogh István tanulmánykötetének előszavában. Nem a merészség, még csak nem is az eredetiség hiányzik, hanem elsősorban és főként az az elméleti igény, hogy mérlegre tegyük: a javasolt gazdasági, gazdaságpolitikai, intézményi változtatások milyen összefüggésben állnak majd szocialista társadalmunk egészével, s milyen irányban változtatják meg társadalmunk alapviszonyait, jellegét — folytatja gondolatmenetét a kötet zárótanulmányában (*Árutermeles, szocialista tulajdonviszonyok és a reformok*).

Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* című művében elsőként tett kísérletet a szocializmus konkrét viszonyainak és perspektíváinak filozófiai elemzésére, a mű alapvető ellentmondása viszont éppen a szocializmus és a kommunizmus közötti közvetlen átmenet tételezése. Lukács mély meggyőződése ugyanis, hogy immár lehetséges a kommunizmus alapviszonyainak filozófiai szintű megragadása — emeli ki a szerző. Lényegesnek tartja annak érzékeltetését is, hogy amikor Lukács a szabadság és szükségszerűség birodalmáról szóló marxi szövegre mint kiindulópontokra támaszkodva végigvezeti a teleológiai tételezés és a kauzális összefüggés viszonyának elmélettörténeti ábrázolását, elméleti és módszertani következetlenségek sorozatát kénytelen vállalni. A marxi elmélet rekonstrukciójának történeti feltételezettsége abban ragadható meg, hogy a kifejlett árutermeles társadalmának megszüntetését tételező marxi programnak a kapitalizmus világtörténeti meghaladásának univerzális elméleteként való újrafogalmazása az árutermeles relatív fejlettségének különös feltételei között jöhetett létre. Balogh Istvánnál a szocializmus az egyetemes árutermeles egyik megvalósulási formája, a kommunizmus viszont magának az egyetemes árutermelesnek a meghaladása. Úgy ítéli meg: a szocializmus és kommunizmus az árúviszony tekintetében nem egylényegű — mind időben, mind pedig a termelési viszonyok tekintetében jóval nagyobb a különbség a szocializmus és a kommunizmus között az elméletileg előre számítottnál.

A kötetben szereplő, különböző időben és témában írott tanulmányokat a szocialista árutermelesre vonatkozó felfogás kapcsolja össze. Az egyik legérdekesebb kérdés — melyet több tanulmányban és több dimenzióból is megvizsgál a szerző — az, hogy a marxista elmélet szocializmusra vonatkozó fel-

fogásának mennyi a gyakorlati igazsága. A problémakör történeti vizsgálata során abból indul ki, hogy nem elegendő az árutertermelés tényét megállapítani a szocialista társadalomban, meg kell vizsgálni annak lehetséges következményeit a marxi társadalom- és történetelmélet egészére nézve. A társadalmi formák elméletében Marx kizárta a szocializmusnak az általános árutertermelés egyik formájaként történő elemzését, a szocializmus történelmi kialakulása azonban magával hozza az általános árutertermelés és a tőkés árutertermelés megkülönböztetésének szükségességét, Marx általi azonosításának módosítását. Az elmélet a szocialista árutertermelés tagadásától fokozatosan közelít a szocializmus azon alapvető viszonyainak megragadásáig, amelyek az árutertermelés fennmaradását elkerülhetetlenné teszik, illetve a szocializmust mint az árutertermelés egy különös formáját határozzák meg; ez annál is fontosabb, mivel a reformokat, az áru- és pénzviszonyok hatókörének bővítését nem az elméleti előrelátás alapján, hanem a gyakorlati kényszer hatására valósítják meg. Különösen szükségesnek mutatkozik annak tudomásulvétele, hogy a politika vezetőszerpére vonatkozó marxi prognózisnak semmi köze nincs a Közép- és Kelet-Európában az állam és a társadalom között kialakuló tradicionális viszonyhoz, a társadalomnak az állam alá rendeléséhez. A politikai és gazdasági ellentmondások eltérő fejlődéséről megfogalmazott marxi gondolatokat végül is Lenin bontja ki. Míg Marx *A gothai program kritikájában* a közösségi viszonyok problémáját általános elméleti, történelemfilozófiai oldalról értelmezi, addig Leninnél ugyanez csaknem kizárólagosan konkrét politikai-gyakorlati problémaként jelenik meg.

Lenin 1921 végén és 1922-ben írt fejtegetéseiben implicit módon már benne van annak a lehetőségnek a számbavétele, hogy az árutertermelés nem csupán az átmeneti korszaknak a sajátossága, hanem a szocializmust is jellemzi — veti fel Balogh István. Lenin számára nem a szocializmus és a kommunizmus jelentette az aktuális elméleti problémát, hanem az átmenet időszaka — a vegyes gazdaság legfejlettebb, legszervezettebb, a szocializmusra való átterést közvetlenül szolgáló formája, az államkapitalizmus. Koncepciójában a politikai forradalom időbeli határai kitágultak, és így az átmenetiség időtartama — mivel átfogja a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi szakaszán álló országok problémáját is — megnövekedett. A proletárdiktatúra mint politikai forma és az árutertermelés összekapcsolása révén a szocializmusig tartó időszak úgy jelenik meg felfogásában, mint az árutertermelés sajátos történelmi formájának kibontakoztatása és működése. Leninnél az árutertermelés meghaladását lehetővé tevő kulturális és gazdasági fejlettség a szocializmus alapfeltételeként fogalmazódik meg. Számára a szocializmus mint fejlett — a tőkés gazdasági-kulturális szintnél fejlettebb — társadalom jelenik meg, s csupán ebben az összefüggésben használja a fejlett, vagyis a szocialista társadalom kifejezést.

A szocialista árutertermelés alapvető és meghatározó ténye, hogy a termelés közvetlen feltételei — a munkaerő és a termelési eszközök — egymástól elválasztottan jelennek meg, s ezért ezek egyesítését meghatározott módon kell biztosítani. A szocializmus eddigi fejlődésének legváratlanabb, leginkább zavarba ejtő, elméletileg a legkevésbé előrejelzett ténye az árutertermelés hatókörének bővülése, új történelmi típusának kialakulása. Sokszorta bonyolultabb feladatot kell vállalnia a szocializmusnak annál, amit az elmélet előre sejtett. Mint Balogh István írja: egyidejűleg kell kibontakoztatnia az egyetemes árutertermelést olyan országokban, ahol a tőkés árutertermelés éppen hogy kibontako-

zott, és ugyanakkor biztosítania kell az árutermelés meghaladásának gazdasági-társadalmi előfeltételeit is. Kelet-, Közép-Európa kiterjedtebb áruviszonyai, árukapcsolatai nem az elmaradott fejlődés maradványai, hanem ellenkezőleg, a magasabb szintű gazdasági fejlődés lehetőségei — állapítja meg *Filozófia „itt és most”* című tanulmányában. A térség megújuló, krízisekbe torkolló elentmondásai is az árutermelés alapján álló szocialista társadalom és egy ennek ellentmondó ideológiai tradíció, s e tradícióra épülő társadalmi gyakorlat konfliktusából származnak.

A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának, „összhangjának” a szocialista társadalomban az az alapja, hogy mindkettő ugyanabból az értékrendből — a marxizmus—leninizmusból és a szocializmusból — indul ki, de mint Berend T. Iván megjegyzi, a nagyon fontos gazdaságpolitikai és mechanizmuskutatások mellett szegényesek az elméleti jellegű vizsgálatokra fordított erők. Az átfogó reformkoncepciók semmiképpen sem maradhatnak meg a szakközgazdaságtan keretei között — teszi hozzá Balogh István. Az érdemi tudományos vita kevés nálunk, jelentőségük mégsem csekély, mert míg a gazdaságpolitikai gyakorlat lemondott az átfogóbb, radikális reformról, a közgazdaságtudományon belül a politikai gazdaságtan szembe helyezkedett ezzel a folyamattal, s az átfogó reform ideológiai előkészítésének feladatát vállalta magára.

Az alternatívák, illetve azok konkrét előfeltételeinek felkutatása újra meg újra létrehozza saját elméleti és ideológiai előfeltevéseink felülbírálatának a lehetőségét is. Ám a reformfolyamat elmélyítésére törekvő társadalomtudományi kutatások gyökeres ellentételezést jelentő kiindulópontjai (Tókei, Kornai, Bauer stb.) sajnálatos módon nem segítik elő azon különös létformák kategóriáinak kidolgozását, amelyeket mint az általánossal viszonyban állókat — filozófiai koncepció alapjául tehetnénk meg. A szerző megfogalmazásával: a szocialista gazdaságról szóló elmélet fokozatosan rákényszerült arra, hogy ismerje és elemezze a szocialista árutermelés, a szocializmus áru- és pénzviszonyait, de a reformhullámok során eddig tisztázatlan maradt, hogy mi is a viszony a reformképzelmések, általában a reformfolyamat és a szocializmus mint termelési mód között. Balogh István gondolatsorai ezt a tényt érzékletesebbé teszik, a felvetett kérdések átgondolására, újbóli megvitatására ösztönöznek. A kötetben szereplő tanulmányok jó részét az az igény szülte, hogy a szocializmust ne csupán két nagy társadalmi forma — a kapitalizmus és a kommunizmus — felől, hanem egymást feltételező, egymásra támaszkodó gazdasági és társadalmi viszonyok együtteseként, történelmi rendszerként működő sajátos, különös formaként jellemezzük és vizsgáljuk.

Balogh István legújabb munkája kétségkívül jelentős állomás a magyar társadalomtudományi gondolkodásban. A csaknem ötszáz oldalas tanulmánykötetet végigolvasva megállapíthatjuk: ez a könyv azon munkák sorába tartozik, amelyek érdemben hozzájárulnak mai valóságunk elméleti földolgozásához. A kötet rendkívül gondolatgazdag (éppilyen gazdag az a szakirodalom is, melyet az elemzéshez segítségül hív), s még sok olyan kérdést érint, amelyről itt utalásszerűen sem ejthetünk szót.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében immár évek óta folyó kutatásokhoz szorosan kapcsolódó filozófiai összegzést bizvást tekinthetjük a reform — régóta hiányzó — filozófiájának. S ami a legfontosabb, e könyv is igazolja, hogy a filozófiai gondolkodás eredményeit csak történetiségük ismeretében értékelhetjük igazán, s hogy csak a korábbi művek új módon történő megvilágítása nyújt lehetőséget a további lépések megtételére. (*Magvető*)

Darwinisták üzenete

LADÁNYINÉ BOLDOG ERZSÉBET: A MAGYAR FILOZÓFIA
ÉS DARWINIZMUS XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

*Hátha minden e világon,
Földi életem, halálom,
Csak mese, csalódás, álom? ...*
Vajda János

Ladányiné könyve sajnálatos sorsú: első, de egyben posztumusz. Már ezért is nehéz írni róla, hisz a megkövetelt objektivitás könnyen csorbát szenved ezen a tényen, s ehhez még az is adódik, hogy a recenzió személyes tanúja volt a többéves munkának, a hatalmas anyaggyűjtésnek, ami a könyv születését megelőzte, s még résztvevője is lehetett egyik-másik fejezet vitájának.

Ennek az önpusztító munkának a nagyságát jellemzi, hogy a mintegy 180 oldalas könyvhöz csaknem 250 művet fősorakoztató irodalomjegyzék járul, s több, mint 600 lábjegyzet. A hivatkozott művek között szép számmal akadnak ritkaságok, régiségek, s olyanok is, melyekért Erdélybe kellett utaznia a szerzőnek. Ezek a tények egyben jelzik a könyv sajátos értékeit és helyét a szakirodalomban: szigorú adatszerűség és hatalmas tényanyag; azonban amikor maga a szerző szólal meg, a hangja kissé bizonytalanná válik, kitekintő megállapításai nem mindig következnek egyértelműen az általa fősorakoztatott tényekből. (A zárófejezetben például tényként kezeli természettudományos felzárkózásunkat.) Mindamellett aligha sejtette, hogy a darwinizmus magyarországi történetét taglaló munka megjelenése két fontos szempontból is aktuálisvá válik napjainkban.

Az egyik szempont a kelet-európai szocialista országok ún. „félperifériás” helyzetének konzerválódása és újkeletű romlása, illetőleg ennek a folyamatnak a kapcsán a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek története iránt megerősödő érdeklődés élénkülése és analógiák keresése a történelemben a mai kiúthoz: a múlt században, s főleg a 67 utáni időszakban Magyarország sok ellentmondáson keresztül ugyan, de megindult a polgári fejlődésben, s jó néhány mutató tekintetében közel került a világszínvonalhoz, a „centrum” országaihoz. Ennek a bonyolultan kialakuló helyzetnek a komplex elemzése adhat netán analógiákat mai problémáink föltárásához, megértéséhez és talán megoldásához is. Így feltétlenül időszerű a darwinizmusnak mint legkorszerűbb tudományos rendszernek a múlt századi magyarországi elterjedését vizsgálni.

A másik szempont a nemzeti-nemzetiségi kérdések ki tudja hányadszori újjáéledése (vagy újjáélesztése): ezeknek a kérdéseknek a gyökerei igen mélyek, s talán a darwinizmus térhódításának (nehézsúlyú) melléktermékeként jelentkező szociál- és nacionáldarwinizmus az egyik mélyre futó gyökerére utal, s bizonyos vonatkozásban a tudományos fejlődés negatívumait is mutatja: így azt igazolja, hogy az új kutatási eredményeket elméletileg és ideológiailag is el kell sajátítanunk ahhoz, hogy a társadalom szerves fejlődését szolgálhassák.

Ellentmondásnak tűnik az tehát, hogy a filozófia és a darwinizmus történetével foglalkozó mű két említett aspektusa révén válik időszerűvé, de ez csak látszatellentmondás. Elég utalni Greguss Ágostra, aki a fajok fejlődésének elméleti következtetéseit könnyed eleganciával alkalmazza a hazai tár-

sadalmi és nemzetiségi viszonyokra a múlt század hatvanas éveiben. Ladányiné könyvében talán épp az az alig több, mint egyoldalas alfejezet az egész mű szervező-rendező elvének megfogalmazása, melyben Greguss 1867-es beszédét eleveníti föl, s mely a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésén hangzott el. Ez a beszéd sajátos egyvelege volt a nacionáldarwinizmusnak, a hegeli filozófia morzsáinak, a Bach-korszak alatt főlhalmozódott sérelmekből fakadó érzelmeknek, az Eötvös által meghirdetett nemzeti művelődési programnak, de sürgető utalásai a polgári evolúció szükségességét kívánták előmozdítani, az ipar, a kereskedelem, a földművelés, a tudomány fejlesztésével, ám ezek a célkitűzések egyben a nemzetiségek alávetésének eszközei is lettek volna (illetőleg lettek is). „Versenyt tétélezett a társadalomban, melyben a gazdasági és szellemi fölényért folyik a harc, a vagyonosabb, műveltebb »faj« a természet törvényei szerint is jogosan uralkodik.” (147. o.) Nem nehéz ezeknek a gondolatoknak a nyomán asszociálni olyan sztálinista és neosztálinista elveket, melyek egy új társadalmi forma kiépítésének rendelik alá a nemzetek és nemzetiségek érdekeit, vagyis megfogalmazható a tétel: a konzervativizmus igen rugalmasan képes viselkedni, felszívja magába a tudomány és az ideológia hozzá képest akár idegen eredményeit is, azokat sajátos módon értelmezve önnön bizonyítékaként kezeli.

Visszatérve a mű közvetlen témájára elmondható, hogy a címben jelzett időhatár tulajdonképpen esetleges (1850—1875). Ladányiné — helyesen — nem marad a jelzett határok között sem időben, sem témában: egyrészt áttekinti a reformkori örökséget, másrészt előretekint a századfordulóig. Ugyanakkor kitér az eszmetörténet olyan területekre is, melyek témájának csak háttéréül szolgálnak. Itt kell megjegyezni, hogy valamilyen hiányérzete támad az olvasónak, nevezetesen abban, amire a mottó is utalni akar: a filozófiai gondolkodás ebben a korszakban irodalmi köntösben is megjelenik (nem is szólva a rópiratokról és a publicisztikáról). Elég lehet Vörösmarty, Arany, Madách, Vajda János, illetve Eötvös, Kemény Zsigmond nevét felsorolni ahhoz, hogy bizonyítsuk: az ember, a társadalom, a világ átfogó, filozófiai problémái élnek és hatnak, ha nem is filozófiai köntösben. Egy-két erőteljesebb utalás is kielégítené a teljes képre vágyó olvasót, s a szerzőben volt is ilyen elképzelés munkája továbbfejlesztésére.

Ami eszmetörténeti hagyományainkat illeti, nagyon jellemző a Hermann Istvántól idézett vélemény: „bizonyos rokonszenves és bátor nekifutásokon túlmenően magyar filozófia, magyar bölcselkedés úgyszólván nincs 1848-ig”. (9. o.) Ez nem jelenti azt, hogy semmi nem történt, hisz Ladányiné tömören, de célratörően mutatja be azt, hogy a főleg német bölcséleti rendszerek megjelentek hazai gondolkodásunkban, s főként Hegel körül alakult ki nemegyszer disputa, sőt vita. (Így válik érthetővé igazán Petőfi előremutató történeti gondolkodása „Az ítélet”-ben.) A leírás nyomán kirajzolódik a reformkor eszmei heroizmusa, Európa utolérésének akarása gondolkodásban, filozófiában és természettudományokban. A szabadságharc bukása sem változtatott azon a tényen, hogy a polgári fejlődés szerves voltához eszmei fejlődés is tartozik: a kapitalizmus térhódítása megkövetelte a tudomány normális, gyakorlatilag hatékony fejlődését, a dezantropomorfizáló tendencia kibontakozását is beleértve, de ugyanakkor az eredmények világnézeti általánosításának letompítását is. Felemás társadalmi fejlődésünkből következően igen sok támadás érte a természettudományok kibontakozását. „A darwinizmus azonban a támadásokból győzelmesen került ki. Kétségtelenül meggyökeresedett

a tudományos életben ...” (185. o.) Ennek a folyamatnak a legizgalmasabb 25 éve a könyv tulajdonképpeni témája.

Három főbb szakaszra osztja a szerző a kort: az első szakasz (1850—60) a természettudományos szemlélet térhódításának korántsem sima útját mutatja be. (Egyedül itt jelzi röviden különben a korabeli írók, kritikusok szemléletét.) Ladányiné abban látja a természettudományok felé fordulás fő okát, hogy a vereség után létrejövő „józan” szemlélet megköveteli a tapasztalati valóság felé fordulást, az emberi megismerés útjainak erkölcsközpontú megítélését. Erdélyi János, Nendtvich Károly, Dorner József és Eötvös József is egyaránt eszményíti a természettudományok fejlődésén alapuló haladást, mely elveti az erőszakot.

A természettudományok fejlődése olyan jelenség, mely teret ad a kor alapvető társadalmi-ideológiai vitáinak, s különösen az arisztokratikus-kerikális és a liberális erők összeütközése, kötélhúzása szembeszökő. Ez a szembenállás nem jelent világnézeti szembenállást is egyben, hisz a liberálisok nem eleve materialisták. E téren a második szakaszban (1860—67) történt valamiféle áttörés: a viták a kinyilatkoztatás és a természettudományok, a hit és a tudás közti ellentétek formáját öltik. Egyre dühödtebbé válik ekkor a katolikus sajtó, de a természettudományok hazai fejlődése feltartóztathatatlanul kibontakoztatja az evilágiságot. A tudomány társadalmi jelenséggé vált, így mélyen érvényes rá is Durkheim tétele: a társadalmi jelenségeket az őket elgondoló tudatos szubjektumoktól elválasztva kell szemügyre vennünk. Ezt az elvet követi Ladányiné is, amikor a harmadik szakaszt (1867 után) vizsgálva megállapítja, hogy a „darwini tanok befogadásának tudományos feltételei is megérették a hetvenes évekre”. (155. o.) Ennek egyik tudománytörténetileg is fontos ténye, hogy Margó Tivadar 1869-ben, két évvel Darwin: „Az ember származása és a nemi kiválasztás” című munkájának megjelenése előtt leírja „egyedül lehetséges következtetésként”, hogy „az ember mint legtokélyebb szerves lény, valamennyi állat között a legfelsőbb fokot foglalja el”. (169. o.)

A már sajnálatosan folytatás nélkül maradó könyv rendkívül gazdag tényanyaga egy recenzióban aligha adható vissza, ennek jelentőségét csak hangsúlyozhatjuk. Néhány kisebb nyomdai hiba (pl. a 26. o. vége hiányzik) zavarja a jó összképet. Szóvá kell tennünk viszont Ladányiné szigorú (bár néha ezért szárazzá váló) stílusát, lényegre törekvő okfejtéseit, bár alkalmasint ez a tömörség nehezíti az olvasást. Összességében viszont ez a Szegeden készült, könyv a magyar tudománytörténet és társadalomtörténet fontos elemének tekinthető, nemzeti önismeretünk eddig méltatlanul háttérben levő mozzanataira vet fényt. Plasztikusan mutatja, hogy a korszak nem csupán a kapitalizálódás és a magyar nemzet kibontakozásának intenzív szakasza, s hogy Arany, Madách, Kemény Zsigmond és Vajda János neve mellett Jedlik Ányos és Eötvös Lóránd neve is fémjelzi, s még inkább, hogy a természettudományos gondolkodás egyre szervezettebben épül be a társadalmi tudatba, a filozófia nyelvén is megfogalmazódnak a nemzet nagy kérdései. Jó, hogy elkészült ez a mű, de már másokra vár a folytatás.

RÉVÉSZ MIHÁLY

Február 15-én tartottuk lapunk éves munkájának értékelését, melyen a szerkesztőség és a szerkesztőbizottság tagjain kívül részt vettek a Művelődési Minisztérium, a megyei tanács és a megyei pártbizottság illetékes vezetői, munkatársai. A problémák és eredmények mellett szóltunk ez évi terveinkről is. A Tiszatáj, eredeti célkitűzése értelmében, a továbbiakban is elsősorban irodalmi főrumként működik.

*

Lengyel András főszerkesztő-helyettes és Szabó Tibor rovatvezető március 1-jétől megvált a szerkesztőségtől, Besenyi Sándor pedig a szerkesztőbizottságtól. *Tóth Béla*, a szerkesztőbizottság elnöke — egészségi állapotára való tekintettel — kérte tisztsége alóli fölmentését.

*

Április 12. és 14. között rendezték meg a JATE Szabaidő Központjában a POLYPHONGrEX 12 elnevezésű alternatív költészeti fesztivált.

Köszöntjük az április 4-e alkalmából kitüntetett megyénkben élő alkotóművészeket. *Oberfrank Géza*, a Szegedi Nemzeti Színház főzeneigazgatója Kiváló Művész, *Szalay Ferenc* festőművész Érdemes Művész kitüntetését, *Grezsa Ferenc* irodalomtörténész József Attila-díjat kapott.

*

Megjelent a Műnsterben a *Kortárs Európai Irodalmi Folyóiratok Magazinja* Lothar Jordan szerkesztésében angol, francia és német nyelven. Az Alföld, a Jelenkor, a Kortárs és az Új Írás mellett a Tiszatáj adatai is megtalálhatók a reprezentatív kiadványban.

*

Új, fontos kiadvánnyal gyarapodott a békéscsabai Új Auróra Füzetek sorozata: *Schéner Mihály* rajzos-verses *Diabolikonjának* harmadik gyűjteményével, mely „több mint 80 ödrögöt hoz napvilágra rejtekéből”.

